BERÉNYI ZOLTÁN

Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe

BERÉNYI ZOLTÁN

Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe

A tananyag a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával,
a Kari Kiadói és Jegyzetbizottság pályázatának keretében készült.

Lektorálta:
DR. MURÁNYI ISTVÁN
egyetemi docens
Szociológiai és Politikatudományi Intézet

© Debreceni Egyetemi Kiadó • Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978-963-615-160-7
ISBN (PDF) 978-963-615-161-4

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdájában, 2024-ben

BERÉNYI ZOLTÁN

Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2024

TARTALOMJEGYZÉK

1. MIÉRT VAN SZÜKSÉG A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TANULMÁNYOZÁSÁRA? 7

- Elméleti irányzatok és értékek 7
- A nemzetközi kapcsolatok elmélete és a nemzetközi államrendszer változásai napjainkban 14
- A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág tárgya 22
- A nemzetközi kapcsolatok elmélete mint tudományterület 24
- Az elemzési szintek keretrendszere 25

2. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A GLOBALIZÁLT VILÁGBAN 30

- A nemzetállam fogalma 30
- Integráció, dezintegráció és az önrendelkezés kérdései 31
- A globalizáció 34
- Mi a globalizáció? 34
- A globalizáció mint történelmi jelenség 34
- Miért fontos a globalizálódást megvizsgálnunk a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásakor? 39

3. AZ ELMÉLETEK SZEREPE 40

- Mi az elmélet és miért fontos számunkra? 40
- Az elmélet és a nemzetközi kapcsolatok vizsgálata 41
- A nemzeti érdek fogalma 42
- A „rendszer" a nemzetközi rendszerben 43
- A hatalom 45

4. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ELMÉLETI IRÁNYZATAI 49

- Az ún. „utópisztikus liberalizmus" megjelenése 51
- A realista szemléletmód megjelenése a két világháború közötti időszakban 57
  – Reinhold Niebuhr 59
- A klasszikus realizmus 60
  – Thuküdidész 61
  – Niccolò Machiavelli 64
- A modern kor realista politikai gondolkodói 65
  – Thomas Hobbes 65
  – Armand Jean du Plessis de Richelieu 67

- A neoklasszikus realizmus a második világháború utáni időszakban 67
- A neorealizmus megjelenése és válfajai 70
- A realizmus és a neorealizmus korlátai és kritikája 76

5. A LIBERALIZMUS MINT ELMÉLETI MODELL 79

- A klasszikus liberalizmus 80
- A neoliberalizmus 85
- A demokratikus béke elmélete 92
- A liberalizmus korlátai és kritikája 97

6. AZ „ANGOL ISKOLA" 100

- Az „angol iskola" helye az irányzatok között 100
- Hedley Bull: Az anarchikus társadalom 103
- A rendszertől a társadalomig 105
  – A rendszer 106
  – A társadalom 106
  – A rend 109
- A szolidaritás és a pluralizmus 109
- Az „angol iskola" kritikája 112

7. KONSTRUKTIVIZMUS 118

- A konstruktivizmus megjelenése a nemzetközi kapcsolatok elméletében 118
- Ontológiai kérdések 120
- A társadalmilag konstruált világ koncepciója 123
- A stratégiai kultúra 128
- A „puha hatalom" koncepciója 132
- A konstruktivizmus kritikája 137
- A konstruktivizmussal kapcsolatos félreértések 139

8. A NEMZETKÖZI POLITIKAI GAZDASÁGTAN: A KLASSZIKUS ELMÉLETEK 140

- Mi is tulajdonképpen a nemzetközi politikai gazdaságtan? 140
- A merkantilizmus 143
- A gazdasági liberalizmus 146
- A marxizmus 148
  – A „világrendszer-elmélet" 151
  – Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletének kulcsfontosságú vonásai 153
  – Világrendszer-elmélet: napjaink fejleményei 156
  – Gramscizmus 157
  – Robert Cox nézetei 160

FELHASZNÁLT IRODALOM 164

1. MIÉRT VAN SZÜKSÉG A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TANULMÁNYOZÁSÁRA?

Elméleti irányzatok és értékek

Miért van szükség nemzetközi kapcsolatok tanulmányozására? Erre a kérdésre a legrövidebben úgy válaszolhatunk: azért, mert a világ teljes lakossága jelenleg területileg elkülönült politikai közösségek szerint, vagy éppen független államok szerint tagolt, s ezek alapvetően befolyásolják azt, hogyan élnek az emberek napjainkban. Az államok együttesen nemzetközi államrendszert alkotnak, s ez az államrendszer napjainkban egyértelműen globális államrendszernek nevezhető. Földünkön jelenleg kb. 190 független állam létezik. Néhány kivételtől eltekintve jelenleg Földünkön mindenki nemcsak hogy ezen országok egyikében, illetve másikában él, de ezen államok valamelyikének állampolgára is – s előfordul az is, hogy egyidejűleg nemcsak egy, hanem több állam állampolgára. Tehát azt mondhatjuk, hogy a Földön tulajdonképpen minden ember valamelyik államhoz, s ezáltal pedig a nemzetközi államrendszerhez kötődik. Mindez pedig életünket alapvetően határozza meg – még akkor is, ha ennek esetleg nem vagyunk teljesen tudatában.

Az államok függetlenek egymástól és – legalábbis jogi értelemben – szuverenitással rendelkeznek. Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy egymástól izoláltan léteznének. Éppen ellenkezőleg: kapcsolatban vannak egymással, határosak egymással, hatást gyakorolnak egymásra, s emiatt állandóan választ kell adniuk arra a kérdésre, hogyan is viszonyuljanak egymáshoz. Mindez azt is megköveteli tőlük, hogy kapcsolatot tartsanak fenn egymással. A teljes elszigetelődés reálisan nem választható lehetőség. Ha egy állam erre bármi okból mégis kísérletet tesz, s megpróbál *„leválni”* a nemzetközi államrendszerről, ennek következményeit csaknem minden esetben az ország lakossága szenvedi el. A közelmúltban Észak-Koreában, Líbiában, Irakban, Iránban, s még számos más helyen is ez történt, illetve ma is ez történik.

Az állam egy meghatározott típusú társadalmi kapcsolatrendszer. A nemzetközi kapcsolatrendszerben való részvételből származhatnak különféle előnyök, vagy éppen hátrányok a résztvevők számára. A nemzetközi kapcsolatok tudománya az efféle kapcsolatok természetét és a kapcsolatokból fakadó követ-

kezményeket vizsgálja. Más szempontból azt mondhatjuk, a nemzetközi kapcsolatok elmélete olyan tudományág, mely olyan döntésekkel is foglalkozik, amelyeket ugyan egy adott államon belül hoznak, ám hatással vannak az állam határain kívüli kapcsolatokra is. A tudományág emellett számos más egyéb fontos kérdéssel is foglalkozik, mint például: ki és hogyan hozza ezeket a döntéseket és miért; kiket érintenek ezek a döntések; várhatóan milyen válaszreakciókat váltanak ki ezek a döntések? A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása bonyolult tudomány, s a vizsgálódást megnehezíti az a tény, hogy meglehetősen széles a szereplők köre, akiket számításba kell venni a fent felsorolt kérdésekre adható válaszok keresésekor.

A politikai élet jellegzetes szerveződését megjelenítő államrendszer mély történelmi gyökerekkel rendelkezik. A világ különböző részein különféle történelmi korokban mindig létezett valamiféle állami szerveződés – vagy, pontosabban szólva, valamiféle államhoz hasonlatos, ha úgy tetszik, *„kvázi"* államszervezet. Pl. az ókori Indiában, az ókori Görögországban, vagy a reneszánsz korabeli Olaszországban. A nemzetközi kapcsolatok elmélete azonban mint tudomány csak az újkor elején (a 16. és 17. században) jelent meg Európában. Ez persze korántsem véletlen. Európában ugyanis ebben az időszakban jelentek meg először egymással közvetlenül határos, pontosan meghatározott területű szuverén államok. A 18. század óta az efféle független államok közötti kapcsolatokat a *„nemzetközi kapcsolatok"* elnevezéssel illetik. A 19. és a 20. század során az államrendszer Földünkön elérte a területileg lehetséges legnagyobb kiterjedését: immár az egész bolygó területére kiterjedővé vált. Az államok világa tehát alapjában véve területi világ: a Föld benépesült területein egy bizonyos módon való politikai szerveződést képvisel. Az állam olyan, jól meghatározható jellemvonásokkal rendelkező, területi alapon meghatározott politikai szervezet, mely más államtól jogilag független kormányzattal rendelkezik. Persze, létezik olyan terület Földünkön, mely nem tartozik egyetlen állam fennhatósága alá sem: ez az Antarktisz. Ez a terület a nemzetközi államközösség igazgatása alá esik.

Mi a nemzetközi kapcsolatok mint tudományág tárgya napjainkban? Erre a kérdésre viszonylag egyszerű válaszolni: tárgya nem más, mint a globális kiterjedésű államrendszer. A tudományág kutatói ezt a rendszert különböző (tudományos) szemszögből vizsgálják, s ennek eredményeként a nemzetközi kapcsolatok elméletének különböző irányzatait különböztethetjük meg. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág jelentőségének felmérésében segít, ha számba vesszük, mit is jelent tulajdonképpen állami fennhatóság alatt élni; milyen következményekkel jár mindez; miért fontos ez számunkra; s milyen kiindulópontot választva, hogyan lehetséges ezt egyáltalán felmérni? Ez a könyv elsősorban ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, s különösképpen a legutolsó kérdésre adható válaszokat vizsgálja. Más szóval azt mondhatjuk, ebben a könyvben a legutolsó kérdésre adható különféle válaszokkal fogunk megismerkedni.

Az itt feltett kérdésekre adandó válaszok keresésekor talán segítségünkre lehet az, ha abból indulunk ki, hogy mindennapi életünkben, valamely állam egyszerű állampolgáraként mi az, amit általában véve elvárhatunk ettől az államtól. Legalább öt olyan alapvető társadalmi értéket jelölhetünk meg, melyek védelmét, vagy legalábbis az erre való törekvést elvárhatjuk az államtól. Ezek az értékek tulajdonképpen meghatározott viszonyokat, állapotokat jelölnek. Ezek az értékek a következőek: *biztonság, szabadság, rend, igazságosság* és *jólét*. Miért éppen ennek az öt értéknek az érvényesítésére kell az államnak törekednie? A válasz egyszerű: az ember társadalomban való létezéséhez ezek az értékek olyannyira alapvető fontosságúak, hogy ezeket valamilyen módon mindenképpen védelmezni szükséges. Persze nem szabad mindezt kizárólag csak az államtól elvárni – az érték kifejezéssel jelölt viszonyok megteremtésében és fenntartásában egyéb társadalmi szerveződések is közreműködhetnek: pl. a család, illetve etnikai vagy vallási alapon szerveződő szervezetek. A modern kor egyik jellemző vonása azonban, hogy mindezen értékek érvényre juttatásában, védelmezésükben az állam nemcsak mint a sok közül egy, hanem mint a legfontosabb intézmény vesz részt. Az államtól napjainkban általában elvárjuk, hogy biztosítsa a felsorolt öt érték érvényesülését, vagy legalábbis elsődleges feladatának tekintse ennek elősegítését. Az államtól például elvárjuk, hogy teljesítse egyik alapvető feladatát, védelmezze állampolgárait rájuk leselkedő külső és belső veszélyektől. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágon belül az egyik irányzat képviselői szerint ez az állam legalapvetőbb érdeke és legfontosabb feladata. Itt azonban azonnal egy paradoxonra bukkanhatunk: önmagában az a tény, hogy egymástól független államok léteznek, alapjában érinti a biztonság kérdését: olyan globális államrendszerben vagyunk kénytelenek élni, melyben az államok csaknem mindegyike valamilyen mértékben fel van fegyverezve. Emiatt azonban az államok egyrészt fenntartják, másrészt pedig fenyegetik is a nemzetközi békét és biztonságot. A nemzetközi államrendszerrel kapcsolatos efféle paradoxont nevezik *„biztonsági dilemmának”*, vagy *„biztonsági paradoxonnak”*. A jelenséget más módon is leírhatjuk: az államok egyrészt megoldást kínálnak ugyan bizonyos problémákra, másrészt azonban puszta létük más problémák megjelenését eredményezi.

Szerencsére napjainkban a legtöbb állam senkit sem fenyeget, és alapvető érdeke a nemzetközi béke fenntartása. Sajnálatos módon azonban a nemzetközi államrendszerben mindig is léteztek olyan államok, melyek hajlottak arra, hogy fegyveres erőt alkalmazzanak más államokkal szemben, és kifejezetten agresszív módon léptek fel a nemzetközi térben. Mivel pedig sosem létezett, s napjainkban sem létezik valamiféle *„világkormány”*, ezért sohasem sikerült ettől teljes mértékben visszatartani ezeket az államokat. A nemzetközi államrendszer tehát, miként a múltban, úgy napjainkban is a nemzetközi biztonság fenntartásának problémájával kénytelen küszködni.

Annak érdekében, hogy a külső fenyegetés ellen védekezhessen, s a biztonságot legalább önmaga számára megteremthesse, minden állam számára elengedhetetlenül fontos fegyveres erők fenntartása. Erre azért van elkerülhetetlenül szükség, mert az államok csak így lehetnek képesek elkerülni, vagy legalábbis mérsékelni más államok által való megfélemlítésüket és más államoknak való nyílt alávetettségüket, és jó kapcsolatokat fenntartani egymással. Egyáltalán nem véletlen, hogy a nemzetközi államrendszerben ritkaságszámba megy a fegyveres erővel nem rendelkező állam. Az államok gyakorta szövetségi rendszereket hoznak létre saját biztonságuk ilyen módon való növelése érdekében. Sok esetben ezt azért tették, hogy a katonai erőegyensúly megteremtésével elejét vegyék annak, hogy megfélemlítés, kényszer, vagy nyílt erőszak alkalmazásával egy nagyhatalom ne tudjon teljes körű uralmi helyzetbe kerülni. A biztonság tehát egészen bizonyosan az egyik legfontosabb érték a nemzetközi kapcsolatrendszerben.

A világpolitika egyik jellegzetes tanulmányozási módját, a nemzetközi kapcsolatok egyik megközelítésmódját képviselő, ún. *realista* irányzat a nemzetközi biztonságot tartja az egyik legfontosabb értéknek. Képviselői tipikusan ebből a szempontból közelítik meg a nemzetközi kapcsolatokat (Morgenthau, 1993). A realista iskola arra az előfeltevésre alapozza tanait, hogy az államok közötti kapcsolatok rendszere leginkább egy olyan világként írható le, melyben felfegyverzett államok versengenek, s újra meg újra háborúba keverednek egymással.

Az öt alapvető érték között ott szerepel a *szabadság* is. Mind a személyes szabadság, mind pedig a nemzet szabadságának, azaz függetlenségének védelmezését ugyancsak joggal várjuk el az államtól.

Arra a kérdésre, hogy mi is az a legfontosabb ok, amivel leginkább indokolható, miért is érdemes az állampolgároknak elviselni az állam üzemeltetésével együtt járó nem csekély terheket (adó fizetése, kötelező katonai szolgálat stb.), azt az egyszerű választ adhatjuk, hogy egyedül az állam lehet képes a nemzet szabadságának, függetlenségének, önrendelkezésének a megvédelmezésére. Nem lehetünk szabadok addig, amíg országunk nem szabad: a második világháború alatt ez az egyszerű törvényszerűség a náci Németország által országukat megszállt dánok, csehek, hollandok, franciák, oroszok, lengyelek, belgák stb. számára fájdalmasan nyilvánvalóvá vált. Természetesen államunk függetlensége, vagy ha úgy tetszik, szabadsága nem jelenti azt automatikusan, hogy személyünkben mi magunk is szabadok vagyunk – ám ebben az esetben legalább jórészt rajtunk áll, hogy megteremtjük-e és megvédjük-e személyes szabadságunkat. A szabadságot a háború egyértelműen veszélyezteti – s sok esetben megsemmisíti azt. A béke ugyanakkor elősegíti a szabadság megteremtését. A béke ugyancsak lehetőséget teremthet olyan változásokra a nemzetközi térben, melyek elősegítik egy jobb világ megteremtését. A béke és az efféle,

gyakran egyszerűen *„fejlődés”* fogalommal leírt változás két olyan érték, melyeket a kutatók ugyancsak a legalapvetőbb értékek körébe sorolnak a nemzetközi kapcsolatok terén. A nemzetközi kapcsolatok *liberális* irányzata jellemzően ilyen módon értelmezi a nemzetközi kapcsolatokat. A liberális irányzat arra az előfeltevésre alapozza tanait, hogy a nemzetközi államrendszer olyan világ, melyben az államok együttműködnek egymással a béke és a szabadság megvédelmezése, valamint a progresszív változások elősegítése érdekében.

Az öt alapvetően fontos érték között ott találjuk továbbá a rend és az igazságosság fogalmakkal jelölt viszonyokat is. Ezek védelmezését, érvényre juttatásának elősegítését ugyancsak elvárjuk az államtól. Mindegyik államnak érdekében áll egy olyan nemzetközi rend fenntartása, melyet az államok közötti stabil, konfliktusmentes kapcsolatok jellemeznek, s melyben kiszámíthatóak és előre jelezhetőek a változások. Mindezt nagyban elősegítheti, ha az államok nemcsak betartják a nemzetközi rendelkezéseket és teljesítik szerződésekben vállalt kötelezettségeiket, hanem a nemzetközi jogrend szabályait, konvencióit és szokásait egymással is betartatják. Az is elvárható tőlük, hogy a diplomácia bevett gyakorlatát kövessék, s hogy elősegítsék a nemzetközi szervezetek működését. A nemzetközi jog, diplomáciai kapcsolatok, s nemzetközi szervezetek csak akkor létezhetnek és működhetnek sikeresen, ha a fent felsorolt elvárásoknak az államok többsége eleget tesz. Az államoktól az is elvárható, hogy védelmezzék az emberi jogokat, melyek nemzetközi jogi keretrendszere a második világháború után napjainkig terjedő időszak során meglehetősen részletesen kidolgozottá vált. A rend és az igazságosság nyilvánvalóan a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb értékei közé tartoznak. A világpolitika tanulmányozásának ún. *„nemzetközi társadalom”* elnevezéssel jellemezhető irányzata e két fogalommal jelölt viszonyok megteremtését és fenntartását tartja a legfontosabbnak (Bull, 1995). Ez az irányzat arra az előfeltevésre alapozza tanait, hogy az államok közötti kapcsolatrendszer leginkább egy olyan világhoz hasonlatos, melyben az államok közös érdeke a nemzetközi rend megőrzése, a nemzetközi igazságosság elvei érvényesülésének elősegítése, s az államok ennek megfelelően kell viselkedjenek.

Felsorolásunkban a legutolsó – de egyáltalán nem a legkevésbé fontos – két érték, melynek megvalósítására való törekvés ugyancsak elvárható az államtól, nem más, mint a társadalmi-gazdasági jól-lét megteremtésének elősegítése. Az emberek elvárják a kormányzatuktól, hogy annak szakpolitikai intézkedései segítsék elő például a foglalkoztatottság növelését, az infláció alacsonyan tartását, a beruházásokat, valamint a bel- és külkereskedelem zavartalan lebonyolódását. Mivel pedig a nemzetgazdaságok aligha nevezhetőek egymástól elkülönült gazdaságoknak, a legtöbb ember azt is elvárja államának kormányzatától, hogy az a nemzetközi gazdasági környezetben történő változásokra úgy reagáljon, hogy azáltal ne csökkenjen, hanem amennyire az lehetséges, emelkedjen az életszínvonal.

Az államok napjainkban egyre inkább olyan gazdaságpolitikát próbálnak folytatni, mely képes elősegíteni a nemzetközi gazdasági rend stabilitásának növekedését – annak a világgazdaságnak a stabilitását, melytől napjainkban az államok egyre fokozódó mértékben függenek. Olyan gazdaságpolitikát kell követniük, mellyel megfelelően lehetséges alkalmazkodni a nemzetközi piacon lejátszódó folyamatokhoz, a más államok intézkedései által okozott változásokhoz, mellyel ösztönözni lehet külföldi tőke beáramlását, mellyel kezelni lehet a valuták árfolyamának egymáshoz viszonyított változásait, ki tudják használni a nemzetközi kereskedelemben kínálkozó lehetőségeket, alkalmazkodni tudnak a nemzetközi szállítási és kommunikációs rendszerek működéséhez, valamint a nemzetközi gazdasági rendszerben lejátszódó más egyéb olyan folyamatokhoz, melyek hatást gyakorolnak a nemzetgazdaság működésére. Az ún. interdependencia – amely nem más, mint az országok egymástól való kölcsönös gazdasági függősége – napjainkban a világgazdaság egyik jellemzője. Néhány kutató ezt jó dolognak tartja, mivel érvelésük szerint ez a globális piac kiterjedésének növekedését eredményezi, s ez növeli a világgazdaságba való bekapcsolódást, a specializálódást, a hatékonyságot és a termelékenységet. Érvelésük szerint az pedig végső soron növelheti az életszínvonalat és szabadabbá teszi az embereket. Más kutatók ezzel szemben az interdependencia mértékének növekedését károsnak tartják. Érvelésük szerint ugyanis ez lehetőséget teremt a gazdag és erős országoknak, illetve a technikailag vagy pénzügyileg fejlett országoknak arra, hogy uralják a mindezen téren fejletlenebb, szegényebb és gyengébb országokat. Ezek a kutatók azt állítják tehát, hogy az interdependencia növekedése egyáltalán nem növeli a jólétet és az általános szabadságot, hanem éppen ellenkezőleg: a már így is túlságosan nagy mértéket öltő egyenlőtlenség további növekedését segíti elő. Abban azonban nincs nézeteltérés az interdependenciával kapcsolatban eltérő véleményt valló kutatók között, hogy a szabadság és a jólét az alapvetően fontos értékek közé sorolhatóak. A világpolitika tanulmányozásának az ún. *„nemzetközi politikai gazdaságtan”* elnevezéssel illethető irányzata mindenekelőtt ezt szem előtt tartva vizsgálja a nemzetközi kapcsolatokat (Gilpin, 1987). Ez az irányzat tehát arra az előfeltevésre alapozza tanait, hogy a nemzetközi kapcsolatok világa olyan világ, ahol nem pusztán a politikai vagy katonai erőviszonyok határozzák meg a folyamatokat, hanem amelyben az események értelmezésére akkor nyílik a legnagyobb esélyünk, ha abban elsősorban a társadalmi-gazdasági folyamatokat vizsgáljuk.

Az emberek többsége természetesnek tartja az öt érték érvényesülését. Ezek azonban korántsem automatikusan adottak, s ez fájdalmasan nyilvánvalóvá válik akkor, amikor például háború vagy gazdasági válság idején az egyes államok nem képesek a korábbi mértékben ellenőrzésük alatt tartani a történéseket, kézben tartani a folyamatokat. Ilyen esetekben a valóság durván ráébreszthet bennünket arra, hogy a korábban automatikusan adottnak tekintett

kedvező körülmények valójában mennyire nem automatikusan adottak, s hogy ténylegesen az „értékek" fogalommal jelölt viszonyok megteremtése és fenntartása a mindennapi életben mennyire kulcsfontosságú számunkra. Általában akkor ébredünk rá arra, hogy mennyire fontos erős és korszerű haderő fenntartása, ha az ország biztonságát, a nemzet függetlenségét, s ezáltal saját személyes biztonságunkat és szabadságunkat, a békét komoly veszély fenyegeti. Akkor ébredünk tudatára annak, hogy mennyire fontos a nemzetközi rend és biztonság, amikor azt valamelyik állam (főleg ha az egy nagyhatalom) semmibe veszi, vagy éppen lábbal tiporja az emberi jogokat. Akkor válik nyilvánvalóvá számunkra, hogy milyen kulcsfontosságú kérdés a megfelelő gazdaságpolitika megválasztása, amikor például a világgazdaság egyes szereplői (akár más országok, akár nagyvállalatok) gazdasági erejüket felhasználva megpróbálnak gazdasági nehézségeket okozni országunknak.

A huszadik század során számos alkalommal fordult elő az, hogy bizonyos események fájdalmasan emlékeztettek bennünket arra, mennyire fontosak az alapvető értékek.

Ha összegezni szeretnénk az eddig elmondottakat, akkor röviden talán azt mondhatjuk: Az államok (és az általuk alkotott nemzetközi államrendszer) területi alapon nyugvó szervezetek, melyek elsődlegesen azért léteznek, hogy létrehozzanak, fenntartsanak és megvédelmezzenek alapvetően fontos társadalmi viszonyrendszereket, ún. „értékeket", mindenekelőtt a *biztonságot*, a *szabadságot*, a *rendet*, az *igazságosságot* és a *jólétet*.

Az államra elsősorban tehát emiatt van szükségünk. Az elmúlt évszázadok során a legtöbb állam egyre magasabb szinten látta el ezzel kapcsolatos feladatát, s ennek eredményeképpen az ez irányú elvárások folyamatosan emelkedtek, és ma magasabbak, mint bármikor a történelem folyamán. Napjainkban sok állam (a fejlettebb államok esetében mindegyik) legalább minimális mértékben biztosítja valamennyi, a fent említett értékekkel jelölt viszony fennállását. Számos közülük ezt igen magas színvonalon teszi. Ez utóbbiak jó példával járnak elöl, és irányt mutatnak más államok számára. Azonban nagyon sok olyan állam létezik Földünkön, amely még a minimális követelményeknek sem képes eleget tenni. Ennek következményeit nemcsak a szerencsétlenségére az adott államban élő lakosság kénytelen elszenvedni, hanem napjainkban az más államok számára is problémát, s adott esetben súlyos problémát jelent. Például miért nem képes a nemzetközi államrendszer megfelelően kezelni a 2015 óta egyre nagyobb tömegeket megmozgató migrációt? A nemzetközi kapcsolatok kérdését hagyományosan megközelítő, a nemzetközi államrendszer mai működését többé-kevésbé elfogadhatónak tartó, illetve az azt radikálisan elutasító kutatók között a tömeges migráció megítélésével kapcsolatban például komoly viták folynak napjainkban.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete és a nemzetközi államrendszer változásai napjainkban

A nemzetközi kapcsolatok elméletében megfogalmazható kérdések közül igen sok a szuverén államiságra vonatkozó elmélettel és gyakorlattal kapcsolatos. A *szuverén állam* a világpolitikában központi szerepet betöltő, történelmileg kialakult intézmény. A nemzetközi kapcsolatokban léteznek azonban egyéb, nem kevésbé fontos kérdések is. A tudományág képviselői között mai napig viták folynak azzal kapcsolatban, hogy igazán mivel kellene a nemzetközi kapcsolatok elméletének foglalkoznia. Egy hasonlattal élve azt mondhatjuk, a kérdésre adható válasz keresésekor a kutatók egyik csoportja elköveti azt a hibát, hogy átesik a képzeletbeli ló egyik, másik csoportja pedig a ló másik oldalára. Az első csoportba sorolható kutatók szerint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó kutatók kizárólag az államokkal és az államok közötti kapcsolatokkal kellene foglalkozzanak; a másik csoportba sorolhatók álláspontja szerint a nemzetközi kapcsolatok témakörébe, s így kutatási tárgykörébe majdhogynem minden olyan kérdés beletartozik, mely az emberek közötti kapcsolatokra vonatkozólag vizsgálható. Bármennyire szélsőséges mindkét csoport álláspontja, ha a nemzetközi kapcsolatok elméletéről kiegyensúlyozott és megalapozott ismereteket akarunk szerezni, akkor e két különböző nézőpontból kialakított elméleteket is elkerülhetetlenül tanulmányoznunk kell.

A különböző elméleteket alkotó szerzők csaknem mindegyike kiemelt figyelmet fordít az államokra és az államrendszerre vonatkozó álláspontja kifejtésére. Ennek oka nem más, mint az, hogy e kettő történelmileg központi fontossággal bír. Természetesen vannak olyan kutatók, akik túl szeretnének lépni azon, hogy kutatásaikban pusztán csak az állammal, illetve államrendszerrel foglalkozzanak. Azonban általában még ezek a kutatók is az államot választják kutatásaik kiindulópontjául. Elmondhatjuk, hogy mind a hagyományos, mind pedig az új elméleti megközelítések az államrendszert tekintik fő referenciának, ha úgy tetszik, vizsgálódásuk kiindulási pontjának. A későbbiek folyamán természetesen ki fogunk térni arra, hogy a nemzetközi kapcsolatok különféle irányzatai hogyan tekintenek a szuverén államra, azt és annak kapcsolatrendszerét hogyan próbálják vizsgálni. Heves viták folynak arról, hogyan is kellene meghatározni, definiálni az államot. A különféle irányzatok képviselői különféleképpen közelítik meg e kérdést. A későbbiekben természetesen nemcsak az állam történeti megközelítésével kapcsolatos vitákkal, hanem napjaink állammal, annak funkcióját firtató vitákkal, valamint az állam jövőjére vonatkozó vitákkal is megismerkedünk majd. A jelenleg folyó viták közül az egyik legfontosabb éppen azzal kapcsolatos, hogy vajon igaz-e az az állítás, hogy az állam világpolitikában betöltött központi szerepének csökkenését figyelhetjük meg napjainkban.

Természetesen tudatában kell lennünk annak, hogy a szuverén állam egy vitatott elméleti koncepció. Amikor feltesszük a kérdést: *„mi az állam?”*, és *„mit értsünk nemzetközi államrendszer alatt?”*, akkor attól függően, hogy milyen elméleti irányzat szerint közelítjük meg ezeket a kérdéseket, különböző válaszokat kapunk. Így a realista irányzathoz sorolható szerző más választ fog adni erre a kérdésre, mint a liberális irányzathoz tartozó kutató; s mindkettőjük válasza különbözik majd a nemzetközi politikai gazdaságtan, illetve a *„nemzetközi társadalom”*, az ún *„angol iskola”* irányzata szemszögéből adott választól. Szigorú értelemben véve ezen válaszok egyike sem nevezhető helyesnek vagy helytelennek, mivel az igazság az, hogy az állam igen sokarcú és alkalmanként igencsak nehezen kibogozható tényezők által befolyásolt szervezet. Ebből következően az államrendszer működésének megértése egyáltalán nem könnyű feladat, s attól függően, hogy mire is helyezzük a hangsúlyt, igen különféle módokon értelmezhető.

Léteznek azonban olyan módszerek, melyek alkalmazásával egyszerűbbé tehetjük vizsgálódásunkat. Segíthet az állammal kapcsolatos bonyolult viszonyrendszer megértésében, ha az államra úgy gondolunk, mint amely két dimenzióban létezik, s melyek mindegyike két, meglehetősen tág kategóriát foglal magában. A belső dimenzióban az állam legaktívabb eleme a kormányzata: a végrehajtó hatalom *„belső”* (de természetesen nem korlátlan) szuverenitással rendelkezik. Az államot belülről szemlélve ilyen kép tárulhat elénk. E belső aspektussal kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdések az állam és a társadalom közötti viszonyrendszerre vonatkoznak: arra, hogyan gyakorolja a kormányzat a hatalmat (illetve egy adott időszakasz alatt az uralmát) a társadalom felett; arra, melyek a kormányzat hatalmi eszközei, s melyek legitimitásának forrásai; arra, hogyan is bánik az e társadalmat alkotó egyének és csoportok kívánalmaival és követeléseivel; arra, hogyan igazgatja a gazdaságot; arra, hogyan és miféle szakpolitikákat hajt végre, stb.

Nemzetközi szemszögből tekintve, azaz *„külső”* dimenzióban vizsgálódva azonban az állam fogalmán nem pusztán a kormányzatot értjük: az állam fogalma olyan területet jelöl, mely nemcsak kormányzattal, hanem társadalommal rendelkezik. Más szóval, e terület egy országot képez. Ebből a szempontból tehát a társadalom és a kormányzat együttesen alkotja az államot. Ha az ország szuverén állam, akkor általánosan elismerik politikailag független államnak. Ez az állam külső aspektusa. E külső aspektussal kapcsolatban vizsgálható fő kérdések az államok közötti kapcsolatokra vonatkoznak: arra, hogyan viszonyulnak egymáshoz különböző országok kormányai és társadalmai, s miképpen állnak kapcsolatban egymással; arra, mi az alapja a mindezen államok közötti kapcsolatoknak; arra, hogy az egyes államok miféle külpolitikát folytatnak; arra, hogy az államok miféle nemzetközi szervezeteket hoznak létre és működtetnek; arra, hogy a különböző országokban élő emberek hogyan

és miféle interakciókba lépnek egymással és miféle tranzakciókat bonyolítanak le egymással, stb.

A szuverén államiság két szempont szerint vizsgálható. Az első szerint az állam vizsgálható más államokkal való kapcsolatában úgy, mint formális, vagy mint jogi intézmény. E szerint a szuverénnek és függetlennek elismert állam élvezheti a nemzetközi szervezetekben való tagság előnyeit, s különféle nemzetközi jogosítványokkal és felelősséggel bír. Ezt az első kategóriát jogi államiságnak nevezhetjük. E jogi államiságnak lényegi eleme a mások által történt elismertség. Ez az elismerés az, ami az egyes államokat a nemzetközi életben, az államok nemzetközi közösségében való tagságra méltónak minősíti, azaz az ENSZ-tagságra jogusulttá teszi. Az elismertség hiánya tulajdonképpen e tagság megtagadását jelenti. Nem minden országot ismernek el nemzetközileg függetlennek: példa lehet erre pl. az ún. „Észak-ciprusi Török Köztársaság", amit kizárólag Törökország ismer el független államnak. Ahhoz, hogy egy országot függetlennek tekintsenek, el kell ismerjék függetlennek más, létező szuverén államok. Az ún. „Észak-ciprusi Török Köztársaság" esetében messze a legfontosabb ehhez, hogy pl. az olyan nagyhatalmak, mint pl. az USA vagy Kína szuverénnek ismerjék el.

Azon országok száma, melyeket szuverén államoknak ismernek el, mindig meghaladja azokét, amelyeket nem ismernek el annak, de szeretnék, ha ez megtörténne. Ennek oka nem más, mint az, hogy a függetlenség politikailag rendkívül értékes dolog. A szuverén államoknak elismert országok azonban nagyon ódzkodnak attól, hogy további országok gyarapítsák a szuverénnek elismert országok klubját, egyszerűen azért, mert ezáltal a már létező államok területet, népességet, erőforrásokat, státuszt stb. veszítenének. Ha ez a módszer, azaz a létező államoktól való területi elszakadás útján való államteremtés elfogadott gyakorlattá válna, s precedensként lehetne erre hivatkozni, akkor ez a nemzetközi államrendszer stabilitását alapjában ásná alá. Ha a szuverenitásra vágyó területeken élők egyre növekvő számban követelnék szuverén államként való elismerésüket, akkor ez az államrendszer destabilizálódásához vezetne. Emiatt tehát valószínű, hogy mindig is az lesz a helyzet, hogy valaki mindig kopogtatni fog az ajtón azért, hogy azon beengedve csatlakozhasson a benti független államok klubjához, de a bent tartózkodók valószínűleg napjaink gyakorlatához hasonlóan a jövőben is vonakodni fognak attól, hogy beengedjék. Napjaink nemzetközi államrendszerében egyetlen állam sem tart fenn nyíltan gyarmatbirodalmat, s a Föld teljes területén – az Antarktisz kivételével – egyetlen globális államrendszer található. A napjainkban létező szuverén államok tehát a jogi államiságot rendkívül ritka esetben és akkor is igen nagy gonddal adagolják – már ha hajlandóak erre egyáltalán.

A második vizsgálódási szempont szerint az állam lényegében nem más, mint egy politikai-gazdasági szervezet. E szempont szerint például a következő kérdé-

seket lehetséges megvizsgálni: mennyire volt képes az adott állam hatékony politikai intézményrendszer, jól működő gazdaság kifejlesztésére; milyen mértékű a nemzeti egység az államban; mennyire egységesen és milyen mértékben hajlandó a népesség ténylegesen támogatni az államot. E második szempont szerint az adott államnak tehát az empirikus államiságát vizsgálhatjuk. Néhány állam igencsak erősnek nevezhető ebben a tekintetben, azaz empirikus államisága magas szinten áll. A legtöbb nyugat-európai állam például ilyen jellegű államnak tekinthető. A legtöbb ilyen állam kis állam: pl. Svédország, Hollandia, Luxemburg. Az empirikus államiság tekintetében erősnek tekintett államiság fogalmát tehát el kell különíteni a katonai értelemben vett erős állam fogalmától. Jó néhány erős állam katonailag egyáltalán nem nevezhető erősnek; Dánia például ennek jó példája lehet. Néhány nagyhatalom katonai értelemben erős ugyan, ám empirikus értelemben egyáltalán nem nevezhető erős államnak. Oroszország tipikus példája az ilyen államnak. Az Amerikai Egyesült Államok viszont olyan nagyhatalom, amely nemcsak katonailag, hanem empirikus értelemben is erős állam: ami azt illeti, az USA jelenleg a világ legerősebb nagyhatalma.

Az empirikus államiság és a jogi államiság megkülönböztetése rendkívül fontos, mivel segítségével megragadhatóak a világ 2024-ben 195, jelenleg független és formálisan teljesen egyenlő jogokkal bíró államai közötti, nagyon is jelentős mértékűnek mondható különbségek. Az államok rendkívüli mértékben különböznek egymástól politikai intézményeik legitimitását, kormányzati szerveik hatékonyságát, gazdasági teljesítményük és termelékenységük, politikai befolyásuk és státuszuk, valamint nemzeti egységüket illetően. Nem minden állam rendelkezik hatékony kormányzattal. Néhány állam (ezek között kicsik és nagyok egyaránt megtalálhatóak) stabil és cselekvőképes államszervezettel bír, azaz erős államnak nevezhető. Például az európai kontinensen található államok többsége többé-kevésbé ilyen államnak tekinthető. A Csendes-óceán térségében található, néhány kicsiny szigeten létező mikroállam viszont olyan aprócska, hogy még azt is alig engedheti meg magának, hogy egyáltalán kormányzatot tartson fenn. Más államok esetében pedig az a helyzet, hogy bár lakosságuk vagy területük tekintetében meglehetősen nagynak mondhatóak (példaként Nigériát vagy Szudánt említhetjük), azonban ezek az államok annyira szegények, olyannyira korruptak s olyannyira rosszul, minden hatékonyságot alulmúlva működnek, hogy arra is alig képesek, hogy akárcsak a szó legenyhébb értelmében is hatékony kormányzatot működtessenek. Különösen a Harmadik Világban találhatóak igen nagy számban olyan országok, melyek az empirikus államiság alacsony fokán állnak. Intézményeik gyengék, gazdaságuk fejletlen és törékeny, nemzeti egységről pedig esetükben vagy egyáltalán nem, vagy pedig alig-alig beszélhetünk. Ezeket az államokat *„kvázi-államoknak”* is nevezhetjük: bár rendelkeznek jogi államisággal, empirikus államiság tekintetében azonban súlyos hiányossággal küszködnek (Jackson, 1990).

A Harmadik Világban létező oly sok *„kvázi-állam"* létezésével kapcsolatban sok minden érthetővé válik akkor, ha megfontoljuk, hogy problémáik nagy része a gazdaságuk fejletlenségéből fakad. Vajon miért olyannyira gyengék ezek az államok? A kérdésre adható válasz megfogalmazásakor tekintetbe kell vennünk olyan tényezőket, mint például hogy miért kisszámúak és elenyésző nagyságúak a beruházások az adott ország gazdaságában; miért és mennyire fejletlen az infrastruktúra (utak, iskolák, kórházak stb.); miért és mennyire szűkölködnek modern technológiákban, jól képzett és iskolázott emberekben; továbbá miféle egyéb társadalmi-gazdasági erőforrásokkal és javakkal nem rendelkeznek. A *„kvázi-államok"* kormányzatai és intézményei általában nagyon instabilak. Empirikus állami gyengeségükben tulajdonképpen szegénységük, technológiai elmaradottságuk tükröződik. Addig, amíg ezen körülmények fennállnak, államként való cselekvésképtelenségük is valószínűleg megmarad. Mindez persze nemcsak ezen államok saját problémája, hanem hatást gyakorol a nemzetközi államrendszerre is, s a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágra is.

Különféle következtetéseket vonhatunk le abból, hogy napjaink globális államrendszerének államai között az empirikus államiság tekintetében olyannyira nagy különbségek állnak fenn. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág ún. realista irányzatának képviselői többnyire a nemzetközi államrendszer (véleményük szerint) legfontosabb államaira koncentrálják vizsgálataikat: a nagyhatalmakra és a főbb hatalmakra. Ezek a szerzők a Harmadik Világ államaira úgy tekintenek, mint amelyek a hatalmi politika világában marginális szerepet játszanak, s úgy vélik, hogy a hatalmi politika mindig is a nemzetek közötti egyenlőtlenségeken alapult (Tucker, 1952). Véleményük szerint az efféle marginális vagy periferikus szerepet játszó államok a nemzetközi államrendszerre semmiféle jelentős hatást nem képesek gyakorolni. A nemzetközi kapcsolatok más irányzatához tartozó kutatók közül a liberális, illetve az ún. *„angol iskola"* irányzatokhoz tartozó szerzők véleménye ettől markánsan eltér. A *„kvázi-államokkal"* kapcsolatos visszás körülményeket az államrendszer olyan alapvető problémájának tekintik, mely nemcsak a nemzetközi államrendszerrel kapcsolatban, hanem a nemzetközi szinten tapasztalható szabadsággal és igazságossággal kapcsolatban is meglehetősen kényelmetlen kérdéseket vet fel.

Néhány, a nemzetközi politikai gazdaságtan irányzathoz sorolható kutató, s különösképpen a marxista, neomarxista szerzők a Harmadik Világ országainak fejletlenségét, valamint a globális gazdaság *„centruma és perifériája"* közötti viszonyrendszerben tapasztalható egyenlőtlenséget a modern nemzetközi rendszerről alkotott elméletük központi magyarázó elemévé teszik (Wallerstein, 1983). A Harmadik Világ, vagy az ún. *„globális Dél"* államainak szegénysége, valamint az amerikai, az európai kontinens államainak, valamint az ún. *„globális Észak"* egyéb államainak gazdagsága és gazdagodása közötti összefüggéseket

kutatják. A világgazdaságot egységes, mindent magában foglaló *„világrendszernek”* tekintik, olyan rendszernek, melyben a *„centrumban”* található, fejlett kapitalista államok a *„periféria”* gyenge, fejletlen államainak rovására gyarapodtak és gyarapodnak. E kutatók szerint az államok közötti nemzetközi jogi egyenlőség és a politikai függetlenség (korábban ezt jelöltük a „jogi államiság” kifejezéssel) alig több, mint puszta kirakat, látszat, mely csak arra szolgál, hogy elkendőzze a Harmadik Világ államainak a *„centrum”* gazdag kapitalista államai által történő kizsákmányolását, leplezze a szegényebb államok elképesztő mértékű kiszolgáltatottságát és sebezhetőségét. Röviden, e felfogás szerint a világgazdaság *„centrumába”* sorolható államok burkoltan ma is uralkodnak a *„perifériához”* tartozó államok felett.

A fejletlen államok helyzete élesen rávilágít a jelenlegi világpolitikában kétségkívül létező, döbbenetes mértékű empirikus egyenlőtlenségekre. Azonban éppen a nemzetközi államrendszerben szuverén államként való elfogadottságukat jelző, a hatalmasabb és gazdagabb államokkal jogi államiság terén való egyenlőségük miatt igencsak kínos kérdéseket tehetünk fel. Ha ugyanis az államok egyenlőek, akkor vajon mivel indokolható az, hogy néhány fejlett állam lakossága gyakorlatilag minden tekintetben messze jobb életkörülményeket élvez, mint más, fejletlenebb országok lakossága? Végül is a fejletlen országok ugyanazon globális rendszerhez tartoznak, mint a fejlett országok. Ha ugyanis ezek az államok két, egymástól teljesen különálló nemzetközi államrendszerhez tartoznának, akkor az életkörülmények közötti drasztikus különbségeket indokolhatnánk a két államrendszer közötti jogi értelemben is fennálló különbségekkel. A globális államrendszer létrehozatala után azonban ez a magyarázat már szóba sem jöhet. A biztonság, szabadság és haladás, rend és igazság, gazdagság és szegénység kérdéseit egyazon nemzetközi rendszer keretében felmerülő kérdésekként kell megvizsgálnunk.

Napjaink nemzetközi államrendszerében minden államra ugyanazon általános mércék és elvárások vonatkoznak. Ha pedig néhány állam fejletlensége miatt nem képes megfelelni ezeknek az elvárásoknak, ez nemzetközi problémává válik, s nem marad pusztán belföldi probléma, vagy pusztán az adott állam belügye. Ebben a tekintetben a gyarmati rendszer felszámolása előtti időhöz képest napjaink államrendszere alapvetően megváltozott. A múltban ugyanis a nem-nyugati politikai rendszerek legtöbbje vagy *„kívül állt”* a nemzetközi államrendszeren és teljesen más elvárásokhoz igazodva működött, vagy nyugati imperialista hatalmak gyarmata volt, mely utóbbiak saját belpolitikai keretrendszerük szabályai szerint igazgatták az ebbe a kategóriába eső területeiket.

Mindezen fejlemények arra figyelmeztetnek bennünket, hogy nem szabad elfelejtenünk azt, hogy az államok világa egyáltalán nem statikus, változatlan, hanem éppen ellenkezőleg, dinamikus, változó világ. A nemzetközi kapcso-

latok területén semmi sem állandó, illetve hosszú ideig változatlan formában létező. A politikai élet, a gazdaság, a tudomány, a technológia, az oktatás, a kultúra stb. terén bekövetkezett változások szükségszerűleg azt is jelentik, hogy a nemzetközi kapcsolatok rendszere is állandóan változik. A technológiai újítások hatása talán egyik legszemléletesebben példázza ezt. A történelem során a hadviselés során alkalmazott technológiai eljárások új, illetve továbbfejlesztett változatai mindig alapvető hatást gyakoroltak az erőegyensúlyra, a fegyverkezési verseny alakulására, a háború természetére, befolyásolták a hódítás esélyét, a gyarmatosítást, stb. A gazdasági növekedés lehetővé tette, hogy a katonai kiadásokra több erőforrást fordíthassanak, s ez a nagyobb, jobban felszerelt, s sokkal hatékonyabb fegyveres erő fenntartását is lehetővé tette. A tudományos felfedezések pedig új technológiák (például szállítási és információtovábbítási technológiák) alkalmazását tették lehetővé. Ezek alkalmazásának eredményeképpen pedig a világot összekötő kötelékek szorosabbá, az országok közötti határok pedig átjárhatóbbá váltak. Az írni-olvasni tudás, a tömegoktatás és a kiterjesztett felsőfokú oktatás képessé tette a kormányzatokat arra, hogy növeljék államuk erejét, s hatalmukat a társadalom és a gazdaság egyre több területére terjesszék ki.

E változások természetesen mindkét felet, tehát nemcsak az államot, hanem a társadalmat is érintették. A társadalmat érintő hatás nagyon egyszerűen leírható: jobban képzett, s különösen a magasan képzett emberek nem szeretik, ha megszabják számukra, hogyan gondolkodjanak, vagy mit tegyenek. A kulturális értékek és eszmék változásai nemcsak az egyes államok külpolitikájára gyakoroltak hatást, hanem befolyásolták és megváltoztatták a nemzetközi kapcsolatok formáját és irányultságát is. Példaképpen említhetjük, hogy azok az anti-rasszizmust (a fajelméletet elvető) és anti-imperialista gondolatok, melyek először a nyugati országokban bukkantak fel, végül is alapjában járultak hozzá a nyugat-európai hatalmak gyarmatbirodalmainak felszámolásához. Azt mondhatjuk, hogy a gyarmatosítás morális igazolásának egyre nehezebbé, majd pedig végül lehetetlenné tételével tulajdonképpen elősegítették a gyarmati rendszer felszámolását.

A társadalmi változások nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatását nyilvánvalóan hosszasan lehetne még elemezni. Ezzel kapcsolatban rendkívül sok és igen sokféle hatást lehetne még példaként említeni. Itt és most azonban röviden úgy összegezzük az eddig elmondottakat, hogy a társadalmi változások az államot és a nemzetközi államrendszert egyaránt érintik. A közöttük fennálló kapcsolat minden kétséget kizáróan kölcsönösnek mondható: az állam ugyanis ugyancsak jelentékeny hatást gyakorol politikára, gazdaságra, kultúrára, technológiára, oktatásra stb. Ezzel kapcsolatban mindenképpen említést kell tennünk arról a gyakran hangoztatott tételről, mely szerint döntően éppen az államrendszer kifejlődése volt az, ami elősegítette, hogy a fejlődés tekinteté-

ben az európai kontinens államai a modern korban messze meghaladják a más kontinenseken található államok fejlettségét. Éppen az európai államrendszert alkotó független államok közötti, katonai, gazdasági, tudományos és technológiai tekintetben zajló heves versengés volt az, ami ezeket az államokat azon nem-európai politikai rendszerekhez mérten gyorsabb fejlődésre ösztökélte. A más kontinenseken található államok között nem alakult ki ilyen heves vetélkedés. Ezzel kapcsolatban Jones (1981:104–26) a következő észrevételt tette:

> *„Európa államait… tényleges, vagy potenciális versenytársak vették körül. Ha valamely állam kormányzata nemtörődöm módon viszonyult ehhez a tényhez, saját presztízsét, vagy katonai biztonságát tette ezáltal kockára… Az államrendszer a gazdasági és katonai stagnálás ellen ható biztosítékul szolgált."*

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az államrendszer nem pusztán reagál a változásokra, hanem egyidejűleg változásokat előidéző tényezőnek is tekinthető.

A társadalmi változás kérdése egy további kérdést vet fel. Vajon várható-e az, hogy egy bizonyos pontra érkezve az államok immár nem is nevezhetőek államnak a fogalomnak itt meghatározott értelmében? Például feltehetjük azt a kérdést: Ha a gazdasági globalizáció tovább folytatódik, és ennek eredményeképpen a világ egyetlen hatalmas piaccá és termelési hellyé válik, akkor vajon ezzel elérkezik-e valamikor az államrendszer vége? Tudomást kell ugyanis vennünk azokról a folyamatokról, melyek túlmutatnak az állam fejlődésén: folyamatosan növekvő volumenű nemzetközi kereskedelem és beruházások; egyre szélesebb körben elterjedő nemzetközi multinacionális üzleti tevékenység; a nemzetközi nem-kormányzati szervezetek egyre szélesebb körre kiterjedő tevékenysége; a regionális és globális kommunikáció növekedése; az Internet felhasználásának növekedése; minden eddigi mértéket felülmúló kiterjedésű szállítási hálózatok megjelenése; az utazás és turizmus volumenének növekedése; a migráció rendkívüli mértékű megnövekedése; a környezetszennyezés növekedése; egyre kiterjedtebbé váló regionális integrációs hálózatok megjelenése; a kereskedelmi tevékenységet végző szervezetek számának növekedése; a tudomány és technológia globális hatásának erősödése; a kormányzati beavatkozások és a kormányzatok méretének csökkenése; növekvő mértékű privatizáció; és egyéb más tevékenységek által kiváltott hatások. Mindezek jelentős mértékben megnövelik a különböző államokban található szereplők egymástól való kölcsönös függésének mértékét.

Feltehető azonban egy másik kérdés is: Vajon ezúttal ugyanúgy képes lesz-e a szuverén állam, illetve a nemzetközi államrendszer arra, hogy megtalálja, miként alkalmazkodjon mindezen társadalmi változásokhoz, mint ahogyan azt

időről időre képes volt megtenni az elmúlt 350 év során bekövetkezett nagyobb változásokkal kapcsolatban? E korábbi változások közül jó néhányat ugyancsak alapvető jellegűnek nevezhetünk. A teljesség igénye nélkül megemlíthetünk néhányat. Például ilyen volt a 17. században elindult *„tudományos forradalom"*; a 18. századi felvilágosodás; nyugati civilizációk nem nyugati civilizációkkal való találkozása; a nyugati imperializmus és gyarmatosítás növekedése; ilyenek voltak a 18. és 19. század ipari forradalmai; a nacionalizmus megjelenése és terjedése a 19. és 20. században; a gyarmatosítás elleni küzdelmek a 20. században; a közoktatás fejlődése és terjedése; a jóléti állam kiépülése, stb. Mindezt szem előtt kell tartanunk akkor, amikor az államrendszer jövőbeli átalakulásának esélyeit latolgatjuk.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág tárgya

A nemzetközi kapcsolatok elmélete a politikatudományhoz tartozó tudományágak közül az a tudományág, amely a nemzetközi államrendszert és az azt alkotó szereplők tevékenységeit vizsgálja. Amint azt korábban már említettük, a nemzetközi kapcsolatok elmélete elsődlegesen azt vizsgálja, hogy az egy adott országon belül hozott döntések hogyan befolyásolják az adott ország más államokkal, illetve a nemzetközi államrendszer elemeivel való kapcsolatait. A tudományág kutatói vizsgálódásaik során elsősorban az országok közötti, illetve az országok és a nemzetközi rendszer egyéb szereplői (például a multinacionális vállalatok, a nemzetközi szervezetek és az ún *„nem kormányzati szervezetek"*) közötti kölcsönhatások felmérésére összpontosítanak. Azt is vizsgálják továbbá, hogy a nemzetközi színtéren megszületett döntések milyen hatást gyakorolnak az államon belüli szereplőkre, és hogy ezek hogyan reagálnak ezekre a döntésekre. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nemzetközi kapcsolatok elmélete tehát egyrészt azt vizsgálja, hogy ki hozza a döntéseket (pl. milyen szerepet játszanak ebben a kormány tagjai), és hogy ezek a döntések hogyan hatnak az adott államon belül, illetve más államokon belül az állampolgárokra, általában a társadalomra, a kultúrára.

Ma olyan világban élünk, amelyben a nemzetállamok nemcsak egymással kapcsolatban állnak és egymástól függenek, hanem amelyben a nem állami szereplők is jelentős szereplőkké váltak. Nyilvánvaló, hogy az Iszlám Államhoz vagy az al-Kaidához hasonló terrorista csoportok befolyásolják az államok viselkedését. A nem állami szereplők jelenléte a nemzetközi térben számos olyan tézis érvényességét megkérdőjelezte, amelyeket a nemzetközi kapcsolatok elméletének néhány irányzata megkérdőjelezhetetlennek, irányadónak tartott. Ez sehol sem mutatkozott meg drámaibb módon, mint például az al-Kaida, egy olyan terrorista csoport esetében, amely a nemzetközi térben tevékenyke-

dik, egyértelműen kötődik egy ideológiához és kultúrához, számos állam ellen hajtott végre terrorakciókat, és ezzel azokból válaszlépéseket váltott ki. Mégis, kik ellen harcolnak ezek az országok? Lehetséges-e *„hadat üzenni"* egy nem állami szereplőnek? Ha igen, akkor nem kell-e ehhez megsérteni egy állam szuverenitását ahhoz, hogy megtámadjunk egy olyan csoportot, amely a határain belül tevékenykedik?

A terrorista csoportokon kívül egyéb, nem állami szereplők is komoly mértékben képesek befolyásolni a nemzetközi rendszer állami szereplőit különféle döntéseikben. A multinacionális vállalatok a nemzetközi rendszer jelentős szereplőivé váltak, és mivel az állam határain átnyúlóan tevékenykednek, egyértelműen komoly hatást gyakorolnak nemcsak ezekre az államokra, hanem magára a nemzetközi rendszerre is. Egy olyan világban, ahol a gazdasági hatalom sokszor nagyobb erőt képvisel, mint a politikai hatalom, az olyan vállalatok, mint például az Apple, az Exxon Mobil, a Shell Oil, a Citibank, vagy éppen a Gazprom, óriási erőt képviselnek. Másrészt pedig számos vonatkozásban az államok hatalmi körén kívül tevékenykednek és nagyon nehéz ezeket a vállalatokat számadásra kötelezni.

A nemzetközi szervezetek ugyancsak a nemzetközi államrendszer fontos szereplői. Az Egyesült Nemzetek Szervezete mellett az olyan regionális szervezetek, mint az Európai Unió (EU), nemzetközi szinten akkora hatalommal bírnak, amely jóval meghaladja azt, mint amekkora hatalommal bármelyik tagállama rendelkezne. Az integrálódási folyamat azonban óhatatlanul elvezet ahhoz a ponthoz, amikor már felmerül az a törekvés, hogy az integrációhoz tartozó tagállamok egységes kül-, védelmi és monetáris politikát kellene létrehozzanak. Ez azonban már alapjában érinti a minden állam számára központi jelentőségű szuverenitás kérdését. A közös szakpolitikák létrehozatalával azonban korábban nem látott veszélyek is felbukkanhatnak. Az eurózónában nem is oly régen lezajlott válság is rávilágított arra, hogy ha egy közös szakpolitika valamennyi országot érinti, akkor nem zárható ki, hogy egy adott ország instabilitása könnyen átterjedhet a többi országra is.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág kutatói hosszú időkig megkérdőjelezhetetlennek tekintették azt a tézist, hogy a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb és legnagyobb hatalommal bíró szereplője az állam, és következésképpen a nemzetközi világ államközpontú világ. Napjaink nemzetközi rendszerében azonban rengeteg nem állami szereplő jelent meg, és ezek némelyike nagyon komoly szerepet játszik a nemzetközi térben zajló eseményekben. Ennek ellenére, a nemzetközi kapcsolatok elméletének néhány irányzata a nemzetközi folyamatok elemzésekor nem igazán törekszik arra, hogy számításba vegye az efféle szervezetek által gyakorolt hatást. Pedig a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásával foglalkozó kutatóknak vizsgálódásaik során mindenképpen választ kell adniuk néhány alapvető kérdésre: Egyáltalán hogyan lehet-

séges kellő mértékben figyelembe venni, felmérni a nem állami szereplők által gyakorolt hatást; miféle elemzési keretrendszert szükséges alkalmazni ahhoz, hogy kellő alapossággal vizsgálhassuk ezt meg; s ha így teszünk, akkor vajon a napjaink világában zajló eseményekkel kapcsolatos kérdések szélesebb körére tudunk majd válaszolni?

Természetesen mindezzel semmiképpen nem azt próbáljuk sugallni, hogy a nemzetközi kapcsolatok elméleti irányzatai közül a hagyományos, államközpontú megközelítést alkalmazó elméleteket el lehet, vagy éppen el kellene vetni. Sokkal inkább azt kívántuk érzékeltetni, hogy ha megpróbáljuk megérteni napjaink világát és annak összetettségét, akkor meg kell kísérelnünk egy olyan elemzési keretrendszer megalkotását, amellyel a felmerülő kérdésekre pontosabb válasz adható. Olyan elméleti keretrendszert kell kialakítanunk, amellyel a 21. század világának történései hatékonyan vizsgálhatóak.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete mint tudományterület

A nemzetközi kapcsolatokat elkerülhetetlenül meg kell vizsgálnunk ahhoz, hogy esélyünk nyíljon arra, hogy megérthessük napjaink világának történéseit. Ez a tudományág az efféle vizsgálódáshoz olyan elméleti keretrendszert biztosít, amely lehetővé teszi számunkra, hogy a komplex jelenségeket, folyamatokat elemekre bonthassuk szét; meghatározzuk, melyek a releváns szereplők; s megkísérelhessük megérteni, hogy ezek a szereplők hogyan gondolkodnak; s hogy olyan következtetéseket vonjunk le, amelyek segítségével a siker nagyobb reményében kísérelhessük meg megválaszolni a feltett kérdéseket. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág segít eligazodni abban is, hogy az egyének, társadalmi csoportok, állami és nem állami szereplők viselkedésével kapcsolatban milyen előfeltevésekkel szükséges élnünk annak érdekében, hogy válaszolni tudjunk a felmerülő komplex kérdésekre.

Mint azt majd látni fogjuk, a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudomány területén az egyes elméleti irányzatok által alkalmazott megközelítésmódok, vizsgálati módszerek alkalmazásának megvannak az előnyei, ám a hátrányai is. Maga a tudományág az első világháború után jött létre, amely utáni időszakban már nem a monarchiák által uralt birodalmak, hanem a szuverén nemzetállamok váltak a nemzetközi politikai élet elsődleges szereplőivé. Emiatt az államközpontú szemléletmód lett a tudományág egyik legfontosabb jellemzője. Az első világháború utáni időszak szerzői azt feltételezték, hogy a szuverén nemzetállam a nemzetközi politikai élet elsődleges szereplője, s mindörökké az is marad. Ám mint ahogyan arra korábban rámutattunk, a nem állami szereplők már a 20. században a nemzetközi rendszer főszereplőivé léptek elő. A nem állami szereplők megjelenése bizonyos mértékben magát a tudomány-

ágat is megváltoztatta. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág születésekor megjelenő liberális irányzat, majd pedig a realista irányzat képviselői által alkalmazott hagyományos elemzési modellben a nemzetállamok, az ezeket az államokat alkotó társadalmak, valamint az ezeket vezető embereken és kormányokon kívül kevés hely maradt egyéb szereplők tevékenységének számbavételére. Ám azt jelentené ez, hogy a napjainkban történő vizsgálódásaink során ki kell dobnunk a régi modelleket? Egyáltalán nem! Ezek az elemzési modellek továbbra is segíthetnek nekünk abban, hogy eligazodjunk a kérdések feltevésével és megválaszolásával kapcsolatban. Azonban mindezt úgy kell tennünk, hogy előtte tudatosítanunk kell magunkban, hogy melyek ezeknek az elméleti megközelítéseknek és modelleknek a korlátai.

A nemzetközi kapcsolatok megértése fontos részét képezi a politikatudományi képzés egyetemi tananyagának, és azt is elősegíti, hogy jobban megértsük a világ történéseit. Bár a nemzetközi kapcsolatok elmélete még mindig nagymértékben támaszkodik az egyes alapvető elméleti paradigmákra (például a következő fejezetben részletesebben is bemutatandó realista, liberális irányzatok paradigmáira), azóta más elméleti irányzatok is felbukkantak. Ezek mindegyike valami olyasmire mutat rá, amire más irányzatok nem annyira képesek. Természetesen egyik sem képes tökéletes és végleges választ adni az olyan kérdésekre, hogy időről időre miért robbannak ki a háborúk és miért van annyi fegyveres konfliktus, vagy hogy mi az alapvető oka a globális gazdasági válságok kialakulásának. Nem léteznek tökéletes elméletek, amellyekkel minden megmagyarázható. A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásakor az egyik legnehezebb feladat az, hogy meg kell tanulnunk, hogy egy elmélet megismerése és az elmélet felhasználása arra, hogy választ kapjunk az általunk feltett kérdésre, messze nem ugyanaz. Például mi határozza meg egy állam vezetésének magatartását? Miért lázadnak fel egyes társadalmak egy vezető és egy zsarnoki rendszer ellen, mint például az 2011-ben Tunéziában, Líbiában és Egyiptomban történt, és miért tűrik el a zsarnokságot más társadalmak? Hogyan hozzák meg az államok vezetői a döntéseiket? Az igazi nehézségek tehát számunkra akkor bukkannak fel, amikor az elméletet a világban felbukkanó problémák okainak felkutatására próbáljuk meg felhasználni.

Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessük, meg kell ismerkednünk a legfontosabb elméleti irányzatokkal, meg kell ismerjük erősségeiket és gyengéiket. Ez a könyv ebben kíván segítséget nyújtani.

Az elemzési szintek keretrendszere

Az elemzés szintjeinek megkülönböztetése nélkül reményünk sem lehet arra, hogy megkeressük a választ az olyan kérdésekre, hogy mivel magyarázhatóak

az egyes események, jelenségek a nemzetközi kapcsolatokban. Az elemzési szintek megkülönböztetésének, egymástól való elkülönítésének gondolata mögött annak feltételezése húzódik meg, hogy a döntések egymástól világosan megkülönböztethető, egymással hierarchikus kapcsolatban álló szinteken születnek, s pl. a makroszinten (pl. az állam szintjén) meghozott döntések alapvetően befolyásolják az alacsonyabb szinteken található döntéshozók döntéshozatali lehetőségeit. Tehát az egy adott elemzési szinten meghozott döntések hatást gyakorolnak más szintekre. Például az állam vezetésének döntése háborúba sodorhat egy nemzetet, s ez hatást gyakorol a társadalomra és a benne élő egyénekre. Annak ellenére, hogy az elemzési szintek megkülönböztetésének természetesen megvannak a maga korlátai, mégis, ennek a módszernek az alkalmazása például elősegítheti az események és folyamatok helyesebb értelmezését.

A módszert alkalmazó kutatók többsége azonban leginkább az állam szintjén vizsgálódik, s nem igazán fordít figyelmet még az olyan nem állami szereplők szándékainak, tevékenységének elemzésére sem, mint amilyen például az Egyesült Nemzetek Szervezete. A kutatók többsége továbbá hallgatólagosan azt feltételezi, hogy a nemzetközi rendszerben a legfontosabb szereplő az állam, melynek legaktívabb szereplője a kormányzat, melynek élén egy konkrét vezető áll, aki döntéseit az adott társadalom érték- és normarendszerének figyelembevételével hozza meg. Mint azt korábban, a multinacionális vállalatok napjaink világában egyre erősödő szerepére rámutatva megjegyeztük, a csaknem kizárólag az állam szerepére koncentráló szemlélet nem lehet képes megmagyarázni bizonyos eseményeket. Más szóval, ennek a módszernek is megvannak a maga hiányosságai. Az elemzési szintek megkülönböztetésének módszere azonban még a maga korlátozottságaival is elősegítheti a nemzetközi kapcsolatok megértését, és használható segédeszköznek tekinthető – amennyiben nem felejtjük el, hogy az ezáltal felállítható elemzési modellnek megvannak a maga gyengeségei is.

Az elemzési szintek keretrendszerének felállítása lehetővé teszi számunkra, hogy feltegyük a kérdést, hogy kire vagy mire szeretnénk a vizsgálódásunk során összpontosítani. Bizonyos értelemben természetesen a feltett kérdéseink határozzák meg azt, hogy milyen elemzési szinteken kellene elsősorban vizsgálódnunk. Az elemzési szintek meghatározása továbbá lehetővé teszi számunkra, hogy vizsgálódásunk során egyszerre csak egy elemzési szintre összpontosítsunk.

A nemzetközi kapcsolatok terén megalkotott elméletek között talán a realizmus (annak mind a klasszikus, mind a neostrukturális, illetve strukturális változatai) képviseli a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában a legegyszerűbb szemléletmódot. A realizmus az államot helyezi az elemzés középpontjába, és az államok cselekedeteit a hatalom és az erőegyensúly szempontjából vizsgálja meg. Ez viszonylag egyszerű, könnyen érthető elmélet, és alkalmazására számos példát találhatunk. Ez az elmélet azonban nagyon államközpontú szemléletet

képvisel, s amikor ezt napjaink világának vizsgálatakor próbáljuk alkalmazni, ez számos probléma felbukkanását eredményezheti.

Különösen a hidegháború 1991-ben történt befejeződése óta számos új elmélet jelent meg, és próbált meg magyarázatot adni arra, hogy miért történik ez meg, és mi zajlik valójában a nemzetközi rendszerben. A liberális, neoliberális és konstruktivista irányzatok már nem csupán az állam szerepének vizsgálatára koncentrálnak, s a különböző elemzési szinteken vizsgálódva próbálják leírni és megmagyarázni a nemzetközi rendszer működését. A konstruktivista szerzők az államot létrehozó társadalmak struktúrájának, annak az államok magatartását befolyásoló hatásának vizsgálatára koncentrálnak, a liberális elmélet képviselői pedig egyéb, normatív jellegű előfeltevésekre alapozva vizsgálják, mi határozza meg egy állam viselkedését.

Fontos megjegyeznünk, hogy bár az itt ismertetendő elméletek kétségkívül versengenek egymással abban a tekintetben, hogy melyik kínálja a legjobb magyarázatot arra, hogy az államok mit és miért tesznek, sokkal helyénvalóbb, ha az adott problémára adott magyarázataikat egymást kiegészítő válaszoknak tekintjük. Más szóval, semmi sem kényszerít bennünket arra, hogy egy adott elmélet mellett kötelezzük el magunkat. Sokkal hasznosabb, ha az adott kérdés vagy vizsgálat fókuszának függvényében különféle mértékben vesszük figyelembe a különböző elméleteknek az adott kérdésre adott válaszait.

A nemzetközi kapcsolatok tudományág terén megalkotott elméletekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen elmélet érvényességét sem lehet a természettudományban bevett módszer alkalmazásával leellenőrizni. A laboratóriumi vizsgálódástól eltérően a valóság egy adott szeletének vizsgálatakor nem tekinthetjük változatlannak a valóság adott vizsgálat által nem érintett részét. Ha ennél a hasonlatnál maradunk, akkor sokkal inkább azt mondhatnánk, hogy a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág laboratóriumnak a világot tekinti, és megpróbálja minél pontosabban meghatározni azokat a tényezőket, amelyek segítségével leírhatóak, megmagyarázhatóak és megjósolhatóak a nemzetközi rendszerben lejátszódó jelenségek. Ez a világ természetesen nagyon összetett, és tele van bizonytalanságokkal. Az elméletek magyarázó erejének javítása érdekében az események okait és hatásait kutató néhány szerző még matematikai modellek alkalmazásával is próbálkozik. Egy adott jelenség okait és következményeit kutatva egymástól eltérő elméletekkel vizsgálódva eltérő magyarázatokat alkothatunk.

Talán egy példa segíthet megérteni, miről is van szó. 1991-ben az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére számos állam egy nemzetközi koalíciót, szövetséget hozott létre annak érdekében, hogy katonai erőt alkalmazva rákényszerítsék az iraki elnököt, Szaddam Huszeint a korábban Kuvaitot lerohanó csapatainak kivonására. Az Amerikai Egyesült Államok az ENSZ-szel és a koalícióba lépett államokkal együttműködve először ezt a célt politikai nyomás

gyakorlásával próbálta elérni, majd később katonai erőt vetett be annak érdekében, hogy elérje az iraki csapatok Kuvaitból való kivonulását. A nemzetközi kapcsolatok realista elméleti irányzata mindezt úgy értelmezné, hogy országok egy csoportja összefogott annak érdekében, hogy együttes (katonai és politikai) erővel lépjen fel Irak ellen. Végül a nyers katonai erő győzedelmeskedett, és az események alakulását végső soron ezzel magyarázhatjuk.

Ugyanezt az esetet azonban más elméleti perspektívából is meg lehet vizsgálni. Például a liberális elméleti irányzat képviselői úgy érvelhetnek, hogy ez az eseménysorozat tipikus példája volt annak, mi történik akkor, ha államok képesek egy közös cél elérése érdekében együttműködni egymással. Az államok először az Egyesült Nemzetek Szervezetének keretében tárgyalással próbálták meg békésen rendezni a kérdést. Amikor ez nem sikerült, az országok egy meghatározott cél, az iraki csapatok Irak Kuvaitból való kivonulásának elérése érdekében katonai téren működtek együtt egymással. A liberális elmélet szerint tehát elsősorban az együttműködés okait és következményeit érdemes vizsgálnunk, nem pedig azt, amit a realista elmélet legfontosabbnak tart: magát a konfliktust, illetve az erő alkalmazását. A liberális szemléletű vizsgálódás tehát azt emeli ki, hogy az eset azt példázza, hogy milyen nagy eredményeket érhetnek el az államok, ha képesek egymással együttműködni egy kitűzött cél elérése érdekében.

A konstruktivista szemléletmódot alkalmazó szerzők pedig ismét más módon értelmeznék az eseményeket. A konstruktivista elmélet inkább az egyes vezetők által játszott szerepek, valamint az érintett államok és társadalmak társadalmi és kulturális *„konstruktumainak”* vizsgálatára összpontosítanak. Egy konstruktivista szerző tehát azt a kérdést tenné fel, hogy vajon mit akart elérni Szaddám Huszein; miféle szerepet játszottak döntésének meghozatalában azok az országok, amelyekkel kapcsolatban állt; hogyan befolyásolta őt döntése meghozatalában Irak politikai struktúrája; s mindezek a tényezők hogyan befolyásolták a koalíciós erők reagálását. Ugyanez a konstruktivista kutató azt a kérdést is felteheti, hogy vajon hogyan befolyásolta Bush amerikai elnököt döntései meghozatalában szemléletmódja, beállítódása, s mi befolyásolta annak eldöntésében, hogy milyen válaszlépéseket foganatosítson. A konstruktivista szerzők tehát nem vonják kétségbe azt, hogy az állam a központi szereplője a nemzetközi eseményeknek, azonban az államot és az azokat vezető személyeket a konkrét folyamatok és a döntések meghozatalát lehetővé tevő, tágabb társadalmi és politikai *„konstrukcióba”* illesztetten vizsgálják.

Az ebben a példában említett (realista, liberális, illetve konstruktivista) elméletek mindegyike más-más feltételezésekre alapoz, és az események értelmezésekor más és más elemzési szinten vizsgálódik. Mindegyikük szolgál valamiféle magyarázattal; valamennyit figyelembe véve azonban teljesebb képet kaphatunk a történtekről.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágat tanulmányozók számára nyilvánvalóan elengedhetetlen, hogy megértsék, hogy melyek az egyes elméletek alapvető paradigmái, s ezek hogyan segíthetnek bennünket a nemzetközi kapcsolatok értelmezésében. Azt is legalább ennyire fontos azonban megérteniük, hogy a különféle elméletek miféle körülmények fennállása esetén nem lehetnek képesek kielégítő magyarázattal szolgálni, illetve előre jelezni, mi történhet a jövőben. Ebben a könyvben a legfontosabb elméleti irányzatokat mutatjuk be. Ezek mindegyike kínál valamilyen magyarázatot arra, hogy az államok miért viselkednek úgy, ahogyan viselkednek. Az elméletek megismerése valóban segítségünkre lehet a *„való világ"* jobb megértésében. A könyv azonban arra is megkísérel rávilágítani, hogy melyek az adott elmélet gyengeségei, mikor, miért és miféle jelenségekre nem lehet képes átfogó magyarázatot adni.

2. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A GLOBALIZÁLT VILÁGBAN

Ezt a fejezetet egy nagyon átfogó áttekintéssel kezdjük: megvizsgáljuk, hogy miért elengedhetetlen a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása globalizálódó világunkban. Amint azt már korábban említettük, a nemzetközi kapcsolatok tudományág legtöbb elméleti irányzata a nemzetközi rendszert az államok világának tekinti, s a folyamatokat ebből az alapfeltevésből kiindulva próbálja értelmezni és magyarázni. Ha azonban a nemzetközi rendszert a globalizáció világának tekintjük, akkor alapvető jellemzőjének az államok és a nem állami szereplők összefonódását kell tekintenünk, s meg kell próbálnunk megérteni azt, hogy miféle kihívásokkal kell szembenézzenek emiatt a globalizálódó világ szereplői. A globalizációval kapcsolatban feltehető kérdések tárgyalása előtt azonban röviden át kell tekintenünk, ténylegesen mi is és miféle jellemzőkkel bír a nemzetközi élet alapvető fontosságú szereplője: a nemzetállam.

A nemzetállam fogalma

A *„nemzetállam"* fogalom megalkotásakor két fogalmat használunk fel: a *„nemzet"* fogalmát, amely alatt a hasonló háttérrel, kultúrával, etnikummal és nyelvvel rendelkező, közös értékeket valló emberek csoportját értjük; és az *„állam"* fogalmát, amely alatt egy meghatározott határokkal rendelkező, az emberek által elfogadott kormányzat irányítása alatt álló egységet értünk. A nemzetállam létrejöttének története Európában a harmincéves háborút az 1648-ban lezáró wesztfáliai békével kezdődött. A wesztfáliai szerződés egyik legnagyobb jelentőségét az adja, hogy új alapokra helyezte az európai államok közötti kapcsolatokat. Az államok közötti kapcsolatokat a szerződés a szuverenitás elve alapján kísérelte meg elrendezni. E szerint egy adott állam területén kizárólag az adott állam kormányzata bír legitim hatalommal, értve ezalatt azt, hogy semmilyen külső hatalomnak nem áll jogában beavatkozni az ország határain belül zajló cselekményekbe. Az európai államok közötti kapcsolatrendszer a wesztfáliai békét követő majd háromszáz év során a szuverenitás ilyen módon való értelmezésére épült.

A második világháború után, a gyarmati rendszer felszámolása után, s különösen a hidegháború 1991-ben történt befejeződése után azonban a szuverenitás fogalmának efféle felfogását felváltotta annak kevésbé merev értelmezése. Az említett időszakban sajnos számos esetben fordult elő, hogy egyes államok kormányzatai népirtást és etnikai tisztogatást követtek el, vagy eltűrték, hogy ilyen szörnyűségek játszódjanak le az ország területén. Mindezek fényében jó néhány állam joggal vetette fel, hogy a szuverenitás wesztfáliai értelemben vett értelmezése túlságosan merev, s ilyen esetekben nemcsak megengedhető, hanem helyénvaló is beavatkozni az alapvető emberi jogok védelme érdekében, még akkor is, ha ez egy állam szuverenitásának megsértésével jár.

Integráció, dezintegráció és az önrendelkezés kérdései

A hidegháború 1991-ben történt befejeződését megelőző időszakban a nemzetközi kapcsolatok kifejezés csaknem kizárólag a nemzetállamok egymáshoz való viszonyát, egymással fenntartott kapcsolatait jelölte, valamint arra a feltevésre alapozódott, hogy minden egyes államot szuverén entitásnak kell tekinteni. Mindez 1991 után megváltozott és a nemzetközi kapcsolatokban uralkodó szokásrend is átalakult. Az államok közötti kapcsolatokat már nem elsődlegesen az Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz kötődő viszony, a *„Nyugat”* és *„Kelet”* szembenállása határozta meg. A két szuperhatalom közötti mindent átható versengés eltűntével az államok közötti kapcsolatok jóval képlékenyebbé váltak. A megszokott status quót, a hatalomért egymással kíméletlen versengést folytató nemzetállamok világát egy egyre fokozódó mértékben globalizálódó világ váltotta fel. Erre a világra a nemzetállamok számos nagy regionális szervezetekbe való integrálódása a jellemző. A számos regionális integrációs szerveződés közül minden kétséget kizáróan a legmesszebb jutott Európai Unió tagállamai napjainkban már nemcsak gazdasági, hanem egyre inkább külpolitikai és biztonsági kérdésekben is közös szakpolitikákat alakítanak ki. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a szuverén nemzetállamok kora leáldozott, de arra enged következtetni, hogy az országok úgy ítélik meg, hogy az egymással való versengés helyett előnyösebb, ha együttműködnek egymással. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tekintetében ez azt jelentheti, hogy a realista szemléletmód visszaszorul, és helyette egyre inkább a liberális szemlélet tör utat magának.

Miközben egyes országok együttműködnek egymással annak érdekében, hogy közösen alakítsanak ki szakpolitikákat és a gyakorlatba is átültessék ezeket, az is előfordult, hogy más államok több különálló államra bomlottak. Európában ez két alkalommal is megtörtént a hidegháború befejeződése óta. Mindkét alkalommal azért, mert az államokat alkotó különböző etnikumok önállóságra vágytak, arra, hogy nemzetként ismerjék el őket, és hogy önállóan intézhessék

saját sorsukat. Az egyik esetben Csehszlovákia békésen két részre (Csehországra és Szlovákiára) vált szét. Jugoszlávia azonban már véresebb körülmények között bomlott fel, és hat köztársaság jött létre, melyek mindegyike önálló országgá vált. A Közel-Keleten a palesztinok ezzel szemben hontalan népnek tekinthetőek, amely saját államot szeretne létrehozni, pontosan meghatározott határokkal és szuverén kormányzattal. Egy másik jelentős etnikum, a kurdok pedig saját nyelvvel, hagyományokkal és életmóddal rendelkeznek, és jelentős nagyságú közösségeket alkotnak Irakban, Törökországban és Iránban. A kurdok egy olyan *„Kurdisztán"* nevű ország létrehozására törekednek, amely szuverenitást, önrendelkezést biztosíthatna számukra. A közelmúltban láthattuk, hogy miután egy békeszerződés Szudánban véget vetett az évtizedekig tartó polgárháborúnak, az ezt követő népszavazás után az állam két részre, Szudánra és Dél-Szudánra vált szét. A Szovjetunió 1991-es összeomlása tizenöt olyan állam létrejöttéhez vezetett, amelyek korábban valamennyien a nagyobb államalakulat *„alapköztársaságai"* voltak. Bár a kezdetben viszonylag békésen zajlott a szétválás, a konfliktusok továbbra is fennmaradtak, és Csecsenföld, majd később a Kaukázus más területeinek jogállásával kapcsolatban véres háborúk robbantak ki és terrorcselekmények végrehajtására került sor. A közelmúlt történelme tehát azt mutatja, hogy nem olyan könnyű új nemzetállamot létrehozni. Más szóval, a nemzettudat megléte nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez elégséges alapot jelent az államalapításhoz, még kevésbé pedig azt, hogy a külvilág hajlandó el is ismerni ezt az államot.

Sokan azt állítják, hogy ezek a változások – az integrációs és dezintegrációs erőhatások működése, az önrendelkezésre való törekvések megjelenése és így tovább – nem következhettek volna be a hidegháború befejeződése nélkül. Valóban, a hidegháború, amely a második világháború végétől Németország egyesüléséig (1990) és a Szovjetunió felbomlásáig (1991) meghatározta a nemzetközi kapcsolatokat, kulcsfontosságúnak tekinthető a tekintetben, hogy az államok közötti interakciók számára stabilizáló keretrendszert biztosított. A nukleáris háború folyamatos veszélye és az ezzel járó félelmek segítettek *„kordában tartani"* az országokat. Sok állam, attól való félelmében, hogy ha túlságosan agresszívnek mutatkozik, akkor ez vagy az Egyesült Államokat, vagy a Szovjetuniót beavatkozásra késztetheti, visszafogta az ambícióját. A közvetlen katonai konfrontáció elkerülése érdekében az Egyesült Államok és a Szovjetunió közvetett módon konfrontálódott egymással. Az úgynevezett *„proxy-háborúk"* során ez közvetett módon, szövetségeseik egymással való közvetlen konfrontálódásával zajlott le. Ez azt eredményezte, hogy az Egyesült Államok jó néhányszor inkább elnyomó rezsimek oldalára állt, mint hogy hagyta volna, hogy egy (a Szovjetunióhoz hűségesnek mutatkozó) kommunista kormány átvegye az irányítást az adott ország felett. Amikor például a baloldali sandinista kormány 1984-ben átvette a hatalmat Nicaraguában és megbuktatta az Egyesült Államok

által támogatott Somoza családot, az Egyesült Államok Nicaragua új kormányzata iránt tanúsított ellenségessége arra késztette a sandinista kormány tagjait, hogy a Szovjetunióhoz és Kubához forduljanak támogatásért. Ez pedig megteremtette az Egyesült Államok által támogatott ellenforradalmárok számára a fegyveres ellenállás lehetőségét. Az Egyesült Államok fegyverrel látta el a nicaraguai ellenzéki erőket, az úgynevezett kontrákat. Így, bár az Egyesült Államok és a Szovjetunió nem kerültek közvetlenül szembe egymással, szövetségeseiken keresztül mégis részt vettek a konfliktusban.

A hidegháború idején a két szembenálló tömb vezető hatalmai számára kulcsfontosságú volt szövetségeseik tartósan saját blokkban való tartása. Amikor például 1968-ban a keleti blokk egyik országa, Csehszlovákia kormányának irányítása kicsúszott a Szovjetunió kezéből, a Szovjetunió beavatkozott és katonai erő alkalmazásával fojtotta el a kialakulóban lévő forradalmat. A szovjet vezetés nem tűrt el semmiféle széthúzást vagy lázadást, amely felboríthatta volna a fennálló kényes hatalmi egyensúlyt. Ami 1968-ban történt, az éles ellentétben áll azzal, ami 1993-ban, a Szovjetunió megszűnése után történt, amikor is Csehszlovákia békésen vált szét két önálló államra.

Ennek az áttekintésnek az a célja, hogy az a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának megkezdéséhez néhány fontosabb kérdésre felhívja a figyelmet: arra, hogy a nemzetállamot a tudományág létrejötte óta a nemzetközi kapcsolatok alapvető szereplőjének tekintették; arra, hogy a nemzetállamnak számos összetevője van, amelyek közül ma már sok megkérdőjelezhető; arra, hogy a nemzetközi rendszer természete a múltban is állandóan változott, napjainkban is változik és kétségtelenül a jövőben is változni fog; és arra, hogy a *„hatalmi egyensúly”* régi világa, akár a hagyományosan létező, akár a hidegháborúban látott formájában, mára véget ért, és helyébe egy globalizált világ lépett, amelyben a nem államhoz köthető szereplők egyre nagyobb szerepet játszanak.

Mit jelent mindez a nemzetközi kapcsolatok értelmezésének tekintetében? A nemzetközi rendszer változásainak megértéséhez elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk az alapvető fogalmak jelentésével: a nemzetállam fogalmával, a szuverenitás fogalmával és a hatalom fogalmával – s a fogalmak felsorolását még folytathatnánk. Azonban ez azt is jelenti, hogy bölcsebben járunk el, ha egy kicsit hátrébb lépünk, és tágabb perspektívából vesszük szemügyre a mai világot, és így próbálunk meg képet alkotni arról, mit is jelent valójában globalizált világban élni. Ebből a perspektívából azt mondhatjuk, hogy a globalizációval járó folyamatok, az országok közötti interdependencia növekedése megváltoztatta a nemzetközi kapcsolatok természetét és a nemzetközi kapcsolatok értelmezését.

A globalizáció

A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozását néhány makroszintű kérdés, azaz a nemzetközi rendszer egészét érintő kérdés vizsgálatával kell kezdenünk. Ehhez tisztában kell lennünk azzal, hogy miféle előfeltevésekkel élünk, és meg kell határoznunk néhány alapvető fogalom és kifejezés jelentését. Ebben a fejezetben a politikai stabilitás és a gazdasági egyenlőség kérdéseire fogunk összpontosítani, arra, hogy mit jelentenek ezek a fogalmak, és miért fontosak a nemzetközi rendszer vizsgálatában.

Vizsgálódásunkat napjaink nemzetközi rendszerének tanulmányozásával kezdjük. Ha a 21. században létező nemzetközi rendszert vizsgáljuk meg, akkor egy olyan világot láthatunk, amelynek szereplői kölcsönösen függnek egymástól, azaz ami az egyik államban történik, az közvetlenül gyakorol hatást más államokra. Vajon miért állnak így a dolgok napjainkban, mikor és miért alakult ilyen jellegűvé a nemzetközi rendszer?

Mi a globalizáció?

Egy nagyon alapvető és fontos kérdéssel fogjuk kezdeni: Mit értünk globalizáció alatt? Ezzel a kifejezéssel úton-útfélen találkozhatunk, s említése számos emberből nem is feltétlenül pozitív érzelmeket vált ki. Például az ezredforduló után előfordult, hogy a hagyományosan hét (napjainkban azonban már nyolc) iparosodott ország csoportjának találkozóit és a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) üléseit tüntetők zavarták meg. A tiltakozók egyrészt arra akartak rámutatni, hogy véleményük szerint a globális gazdasági rendszerben mély egyenlőtlenségek tapasztalhatóak, másrészt pedig arra, hogy mennyire elítélendő szerepet játszanak azok a nagy gazdasági hatalmak, amelyek a szabályokat alakítják. A tiltakozásokkal kapcsolatban számos szerző kérdések sorát fogalmazta meg: Vajon ilyen módon valóban megváltoztatható-e a globális világ? Meg tudja-e bárki állítani, vagy vissza tudja-e fordítani a globalizáció folyamatát? Mit értünk a jelenlegi nemzetközi gazdasági rendszer alatt? Hogyan alakult ki ez a rendszer? És meg lehet-e egyáltalán változtatni?

A globalizáció mint történelmi jelenség

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, a globalizációt nem napjaink jelenségeként, hanem mint történelmi jelenséget kell vizsgálnunk. Thomas Friedman, a *New York Times* rovatvezetője például a globalizáció három korszakát különbözteti meg. Becslése szerint az első 1492-től (Kolumbusz útja) körül-

belül 1800-ig tartott. Véleménye szerint a globalizációnak ez a szakasza *„a világot nagy méretűről közepes méretűre zsugorította…”* . Friedman felfogása szerint:

> *„a változás fő mozgatórugója, a globális integráció folyamatának dinamikus mozgatórugója az volt, hogy mennyi erővel – mennyi izomerővel, mennyi lóerővel, szélerővel vagy később gőzerővel – rendelkezett az ország, és milyen kreatívan tudta azt hasznosítani. Ebben a korszakban az országok és kormányok (amelyeket gyakran a vallás vagy az imperializmus vagy a kettő kombinációja vezérelt) élen jártak a falak lebontásában és a világ összekapcsolásában, a globális integráció előrevitelében”* (Friedman, 2005:9).

Friedman véleménye szerint ebben a fázisban a legfontosabb kérdések a következők voltak: *Vajon hol tud bekapcsolódni az országom a globális versenybe és kihasználni a globális lehetőségeket? Hogyan tudok globálisan fellépni és országomban másokkal együttműködni?*

Friedman úgy látja, hogy a globalizáció második korszaka körülbelül 1800-tól 2000-ig tartott, amelyet olyan jelentős események szakítottak meg, mint a két világháború és a nagy gazdasági világválság, s ezek során a világ csak *„tovább zsugorodott”*. A globalizációnak ebben a korszakában,

> *„…a változások fő mozgatórugóját, a globális integrációt mozgató dinamikus hajtóerőt a multinacionális vállalatok jelentették. Ezek a multinacionális cégek a piacok és a munkaerő megszerzése érdekében váltak globális méretűvé, első körben a holland és az angol részvénytársaságok terjeszkedése és az ipari forradalom által vezérelve”* (Friedman, 2005:10).

Friedman azt is megjegyzi, hogy ebben az időszakban láthattuk igazán annak első jeleit, hogy megszületett a globális gazdaság. Azt is kifejti, hogy a nemzetközi rendszer jellege megváltozott, és országok és vállalatok kezdtek egymással együttműködni. Első alkalommal ekkor mutatkozott meg az, milyen hatást fejthetnek ki a nem állami szereplők. Mindezt azok a technológiai változások tették lehetővé, amelyek elősegítették az árucikkek és az információ gyorsabb áramlását, valamint a termelési eszközök bővülését.

Friedman ezután megállapítja, hogy a globalizáció harmadik korszaka 2000-ben kezdődött, s ebben a korszakban

> *„a világ kicsinyről apró méretűre zsugorodik, és ezzel egyidejűleg a játéktér egyenlőbbé válik… És míg a Globalizáció 1.0 dinamikus erejét az országok globalizálódása adta, a Globalizáció 2.0 dinamikus erejét a vállalatok globalizálódása, a Globalizáció 3.0 dinamikus ereje nem*

más, mint az egyének újonnan fölfedezett ereje, melynek felhasználásával az államok képesek egyidejűleg globálisan együttműködni és ugyanakkor egymással versenyezni" (Friedman, 2005:10).

Friedman tehát azt mondja nekünk, hogy a világ és a nemzetközi rendszer általában véve, s különösképpen a gazdasági rendszer egyértelműen változóban van, egyre inkább *„zsugorodik"*, s hogy az egyének és a multinacionális vállalatok ma már nagyobb mértékben befolyásolják, mint bármikor korábban.

A történész Robert Marks az *Origins of the Modern World* („A modern világ eredete") című könyvében hasonló módon, történelmi kontextusban jelöli meg a globalizáció számos időszakát. A globalizálódás első korszakát azonban az 1200-as évekre visszamenőleg az akkori nemzetek, pontosabban birodalmak közötti kereskedelmi rendszer részeként vizsgálja. Megnevezi azt a három elsődleges kereskedelmi útvonalat, amelyek az akkoriban létező főbb alrendszereket összekötötték: a kelet-ázsiait, amely Kínát és Délkelet-Ázsia egyes részeit kötötte össze Indiával; a közel-keleti-mongol alrendszert, amely Eurázsiát a Földközi-tenger keleti részétől Közép-Ázsiáig és Indiáig kötötte össze; és az európai alrendszert, amely Európát a Közel-Kelettel és az Indiai-óceánnal kötötte össze. Marks szerint ezek az alrendszerek „átfedték egymást, Észak- és Nyugat-Afrika az európai és a közel-keleti alrendszerrel, Kelet-Afrika pedig az indiai-óceáni alrendszerrel állt kapcsolatban" (Marks, 2007:33). Ismét hangsúlyozzuk, hogy ez azt jelzi, hogy már a 13. században is létezett egy nagyon fejlett kereskedelmi rendszer, amely összekötötte Afrika, Európa és Ázsia nagy részét. Marks szerint pedig az egyik fontos dolog, amit meg kell jegyezni, amikor a nemzetközi rendszer fejlődését a globalizáció szemszögéből vizsgáljuk, és próbáljuk megérteni, hogy a politikatudományi szakemberekhez hasonlóan *„egészen a közelmúltig a történészek is a jelenlegi nemzetállamokból kiindulva folytatták a vizsgálódásaikat, ahelyett hogy egy globálisabb megközelítést alkalmaztak volna"* (Marks, 2007:33). Azt állítja, hogy ezért a nemzetközi rendszer valójában már a modern nemzetállamok kialakulása előtt létezett, és a nemzetközi rendszer és a globalizáció összetevőit ebből a nagyon széles történelmi perspektívából kell vizsgálnunk és megértenünk.

A realista gondolkodók körében előforduló megközelítést alkalmazva azt állítja, hogy a 13. századi világrendszer *„központi vezérlés, vagy domináló hatalom nélkül működött"*. Azok számára, akik a modern világrendszert úgy képzelik el, mint amely egyetlen állam vagy államcsoport uralma alatt növekszik, némileg újszerű az az elképzelés, hogy egy rendszer működhetne irányító központ nélkül.

Úgy tekint erre a világra, mint amely több központtal bírt – vagyis *„több regionális rendszert tartalmazott, mindegyiknek megvolt a maga sűrűn lakott és gazdag »magterülete«, amelyet egy olyan periféria vett körül, amely mezőgazdasági és ipari nyersanyagokkal látta el a magterületet, és amely perifériák többsége lazán kapcsoló-*

dott egymáshoz kereskedelmi hálózatokon keresztül" (Marks, 2007:35). Becslése szerint pedig a világ egészen 1800 körülig, az európai gyarmatosítás terjeszkedéséig megőrizte ezt a policentrikus jellegét.

A jelenlegi nemzetközi rendszer kezdetét Marks a 19. század végére és a 20. század elejére, a nemzetállami rendszer modern koncepciójának megszilárdulására vezeti vissza. Azt állítja, hogy a nacionalizmus, vagyis a nemzettudattal bíró népek állam iránti vágyának megjelenése egybeesett az iparosodás növekedésével, s ez lehetővé tette az államok számára, hogy növeljék és kiterjesszék területüket. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy ezzel a terjeszkedéssel párhuzamosan a nemzetközi rendszeren belül egyre nagyobb szakadék keletkezett a gazdagabb és a szegényebb államok között. Az elmélet szerint a globalizációnak és a vele együtt járó megnövekedett volumenű kereskedelemnek elő kellene segítenie e szakadék szélességének csökkentését, illetve az országok közötti megosztottság mérséklődését. A valóságban azonban nem ez a helyzet.

Elméletileg tehát a globalizáció modern koncepciója ahhoz a gondolathoz kötődik, hogy a nemzetállamok egymástól függenek, és hogy az egyikben elért haladás elősegíti a többiek fejlődését. Itt az úgynevezett *„az emelkedő dagály minden csónakot felemel"* gondolattal találkozhatunk. Marks és mások azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy ez egyáltalán nem így van, és hogy a globalizáció jelenlegi szakasza más vonásokat mutat. Valójában inkább elmélyítette a nemzeteken belüli és a nemzetek közötti egyenlőtlenségeket. Ezt Marks nagyrészt a fejlődés fogalmához köti, amelyet véleménye szerint az ipari növekedés fogalmával kellene egyenlőnek tekintenünk. Mindaddig, amíg egy ország a hagyományos mezőgazdasághoz kötődött, vagy ellenezte az iparosodást, mint ahogyan ez sok afrikai országgal vagy akár Kínával és Indiával történt egészen a közelmúltig, addig a nemzetközi gazdasági rendszerben a *„szegény"* államok csoportjába tartozott.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek közül az afrikai és ázsiai országok közül sokan a nagy európai hatalmak gyarmatai voltak. Még függetlenségük elnyerése után is a gyarmatosító hatalmakhoz kötődtek, vagy számos ok miatt függtek tőlük. Ez megerősítette azt a kereskedelmi gyakorlatot, amely a nyersanyagok gyarmatról az anyaországba történő exportjához, illetve a gyarmati hatalomtól a gyarmatba történő feldolgozott termékek behozatalához kötődött. Ez pedig az úgynevezett dependencia elmélet kialakulásához vezetett, amely azt állította, hogy a fejlődő világ szegényebb országai (más néven a harmadik világ) továbbra is a nagy fejlett országokhoz kötődnek és azoktól függenek, és ezért nem tudnak önállóan fejlődni vagy boldogulni (Tickner, 2001:68).

Ezért az afrikai és ázsiai országok közül sokakban a fejlődést ösztönző mozgalom egyik célja az volt, hogy megtörje ezt a függőségi viszonyt. De ezt a viszonyt nem könnyű megbontani, és ennek ára van. Gyakran (és ezt Kína és India esetében láthatjuk) a fejlődés és az iparosodás irányába történő elmozdu-

lás a környezet kárára történik, ugyanis az országok vezetése ezt szükséges rossznak, elfogadható áldozatnak tekinti. Ezek gyakran olyan országok, amelyek gazdasága általában a mezőgazdaságra épül, és még ha fejlődnek is, a lakosság többsége még mindig a vidéken él, élelmezése és megélhetése a földműveléstől függ. A paraszti vagy vidéki gazdaságok meglehetősen nagy létszámú családot követelnek, mivel a föld megműveléséhez, a gazdálkodáshoz viszonylag nagyszámú munkaerőre, sok gyermekre van szükség, és így a népesség növekedése az azt fenntartani képes gazdasági alap nélkül folytatódik, ami viszont a kialakult helyzetet hosszú távon állandósítja. Ráadásul a fejlett országoknak gyakran érdekében állt a fejlődő országok gazdasági növekedését kordában tartani, azért, hogy az nehogy felborítsa azok nehezen megteremthető és gyakran törékeny gazdasági egyensúlyát.

A globalizált világban azonban azt is megfigyelhetjük, hogy a természeti erőforrások, például az olaj, az urán, a gyémántok vagy más értékes anyagok használata hogyan változtathatja meg ezt az egyensúlyt. Például az olaj jelentőségének és szükségességének növekedésével néhány kevésbé fejlett ország elkezdett mind politikailag, mind gazdaságilag fontosabbá válni. Így az egyébként szegény országok, mint Venezuela és Nigéria, az olaj birtokában viszonylag nagy hatalomra tettek szert a nemzetközi rendszerben. Ez is megváltoztatta a nemzetközi rendszeren belüli erőviszonyokat, és megváltoztatta a világban az országok *„fejlett”* és *„fejlődő”* csoportokra alapozott kategorizálását.

Ha napjaink nemzetközi rendszerét megvizsgáljuk, a globális szabad piac működését láthatjuk, azt, ami lehetővé tette az olyan országok erősödését és kiemelkedő szerephez jutását, mint Kína, India és Brazília, valamint az olyan országok, mint Nigéria, Venezuela és a Közel-Kelet néhány országa, például Irán jelentőségének növekedését. Egyetlen ország sem tudja irányítani a nemzetközi gazdasági rendszert, s ma már a nemzetközi politikai rendszert sem. A hidegháború vége és azt követően újabb államok létrejötte, valamint a konfliktusok növekedése ezt világosan jelzi számunkra.

Miközben ez azt is sejteti, hogy az elmélet helyes, és hogy egyre több ország válik gazdaságilag erőssé, a globalizáció alapjául szolgáló elméletek ezen országok egyikében sem veszik figyelembe a vagyon egyenlőtlen eloszlását. Így míg egyes emberek az olyan országokban, mint India vagy Nigéria, egyre gazdagabbak lesznek, mások a szegénység olyan ördögi körében rekednek, amelyből gyakorlatilag lehetetlen kitörni. A globalizációnak ez a vetülete az, amely tiltakozásokat váltott ki.

Többek között Friedman és Marks munkája is azt sugallja, hogy a globalizáció megjelenése arra kényszerít bennünket, hogy új és más módon tekintsünk a nemzetközi rendszerre. Ez azt jelenti, hogy túl kell lépni a hagyományos elméleteken és elemzési szinteken, valamint meg kell vizsgálni a nemzetállamokon kívül az egyéb fontos résztvevők által betöltött szerepeket.

Miért fontos a globalizálódást megvizsgálnunk a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásakor?

Azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozását a globalizáció és az általa a nemzetközi rendszerben bekövetkezett változások vizsgálatával kezdjük, túllépünk a terület tanulmányozásához felhasznált hagyományos paradigmákon és megközelítésmódokon. Annak érdekében, hogy valóban megérthessük, milyenek a nemzetközi kapcsolatok a 21. században, és megismerhessük a nemzetközi rendszer összes alkotóelemét és azok változását, akkor azzal kell kezdenünk, hogy megértsük, hogyan is fest ma a nemzetközi rendszer. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagyhatjuk a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának alapjául szolgáló hagyományos kereteket. Éppen ellenkezőleg. Azok az elméletek, szereplők és keretek, amelyek a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozását a tudományág kialakulása óta meghatározzák, továbbra is a nemzetközi rendszer megértésének alapelemei maradnak. Csak ha ezeket kiindulópontként megértjük, akkor nyerhetnek valódi értelmet a napjaink világában tapasztalható ellentmondások.

A globalizált világunkban a nemzetközi kapcsolatok megértéséhez azonban túl kell lépni azon a hagyományos, államközpontú megközelítésen is, amelyet a tudományágban eddig dominánsan alkalmaztak. Képesnek kell lennünk arra, hogy felismerjük ennek a megközelítésnek a korlátait, ki kell szélesítenünk a látókörünket és a használatos fogalmak körét annak érdekében, hogy a nem állami szereplők szerepét is figyelembe vehessük. Fontos azonban azt is szem előtt tartanunk, hogy nem lehetséges az egyes elméleti perspektívákat kritizálni, vagy újakat kínálni addig, amíg nem rendelkezünk szilárd ismeretekkel az alapelveket illetően.

A könyv hátralévő részében az lesz a célkitűzésünk, hogy megismertessük az olvasót ezekkel az alapvető elméletekkel. E bevezető után most tehát rátérünk azoknak az elméleteknek és keretrendszereknek a bemutatására, amelyekkel a kutatók a nemzetközi kapcsolatok területét vizsgálják.

3. AZ ELMÉLETEK SZEREPE

Mi az elmélet és miért fontos számunkra?

Ez a fejezet azokat az alapvető elméleti irányzatokat tárgyalja, amelyek kulcsfontosságúak a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág megértéséhez.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág minden kétséget kizáróan egyik legnagyobb hatású szerzőjének a német származású, majd a nácizmus miatt az Amerikai Egyesült Államokba emigrált Hans J. Morgenthaut tekinthetjük. Realista, illetve *„hatalompolitikai"* jellegűnek is nevezett elméletének keretében a második világháború befejeződése óta a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb alapelvei jelentek meg. Korszakalkotónak bízvást minősíthető könyve, a *Politics among nations* („A nemzetek közötti politika") először 1948-ban jelent meg. Azóta a nemzetközi politikai színtér megváltozott; a kollektív biztonság fogalmát figyelembe vevő új szervezetek napjainkban abból indulnak ki, hogy a biztonságot nem úgy lehet a leghatékonyabban szavatolni, ha a nemzetek növelik az erejüket, hanem ha egymással együttműködve dolgoznak olyan közös célok elérése érdekében, amelyek mindenki javát szolgálják. Így született meg a nemzetközi kapcsolatok egy konkurens vagy (talán helyesebben szólva) alternatív elmélete, amely megkérdőjelezte a Morgenthau és kortársai által kialakított realista irányzat alapelveit. Ez az új megközelítés a hatalomért folytatott versengés elsődlegességének hangoztatása helyett inkább a nemzetek közötti együttműködésre helyezi a hangsúlyt, és számos tekintetben a korábban Woodrow Wilson amerikai elnök által képviselt eszmeiséget képviseli. A *„liberális elméletként"* emlegetett eszmerendszer gazdasági és politikai elképzeléseket egyaránt magában foglal, és a hidegháború vége óta egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A nemzetközi rendszer változásai tehát hozzájárulnak az egyes elméletek térvesztéséhez és más elméletek térnyeréséhez, s ezek mindegyike makroszinten, illetve gyakrabban mikroszinten igyekszik megmagyarázni a nemzetközi kapcsolatok valamely jellemzőjét.

Az elmélet és a nemzetközi kapcsolatok vizsgálata

Mi is azonban az elmélet, és miért alkotnak a kutatók elméleteket? Az elmélet olyan összekapcsolódó tézisek vagy elképzelések összessége, amelyek leegyszerűsítik a komplex valóságot, annak érdekében, hogy képesek lehessünk leírni a megtörtént eseményeket, megmagyarázni, hogy miért történtek, és megjósolni, hogy mi történhet a jövőben. A nemzetközi kapcsolatok területén nagyon nehéz teljes bizonyossággal előrejelzést készíteni, mivel nagyon sok változó befolyásolhatja az események kimenetelét. A *„kemény"* tudományok esetében lehetőségünk nyílik laboratóriumban vizsgálódni és ellenőrzésünk alatt tartani a körülményeket. Ezzel ellentétben azonban a társadalomtudományokhoz tartozó nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágban azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag lehetetlen akár csak egyetlen változót, s még kevésbé a változók közötti kölcsönhatásokat ellenőrzésünk alatt tartani – bár a különböző modellezési technikákat alkalmazó politikatudományi szakemberek közül azért jó néhányan megpróbálkoznak ezzel. Ez azt jelenti, hogy az elméleti perspektívák dinamikusak, és a körülmények változásával együtt folyamatosan módosulnak, csakúgy, mint a változók. Mindazonáltal a kialakult főbb elméletek lehetővé teszik számunkra, hogy ezekben rámutassunk az egyes elméletek által alkalmazott eszközökre, amelyek segítségével az egyes kutatók megpróbálták megérteni, hogy mi történt és miért (azaz leírták a történéseket és magyarázatokat próbáltak adni), és arra is kísérletet tettek, hogy megbecsüljék, mi történhet a jövőben hasonló körülmények között (azaz megpróbáltak előrejelzést adni). Az elméletek tehát fontos útmutatók, amelyek segítségével eligazodhatunk az összetett és bonyolult világban.

Ezeknek az elméleteknek vagy paradigmáknak a használata segíthet annak megértésében, hogy hogyan tegyünk fel alapvető kérdéseket, és hogyan válaszoljuk meg ezeket. Mint a makroszintű témaköröket vizsgáló tudományágakban általában szokás, a nemzetközi kapcsolatokat kutató szakemberek is általában makroszintű kérdéseket tesznek fel. Például: Mi a háború, és miért háborúznak az országok? Miért cselekedett egy adott ország úgy, ahogyan cselekedett, vagy miért reagált az eseményekre egy adott módon? Hogyan bírhat rá arra egy ország egy másik országot, hogy az egy meghatározott magatartást tanúsítson, vagy hogyan akadályozhatja meg, hogy az adott ország egy meghatározott módon viselkedjen? Miért tűnnek egyes államok együttműködésre hajlónak, mások pedig inkább aggresszívnak? Az ilyen kérdésekkel gyakran találkozunk a nemzetközi kapcsolatok területén, s ezekre számos elmélet és elméletalkotó próbált már választ adni. Azonban hogyan lehet válaszolni az ilyen kérdésekre egy olyan világban, amelyben nem tudunk minden változót meghatározni, vagy a dolgokat változatlannak tekinteni? Ezzel kapcsolatban Christine Sylvester néhány fontos támponttal szolgál számunkra.

„A feszültségekkel teli nemzetközi rendszerben a nemzetközi kapcsolatok elemzői élénken érdeklődnek a folytonosság és a diszkontinuitás kérdései iránt. Az államok mint kulcsfontosságú politikai szereplők továbbra is fennmaradnak, csakúgy, mint az árutermelés és árucsere kapitalista világrendszere… A hagyományos bölcsesség úgy tartja, hogy ez a világ az államok, a nem állami szereplők és a piaci tranzakciók világa. Ez egy olyan világ, amelyben sem a férfiak, sem a nők nem számítanak önmagukban, ebben a világban a hangsúly a személytelen szereplőkön, struktúrákon és a rendszerfolyamatokon van" (Sylvster, 2002:161).

Sylvester mintha azt mondaná, hogy a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elméleti irányzataiban az emberek nem számítanak; a nemzetközi kapcsolatok a szereplők, struktúrák és folyamatok területe. E mögött azonban egy másik igazság húzódik meg, amelyet Sylvester a könyvében később érint, és amely a nemzetközi kapcsolatok teljesebb megértését teszi lehetővé – és ez pedig az, hogy vajon ki hozza meg azokat a döntéseket, amelyek következtében a szereplők az általunk megfigyelhető módon cselekednek. Valóban monolitikus szervezetek az önállóan cselekedni képes államok? Valójában milyen szerepet játszanak az egyének az állam cselekvési irányvonalának kialakításában?

A nemzeti érdek fogalma

Mi is az a nemzeti érdek, és hogyan lehet azt ténylegesen érvényesíteni? A *„nemzeti érdek"* a nemzetközi kapcsolatok egyik kulcsfontosságú fogalma, amellyel gyakorlatilag minden, a témával foglalkozó szakkönyv foglalkozik. Charles Kegley szerint például: *„Minden állam elsődleges kötelessége, hogy érvényesítse nemzeti érdekeit, és e célból hatalomra tegyen szert"* (Kegley, 2009:28). A realista gondolkodók a nemzeti érdekeket a hatalom segítségével határozzák meg, mivel úgy gondolják, hogy egy ország csak a hatalom megszerzésével tudja elérni a legfontosabb céljait. Egyes politikatudományi szakemberek azonban a nemzeti érdekeket a hatalom puszta megszerzésénél tágabban határozzák meg, például az állam által alapvető fontosságúnak tekintett érdekek védelmeként, amelyek az állam és a nép védelmét és fennmaradását szolgálják. Barry Hughes például az alapvető érdekeket olyan érdekeknek tekinti, amelyek *„abból a vágyból fakadnak, hogy [az állam] megőrizze lényegét: a területi határokat, a lakosságot, a kormányt és a szuverenitást"* (Hughes, 1994:79). Az ő szemszögéből az alapvető érdek több, mint egyszerűen a hagyományos katonai fogalmakkal meghatározott biztonság, és egy ország gazdasági életképességének, értékeinek és más, az állam lényegéhez tartozó központi összetevők biztosítását is jelenti. Egy

ország tehát azokat a politikai irányvonalakat fogja követni, amelyeket nemzeti érdekének tekint, és egyúttal az alapvető érdekeinek érvényesítését is elősegíti.

A biztonság hagyományos fogalma az alapvető érdekekhez, értékekhez és az ország nemzeti érdekéhez közvetlenül kapcsolódik, mivel minden ország egyik alapvető érdeke a lakosság biztonságának és védelmének biztosítása. Az ország haderejének ennek érdekében történő fejlesztése azonban elkerülhetetlenül a korábbiakban már említett *„biztonsági paradoxon"* kialakulását eredményezi, mivel a haderőfejlesztést a többi állam agresszív cselekedetnek, tehát közvetlen fenyegetésnek tekinti. Tehát minden állam megpróbálja emelni a saját védelmi szintjét, és ezáltal a biztonságát, azért, hogy megbirkózzon a másik államból érkező vélt fenyegetéssel. Mindezzel azonban közvetlenül hozzájárul a többiek biztonságának sérüléséhez. Mindennek eredménye gyakran fegyverkezési verseny, és egyáltalán nem a biztonságérzet növekedése lesz.

A biztonság kérdését általában katonai szempontból ítélik meg. Néhány szerző azonban megkérdőjelezte ezt az előfeltevést, kiterjesztette ezt a meghatározást, és különbséget tett a katonai és hadászati szempontból meghatározott biztonság és az *„emberi biztonság"* között. Ez utóbbi számos kutató szerint az emberi túléléshez szükséges kérdések (alapvető kérdések) szélesebb körére pl. a környezet védelmére, a betegségek felszámolására, az éhezéstől való mentességre, az ivóvízhez való hozzáférésre utal. E biztonsági kérdések vizsgálatakor ezek a szakemberek azt vizsgálják, hogy a világpolitikai folyamatok hogyan járulhatnak hozzá az egyének, különösen a marginalizált és jogfosztott népesség biztonságának sérüléséhez.

Az úgynevezett *„nemzetközi társadalom"* irányzathoz tartozó szerzők azt állítják, hogy számos alapvetően fontos kérdést pontosan megfogalmazni és ezekre kielégítő választ kapni csak a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatakor alkalmazott megközelítésmód kiszélesítésével lehetséges. Ez persze nem azt jelenti, hogy az egyik elmélet vagy megközelítés jobb vagy rosszabb, mint a másik, vagy hogy az egyik helyes, a másik pedig helytelen. Mindössze arra szeretnénk rámutatni, hogy a nemzetközi kapcsolatok megértéséhez számos megközelítésmódot használhatunk, tisztán kell látnunk, milyen kérdésekre keressük a választ, majd pedig ennek ismeretében a megfelelő megközelítést kell kiválasztanunk.

A „rendszer" a nemzetközi rendszerben

Ahhoz, hogy hozzáláthassunk az elméletek megvizsgálásához, meg kell határoznunk, hogy mit értünk a nemzetközi rendszer fogalma alatt. Ezzel kapcsolatban David Easton munkásságára támaszkodhatunk, aki már az 1960-as években kísérletet tett a *„politikai rendszer"* fogalmának meghatározására (Easton, 1965). A rendszerelmélet gondolataira támaszkodva a politikai életet *„viselkedési*

rendszernek" tekintette, amely bizonyos jellemzőkkel rendelkezik, amelyeket meg lehet határozni, elemezni, és így meg lehet érteni. E szemlélet bizonyos feltételezésekkel él, amelyek persze vagy helytállóak, vagy nem. Mindazonáltal jó kiindulópontot nyújt a nemzetközi kapcsolatok megértéséhez.

Easton leírása szerint a politikai életet olyan viselkedési mintának tekinthetjük, amely egy olyan környezetben létezik, amely hatással van rá, és amelyre ugyanakkor a politikai viselkedés visszahat. A rendszeren belüli összetevők dinamikusak, és ahogyan az egyes összetevők mozognak vagy cselekszenek, az befolyásolja a többi, szintén ebben a rendszerben létező szereplő cselekvését és viselkedését. Mivel minden rendszer egyik legfontosabb célja saját fennmaradásának biztosítása, a rendszer egésze folyamatosan alkalmazkodik a környezetében bekövetkező változásokhoz. Egy másik feltételezés szerint ezek a viselkedésminták bizonyos szabályszerűséggel bírnak, ezek felismerhetőek, és ezért leírhatóak és magyarázhatóak. Az elmélet feladata pedig az, hogy segítsen bennünket mindebben.

Azonban feltehetjük a kérdést, hogy valóban létezik-e olyan valami, amit nemzetközi rendszernek nevezhetünk? Nyilvánvaló, hogy léteznek a nemzetközi közösségen belül meghatározható politikai kapcsolatrendszerek, mint például az Egyesült Nemzetek Szervezete vagy a NATO, amelyek tagjai nemzetállamok. Ezekben a szervezetekben szabályok rögzítik a tagok magatartására vonatkozó elvárásokat. Ám garantálják-e ezek azt, hogy a nemzetállamok valóban betartják a szabályokat? Az egyetlen lehetőségünk arra, hogy válaszolhassunk ezekre a kérdésekre, ha feltevésekbe bocsátkozunk azzal kapcsolatban, hogy a nemzetközi rendszerben lévő entitások vagy szereplők miképpen viselkednek. Ha ezt követően az általunk vizsgált valóságot összevetjük a feltevéseinkkel, megállapíthatjuk, mennyire jól írja le az adott elmélet a valóságot.

Feltehetjük tehát, hogy létezik egy olyan nemzetközi rendszer, amelyben a szereplők bizonyos szabályos és meghatározható viselkedésmintákat követnek, s hogy a nemzetközi kapcsolatokat alakító nemzetállamok racionálisan viselkednek (maximalizálják a nyereségeiket és minimalizálják a veszteségeiket), s hogy monolit egységként viselkednek. E feltételezések nélkül lehetetlen lenne vizsgálni és értelmezni a nemzetközi rendszert, a nemzetközi kapcsolatokat, a nemzetközi viszonyokat, és megválaszolni az e tudományterületen felmerülő összetett kérdéseket. Ez pedig újra visszavezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy mi az elmélet szerepe.

Az elmélet biztosítja azt a keretrendszert, amely lehetővé teszi számunkra, hogy hozzáláthassunk egy rendkívül komplex rendszer vizsgálatához. Az elmélet ugyanis lehetőséget ad a vizsgálódás leegyszerűsítésére. Fontos azonban azt is szem előtt tartanunk, hogy az elmélet nem légüres térben létezik, azaz valamilyen módon kötődnie kell a valósághoz, s nem lehet annyira absztrakt, hogy tulajdonképpen hasznavehetetlen legyen. A jó elmélet konkrét esetekre épít,

s ezáltal próbál olyan általános jellemzőkre bukkanni, amelyek segíthetnek megmagyarázni a valós világ eseményeit. Ideális esetben egy elmélet ellenőrizhető kell legyen. Képesnek kell lennünk annak megállapítására, hogy az adott elmélet bizonyítható vagy cáfolható, és hogy megállja-e a helyét a körülmények változásának esetén is. A nemzetközi kapcsolatok alapvető elméletei az efféle próbálkozások eredményeként formálódtak ki.

A hatalom

A nemzetközi kapcsolatok tudományágban kialakított elméletek közül különösen a realista irányzat él azzal az alapfeltevéssel, hogy a nemzetállamokat nem csekély mértékben saját hatalmuk növelésének vágya motiválja, tehát a nemzetközi kapcsolatrendszerben a hatalom az egyik leglényegesebb alapfogalom. Ám mit értsünk a „hatalom" fogalmán? Egy meghatározás szerint a hatalom sajátos viszonyrendszert jelöl két (vagy több) szereplő között: az egyik szereplő olyan jellegű képességére utal, amellyel az az általa kívánt cél elérése érdekében képes befolyásolni egy (vagy több) másik szereplő magatartását. Ha ezt a viszonyt nagyon leegyszerűsítve államok esetében próbáljuk leírni, akkor például úgy fogalmazhatunk:

A állam azt akarja, hogy *B* állam *X* módon cselekedjen.

Az „A" állam ezután felhasználhatja hatalmát arra, hogy „rábírja" (vagy bátorítsa, motiválja, vagy akár kényszerítse) „B" államot egy bizonyos cselekvésre. Ebben a példában feltételezzük, hogy az „A" állam nagyobb hatalommal bír, vagyis hatalma van „B" állam felett, és hogy rá tudja bírni „B" államot a kívánt cselekvésre. Fontos azonban azt is figyelembe vennünk, hogy a hatalom nem feltétlenül egyirányú („A" állam rákényszeríti akaratát „B" államra), és nem is szimmetrikus. Ha tehát „A" állam azt akarja elérni, hogy „B" állam „X" módon cselekedjen, eképzelhető az is, hogy „B" állam azt mondja, hogy megteszi ezt, azonban cserébe kér valamit. Ebben az esetben létrejöhet egy olyan alku, amelynek eredményeképpen mindkét ország kér valamit a másiktól, és így mindkettő megkaphatja, amit akar.

A hatalom fogalmának meghatározásakor azt is fontos észben tartanunk, hogy ez egy relatív fogalom. Az, hogy az egyik államnak hatalma van egy másik állam felett („A"-nak „B" felett), azt is jelenti, hogy ennek mértéke relatív. A hatalomnak ezt a viszonyrendszerét és értelmezését figyelembe véve ugyanis nem elképzelhetetlen, hogy egy harmadik ország erősebb mindkettőjüknél, mivel például mindkettejüknél nagyobb haderővel, vagy erőforrással rendelkezik. Ráadásul nemcsak az erőforrások birtoklása tesz egy országot hatalmassá,

hanem az a hajlandósága is, hogy ezeket használja, s az, hogy mennyire hihető, hogy ezt is fogja tenni. A szavahihetősége tehát ugyancsak befolyásolja a hatalmának megítélését.

Ám hogyan, milyen eszközök alkalmazásával bírhatja rá „A" állam „B" államot „X" cselekedet végrehajtására? „A" állam különféle szakpolitikai lehetőségek közül választhat, amelyeket minősíthetünk is. Például úgy, hogy hova helyezhető az adott intézkedés egy olyan skálán, melynek két szélső véglete a jutalmazás, illetve a büntetés. „A" állam például a kapcsolódó költségek és az előnyök mérlegelésével döntheti azt el, hogy miféle konkrét cselekvési lehetőséget választ. „B" állam ezután ugyancsak eldöntheti, hogyan válaszoljon, például annak alapján, hogy mit kér „A" állam, de annak alapján is, hogy esetleg mit kínál cserébe. Az „A" államhoz hasonlóan ugyanis „B" állam is mérlegeli, hogy mit akar elérni, mire van szüksége, mit kaphat ezért cserébe, és mi az, ami a leginkább érdekében áll. Tehát minden dinamikus folyamat során alakul ki.

Egy racionálisan cselekvő kormányzat azt a lehetőséget választja, amely azt ígéri, hogy a lehető legkevesebb költséggel biztosítja számára a kívánt eredményt. Jóllehet egy állam dönthet úgy, hogy egy másik államnak egyoldalúan felajánlja, vagy megadja a felajánlható ellenszolgáltatást, a legtöbb esetben azonban az történik, hogy amennyiben a választott megoldás az állam számára kedvezőtlen, akkor más államok támogatását keresi. A gazdasági szankciókkal való fenyegetés, vagy azok bevezetése például sokkal hitelesebb fenyegetést jelent akkor, ha egynél több állam kötelezi el magát a szankciók alkalmazása mellett. A cselekvési lehetőségek közötti választás mérlegelésekor minden államnak szem előtt kell tartania egy másik szempontot is. Hitelesnek kell mutatkoznia, azaz a meghozott politikai döntés tényleges keresztülviteléhez ténylegesen rendelkeznie kell a szükséges erőforrásokkal és a kellő akarattal azok felhasználására.

Joseph Nye a hatalom ún. *„kemény"* és *„puha"* fajtáját különbözteti meg (Nye, 2004). Nye, véleménye szerint *„a kemény hatalom alapja vagy az ösztönzés (répa), vagy a fenyegetés (bot)"*. Ezzel szemben az ún „puha hatalom" *„alapját a politikai napirend olyan módon történő meghatározása képezi, melynek következtében megváltoznak mások preferenciái"* (Nye, 2004:8). Nye véleménye szerint a *„kemény hatalom"* általában a katonai, illetve gazdasági erőhöz kötődik. A *„lágy hatalom"* ezzel szemben az értékekhez kapcsolódik (Nye, 2004:9). Nye később erre a kiindulópontra építve megalkotta az „intelligens hatalom" fogalmát. Ezt úgy határozta meg, mint *„a kemény és puha hatalmi erőforrások hatékony stratégiába történő ötvözésének képességét"*. E gondolatmenetet tovább folytatva ezt írja: *„A puha hatalommal ellentétben az intelligens hatalom értékelő és leíró jellegű fogalom is egyben. A puha hatalom normatív szempontból lehet jó vagy rossz, attól függően, hogy hogyan, mire használják. Az intelligens hatalom meghatározásának módja tehát lehetőséget teremt annak értékelésére"* (Nye, 2004:22–23). Nye szerint tehát az intel-

ligens hatalom olyasvalami, ami minden állam számára – legyen bár az kicsi, vagy éppen nagy – elérhető, és mely egyrészt az adott ország által kialakított szakpolitikákban nyilvánul meg, másrészt pedig abban mutatkozik meg, hogy az ország hogyan használja fel erőforrásait.

Egy másik szerző, Walter Russell Mead a hatalom négy típusát különbözteti meg: *„éles"* (katonai), *„ragadós"* (gazdasági), *„édes"* (kultúra és eszmék) és *„hegemón"* hatalomról beszél. Az *„éles"*, a *„ragadós"* és az *„édes"* együttesen alkotja a hegemón hatalmat, mivel együttesen olyan összhatást eredményeznek, amely nagyobb, mint a részek összessége (Mead, 2004). Nyilvánvaló, hogy a hatalom többféleképpen is meghatározható. Egy ország akkor tekinthető hatalmasnak, ha erejét és a hatalmat megalapozó (valós vagy vélt) képességeit arra tudja használni, hogy befolyásolja az események kimenetelét. Ez azonban azt is feltételezi, hogy „A" állam tudja, mit akar elérni, tisztában van saját hatalmának „B" állam szükségleteihez és hatalmához viszonyított mértékével, és meg tudja állapítani, hogyan tudja a legjobban felhasználni ezt a hatalmat annak érdekében, hogy elérje, amit akar. Ez a mérlegelés határozza meg azt, hogy a nemzetközi kapcsolatok terén számos interakció során hogyan alakulnak a kapcsolatok.

Itt fontos megjegyeznünk, hogy az országok közötti kapcsolatok nem mindegyike konfliktus jellegű. Sok esetben előfordul, hogy egy ország akkor kaphatja meg, amit akar, ha megtalálja a módját a más országokkal való együttműködésnek és egyezkedésnek. A jutalom, például külföldi segélyek vagy más ösztönzők (azaz a *„répa"*) felajánlása alkalmanként hatékonyabb politikai eszköz lehet, mint a gazdasági szankciókkal való fenyegetés vagy azok tényleges alkalmazása (azaz a *„bot"*). Fontos azonban azt is szem előtt tartani, hogy a megválasztott politikai intézkedésnek a helyzet, a kívánt célok és az egyes érintett országok egymáshoz viszonyított hatalmának megértéséből kell kiindulnia.

A hatalomról és a nemzetközi rendszerről való elmélkedés közben fontos végiggondolni, hogy mely országok rendelkeznek hatalommal, és mi biztosítja számukra a hatalmat. Mint fentebb említettük, a hatalom relatív fogalom, így amikor arról beszélünk, hogy mely országok rendelkeznek hatalommal, akkor azt olyan más országokhoz viszonyítva kell értenünk, amelyekkel az adott ország kölcsönhatásban áll. Aligha vitatható például, hogy az Egyesült Államok gazdasági és katonai ereje révén nagy hatalommal rendelkező és erős országnak tekinthető. Ugyanígy Kína is egyértelműen nagy hatalommal bíró országgá vált, nemcsak növekvő nemzetközi gazdasági szerepe és katonai ereje miatt, hanem mérete és népessége miatt is; a népességet is olyan képességnek tekinthetjük, amely növelheti egy ország erejét. Ehhez hasonlóan az ország mérete, földrajzi és domborzati adottságai is a hatalmát meghatározó tényezők közé sorolhatóak. Ám össze kellene állítanunk egy listát a nemzetközi államrendszer erős államairól, akkor rádöbbennénk, hogy ez korántsem egyszerű feladat.

Mi a helyzet egy olyan óriási területű országgal, mint Szudán – vajon nagyhatalomnak tekinthető? Első megközelítésre azt mondhatnánk, hogy az erőforrások hiánya és a viszonylag alacsony gazdasági fejlettsége miatt nem. Azonban képes volt népirtást elkövetni Dárfúrban, dacolva a nemzetközi rendszer legtöbb más országának, köztük az Egyesült Államoknak az akaratával. Ez azt jelenti, hogy Szudán nagy hatalommal rendelkezik? Ha igen, mi az alapja ennek a hatalomnak? És mi a helyzet egy olyan országgal, mint Nigéria? Politikailag nem stabil, azonban rendelkezik kőolajjal. Ettől válik hatalmassá? Venezuela hasonló eset – vajon mekkora hatalommal rendelkezik? Más szóval, vitázhatunk és listákat készíthetünk arra vonatkozóan, hogy mely országok mennyire hatalmasak, de csak abban az esetben, ha rendelkezünk olyan kritériumokkal, amelyek alapján meghatározhatjuk a hatalmat, és ha a hatalmat viszonyrendszerben, nem pedig abszolút értelemben értelmezzük.

Amikor a hatalomról beszélünk, amely egyértelműen a nemzetközi kapcsolatok megértésében az egyik kulcsfontosságú szerepet játszó alapfogalom, az egyes elméleti irányzatok mindegyikének saját elképzelése van a fogalomról, sőt, még arról is, hogy az mennyire döntő jelentőségű. Ahogyan azt már említettük, a hatalom például központi szerepet tölt be a realista irányzathoz sorolható szerzők elméleteiben. A liberális és a konstruktivista irányzat kevesebb figyelmet szentel a hatalom kérdésének, és sokkal inkább a nemzetállamok közötti kapcsolatok egyéb összetevőit, például azokat a struktúrákat vizsgálja, amelyek az államokat sokkal inkább az együttműködésre, s nem az egymással való versengésre késztetik.

Természetesen számos egyéb fogalom és definíció is létezik, amelyek a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának folytatása során felbukkannak majd. A fő fogalmak áttekintése után azonban most rátérünk az elméletek, az elméleti irányzatok bemutatására.

4. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ELMÉLETI IRÁNYZATAI

Amint már említettük, az elmélet fő szerepe az, hogy olyan keretrendszert biztosítson, amely lehetővé teszi számunkra, hogy leegyszerűsítsük a bonyolult valóságot, azért, hogy leírhassuk a múltban lezajlott eseményeket, megpróbáljuk azokat ok-okozati összefüggések alapján megmagyarázni *(„ez azért történt, mert ezt megelőzően ez és ez történt”),* és ezáltal megpróbáljuk előre jelezni, vagy legalábbis felbecsülni, hogy mi történhet a jövőben. A főbb elméleti irányzatok mindegyike erre tesz kísérletet. Ne feledjük, hogy egyetlen elmélet sem képes megmagyarázni *minden* eseményt, vagy *minden* körülményt. Így tehát annak megállapítása, hogy melyik az az elmélet, amelyet a legcélszerűbb használnunk, részben a feltett kérdés(ek)nek, az adott esemény kontextusa helyes értelmezésének és az általunk választott kiindulópontoknak a függvénye. A nemzetközi kapcsolatokat tanulmányozó egyes kutatók úgy vélik, hogy bizonyos elméletek eredendően jobb válaszokat képesek adni a felmerülő kérdésekre, mint más elméletek. Mások viszont azon a véleményen vannak, hogy a feltett kérdés(ek)nek kell meghatározniuk azt az elméleti megközelítésmódot, amelyet a válasz megtalálásához felhasználunk. A lényeg az, hogy az elméletnek olyan keretet vagy útmutatót kell biztosítania számunkra, amely segít bennünket a világ eseményeinek megértésében.

A nemzetközi kapcsolatok elméletét kutató szerzők általában a szuverén állam létével, annak egy nagyobb rendszerben, illetve az államok közösségében betöltött szerepével és ennek változásaival mint központi fontosságúnak tekintett kérdéssel foglalkoztak. Az államokra, illetve az államok közötti kapcsolatrendszerre helyezett fő hangsúly segít ugyanis magyarázatot találni arra, hogy a hagyományos megközelítés szerint a háború és béke kérdése miért is központi kérdése a nemzetközi kapcsolatok elméletének. A mai értelmezés szerint azonban a nemzetközi kapcsolatok mint tudományág nemcsak az államok közötti kapcsolatokkal foglalkozik, hanem egy sor más kérdéskörrel is: a gazdasági függetlenség kérdésével, emberi jogokkal, transznacionális vállalatokkal, nemzetközi szervezetekkel, a környezettel, nemek közötti egyenlőségek megjelenésével, elmaradott fejlődéssel stb. Ez okból jó néhány kutató a *„nemzetközi*

kapcsolatok" elnevezésnél jobban kedveli a *„nemzetközi tanulmányok"* vagy *„világpolitika"* megjelölést. Ebben a könyvben ugyan a *„nemzetközi kapcsolatok"* elnevezést használjuk a tudományág jelölésére, azonban meg kívánjuk jegyezni, hogy vizsgálódási körét annál tágabbnak tekintjük, mint amit az elnevezés hagyományos értelmezése sugall.

A nemzetközi kapcsolatok tudományágban négy nagy elméleti irányzat létezik: a *„realista"*, a *„liberális"*, az ún. *„nemzetközi társadalom",* valamint a *„nemzetközi politikai gazdaságtan"*. Az elmúlt években egyre nagyobb jelentőségre látszanak szert tenni egyéb, alternatívnak mondható megközelítések is.

Az egyes nagy elméleti irányzatok sajátosságainak, a legfontosabb szerzők nézeteinek bemutatását megelőzően először a tudományág kialakulásának folyamatát tekintjük át. A nemzetközi kapcsolatokra jellemző gondolkodásmód fokozatosan alakult ki, s kialakulásának folyamatát szerzők egymással folytatott vitái kísérték.

A nemzetközi kapcsolatoknak igen nagyszámú elmélete létezik. Ezeket rendkívül sokféle módon lehetséges kategorizálni. Nemigen beszélhetünk a tudományágban általánosan alkalmazott *„hagyományos, elméleti megközelítésmód"* létezéséről. Ha a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó kutatókat egy szobába zárnánk össze, nagyon is valószínű, hogy hamarosan legalább tíz elméleti megközelítéssel rukkolnának elő, s az is nagyon valószínű, hogy késhegyig menő vita robbanna ki a jelenlévők között arról, melyik a jelenleg leginkább releváns elmélet…

Ettől függetlenül azonban meg kell kísérelnünk csoportosítani, nagyobb kategóriákba besorolni a különféle elméleteket. Ezt nem utolsósorban azért kell megtennünk, mert a nemzetközi kapcsolatok elméletének kialakulásában szerepet játszó elméletek kategóriákba sorolása nélkül túlságosan nagyszámú egyedi elméletet kellene ismertetnünk, melyek ráadásul gyakran egymásnak ellentmondó feltételezéseken alapulnak. Kategorizálnunk kell tehát, ám nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy e kategorizálás maga is elméleti szülemény, s nem az *„objektív valóság objektív leírása"*. Az elméletek csoportokba sorolásával tehát pusztán az elméletek áttekintését kívánjuk megkönnyíteni.

A tudományágak hatnak egymásra. A történelemtudomány, a filozófia, a szociológia, a közgazdaságtan, s más tudományágak által a nemzetközi kapcsolatok különféle elméleteire gyakorolt hatás elvitathatatlan. Emellett a tudományág kutatóira természetesen a nemzetközi térben lezajló történelmi és politikai-gazdasági folyamatok is hatnak, s ez az elméletekben is tükröződik. A világháborúk, a hidegháború, a nyugat-európai államok közötti gazdasági integráció elindulása, a *„globális Észak"* és *„globális Dél"* államai közötti gazdasági fejlettségbeli különbségek növekedése mind-mind olyan jelenségnek tekinthetőek, melyek például befolyásolták a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek formálódását.

A nemzetközi térben tapasztalható jelenségek pedig nemcsak napjainkban, hanem minden bizonnyal a jövőben is hatást fognak gyakorolni a különféle elméletekre.

Azt követően, hogy az első világháború befejeződése után a nemzetközi kapcsolatok elmélete önálló tudományág rangjára emelkedett, a tudományágon belül számos jelentős vita zajlott le. Néhány kutató pedig azt állítja, hogy napjainkban a hagyományosnak mondható megközelítés és az úgynevezett *„poszt-pozitivista"* alternatívák hívei közötti vita kibontakozását figyelhetjük meg (Luleci és Sula, 2017). A lezajlott viták körébe sorolhatjuk például az úgynevezett *„utópisztikus"* liberalizmus (vagy más néven *„idealizmus"*) és a realizmus; a hagyományos vizsgálódási módszertan és az úgynevezett *„behaviorizmus"* hívei közötti; vagy például a neorealizmus és a neo-marxizmus közötti vitákat (Powell, 1994; Lake, 2013).

Az ún. „utópisztikus liberalizmus" megjelenése

Azt a döntőnek mondható lökést, mely a nemzetközi kapcsolatok mint külön tudományág létrehozatalához vezetett, az első világháború szolgáltatta. A korábban soha nem tapasztalt mértékű háborús pusztítás, milliók halála és szenvedése ahhoz az általános és szilárd eltökéltségnek a megjelenéséhez vezetett, mely szerint mindent el kell követni annak érdekében, hogy ez a szörnyűség soha többé ne ismétlődhessen meg. Ez pedig megkövetelte annak megértését, hogy miért is robbant ki a háború; s miért vált modern ipari államok gépesített hadseregei között zajló, tömeges pusztítást okozni képes totális háborúvá. Ebben a háborúban az egyes ütközetekben tízezrével, illetve sok esetben százezrével estek el, sebesültek meg a frontokra küldött katonák. Az 1916 júliusa–augusztusa között a Somme folyónál lezajlott csata során százezrek haltak meg. S ahogyan az évek múlásával az áldozatok száma egyre csak emelkedett, s az áldozatok száma történelmileg soha nem tapasztalt méreteket kezdett ölteni, úgy a halál és a pusztítás egyre fokozódó mértékű, tömeges megjelenését egyre nehezebben lehetett igazolni, s egyre nehezebben lehetett tisztán látni az ehhez vezető okokat. A háború egyre inkább olyan jelleget kezdett ölteni, mint amelynek nincs is racionálisan értelmezhető célja.

Egyáltalán, miért is kezdődött el az egész? S miért tartottak ki oly makacsul a háború megvívásának szükségessége mellett Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Németország, Ausztria-Magyarország, Törökország és más hatalmak akkor, amikor pedig hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy megvívása minden korábbinál nagyobb mészárlást jelent, s hogy az idő múlásával egyre inkább csökken az esélye annak, hogy ténylegesen nyerjenek valamit a küzdelem folytatásával? Ezekre, valamint a háborúval kapcsolatban feltehető más

kérdésekre egyáltalán nem könnyű válaszolni. A nemzetközi kapcsolatok első domináns elméleti irányzatát azonban az ezekre a kérdésekre adható válaszok keresése formálta.

Azokat a válaszokat, melyeket a nemzetközi kapcsolatok mint új tudományág adott e kérdésekre, alapvetően a liberális eszmék formálták. A liberális gondolkodók szerint az első világháború kirobbanása nem kis mértékben a háborúban részt vevő, erősen militarizált országok, mindenekelőtt Németország és Ausztria-Magyarország autokrata vezetői önző, rövidlátó és téves számításainak volt köszönhető.

Ezek a demokratikus intézmények által nem korlátozott, ugyanakkor viszont tábornoki karuk nyomása alá került vezetők hajlottak arra, hogy végzetes lépést téve olyan döntést hozzanak, mely országaikat háborúba sodorta. Franciaország és Nagy-Britannia demokratikus politikai rendszer keretei között megválasztott vezetői viszont engedték, hogy az egymással szemben álló katonai szövetségek által bevonják őket a konfliktusba. A szövetségeket eredetileg a béke megőrzésének szándékával hozták létre. Ez a rendszer azonban, mihelyst az európai nagyhatalmak a háború mellett döntöttek, a két szövetségi rendszer minden tagállamát a háborúba sodorta. Amikor Ausztria-Magyarország és Németország Szerbiával fegyveres konfliktusba keveredett, háborúba keveredett Oroszországgal is, hisz utóbbit szerződés kötelezte arra, hogy Szerbiát megsegítse. Nagy-Britanniának és Franciaországnak viszont szerződéses kötelezettségének kellett eleget tennie, és Oroszország támogatása miatt be kellett lépniük a háborúba. A liberális gondolkodók ezért úgy ítélték meg, hogy annak érdekében, hogy efféle szerencsétlenség soha többé ne fordulhasson elő, az erőegyensúly és szövetségi rendszer *„szükséges és elkerülhetetlen”* elméletének alapjában történő megreformálására van szükség.

A nemzetközi kapcsolatok elméletének megszületésekor miért éppen a liberalizmus gyakorolt hatást a kialakuló új tudományágra? Ez meglehetősen fogós kérdés, s az erre való válasz keresésekor néhány fontos dolgot érdemes észben tartanunk. Az Amerikai Egyesült Államok 1917-ben végül szintén belépett a háborúba. Beavatkozása döntő hatást gyakorolt a katonai helyzetre, mivel alapjában véve meghatározta a háború végkimenetelét: győzelmet biztosított az antant államainak, és garantálta, hogy a központi hatalmak vereséget fognak szenvedni. Ebben az időszakban az USA élén olyan elnök állt, amely a politikatudomány professzora volt, s egyetemen tanított. Woodrow Wilson legfontosabb küldetésének tekintette, hogy a liberális demokratikus elveket Európába és a világ más részeibe eljuttassa, s azok érvényesülését elősegítse. Úgy hitte, csakis ez az egyetlen mód létezik arra, hogy egy újabb háború kitörését meg lehessen akadályozni. Röviden azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban a liberális gondolkodásmód a nemzetközi rendszer egyik leghatalmasabb államának szilárd politikai támogatást élvezte. A tudományág rangjára emelt

nemzetközi kapcsolatok elmélete először és legerőteljesebben a két vezető szerepet betöltő liberális államban alakult ki: az Amerikai Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában. A liberális gondolkodók nemcsak szilárdan hittek abban, hogy lehetséges általuk jónak tartott szabályok betartásával elkerülni a háborúkat a jövőben, de némi elképzelésük is volt arról, hogy hogyan lehetne a nagyobb katasztrófákat elkerülni: pl. a nemzetközi rendszer megreformálásával, valamint a nem demokratikus berendezkedésű országok belpolitikai struktúrájának átalakításával.

Wilsonnak létezett egy elképzelése arról, hogy hogyan lehetne a világot *„biztonságossá tenni a demokrácia számára"*. Ez a hétköznapi emberek számára vonzó elképzelés volt. A 14 pontból álló programot Wilson az 1918 januárjában a Kongresszusnak címzett beszédében ismertette. Wilson 1919-ben Nobel-békedíjat kapott. Elképzelései kétségtelenül befolyást gyakoroltak az ellenségeskedések befejezése után megrendezett párizsi békekonferenciára, ahol egy új, a liberális internacionalizmusra épülő nemzetközi rendet próbáltak meg kialakítani. Wilson békeprogramja a titkos diplomácia gyakorlatának elvetésére szólított fel, azaz arra, hogy az egyezmények a nyilvánosság számára megismerhetőek kell legyenek. Ugyancsak előirányozta, hogy a tengereken a hajózás szabadságát, a kereskedelemben pedig az árucikkek szabad forgalmát biztosítani kell; indítványozta, hogy a fegyverzeteket a *„belbiztonság fenntartásához még elegendő szintre kell csökkenteni és azon a szinten kell tartani";* a gyarmati és területi vitákat az ott élő népek önrendelkezésének tiszteletben tartásával kell rendezni. Végül pedig azt indítványozta, hogy *„létre kell hozni a népek általános szövetségét, mely szervezet különleges szerződésre és kötelezettségvállalásra kell alapozódjon. E szervezet célja az kell legyen, hogy a politikai függetlenséget és területi integritást minden nép, kicsi és nagy számára egyaránt kölcsönösen garantálja"* (Vasquez, 1996:40). Wilson tervezetének utolsó pontja tehát a Népszövetség létrehozatalára hívott fel, s ezt a szervezetet a párizsi békekonferencia 1919-ben létre is hozta.

Wilson gondolatrendszerében – mely a békésebb világ megteremtésének vágyától vezéreltetve született – találhatunk két olyan pontot, melyek különösen nagy figyelmet érdemelnek (Brown és Ainley, 2009). Az egyik e kettő közül arra vonatkozik, hogyan lehet véleménye szerint a demokrácia létrejöttét és az önrendelkezés elvének érvényesülését elősegíteni. E meggondolás mögött az az elképzelés, sőt, meggyőződés húzódik meg, hogy demokratikus kormányzatok sohasem keverednek háborúba egymással, és ennek lehetősége a jövőben is teljességgel kizárható. Wilson tehát abban reménykedett, hogy a demokratikus rendszerek terjedése Európában végül is véget fog vetni annak a kornak, amikor az „öreg kontinensen" autokrata és háborúzásra hajlandó vezetők állnak államok élén, s e korszak elmúltával békeszerető és demokratikus kormányzatok veszik át a kormányrudat. Mindezen megfontolásokból úgy vélte, a liberális demokrácia erősítésére és terjedésének elősegítésére lenne szükség. Wilson

programjának másik jelentős, különösen figyelmet érdemlő pontja egy olyan nemzetközi szervezet létrehozatalának szükségességére vonatkozik, mely az államok közötti kapcsolatrendszert szilárdabb intézményes alapokra helyezné annál, mint amit a realista elképzelések alapján létezett európai erőegyensúly tana, valamint a múltban létezett erőegyensúly korábban biztosított. Véleménye szerint ehelyett a nemzetközi kapcsolatok a nemzetközi jogban érvényesítendő közös szabályok szerint formálódnának, azaz a jognak szabályozó funkciót kellene betöltenie. Lényegében a Népszövetségre vonatkozó wilsoni elképzelésnek ez képezte a lényegét. A liberális gondolkodás alapvető eleme volt az az elképzelés, mely szerint a nemzetközi intézmények igenis képesek arra, hogy elősegítsék az államok közötti békés együttműködés megvalósulását, s emiatt alapvető összefüggés áll fenn a béke és a liberális demokrácia között.

A wilsoni idealizmust a következő módon foglalhatjuk össze: tulajdonképpen arra a meggyőződésre épül, mely szerint egy racionális és intelligensen szervezett nemzetközi szervezet felhasználásával lehetséges elérni azt, hogy véget vessünk a háborúk kirobbanására lehetőséget adó korszaknak, s egy új korszakba léphessünk át, melyet többé-kevésbé állandó békeállapot jellemez. A wilsoni idealizmus nem azt állítja, hogy meg lehet haladni azt a kort, amelyet az államok, államférfiak, külügyminiszterek, fegyveres erők, valamint a nemzetközi konfliktusok esetén színre lépő szervezetek és eszközök léte jellemez. Másról van szó: az elképzelés lényegét inkább az képezi, hogy államférfiak és államok *„megszelídíthetőek"* azáltal, hogy megfelelő nemzetközi szervezetek, intézmények és jogrend hatálya alá vonjuk ezeket a szereplőket. A liberálisok által hangoztatott érvelés valahogyan úgy foglalható össze, hogy a hagyományos hatalmi politika, illetve erő-politika (az úgynevezett *„reálpolitika"*) nem más, mint *„dzsungel",* ahol, szemléletes hasonlattal élve, *„veszélyes vadállatok"* kedvük szerint tombolhatnak, s ahol a ravaszkodóak és az erősek uralkodnak, s ahol a Népszövetség viszont képes lehet arra, hogy e vadállatokat ketrecbe zárja, s *„a ketrec rácsait",* a nemzetközi jogrendet tehát a nemzetközi szervezet megerősítheti. Ily módon a *„veszélyes dzsungel"* valamiféle „állatkertté" alakítható át. Wilson liberális nézeteinek alapját, mely szerint lehetséges egy olyan nemzetközi szervezetet létrehozni, mely biztosíthatja az állandó békét, egyértelműen a nemzetközi kapcsolatok elmélete egyik leghíresebb, klasszikus liberális szellemiségű munkában, az Immanuel Kant által írott *„Az örök béke"* címet viselő műben megfogalmazott gondolatok képezték.

E korszak másik prominens liberális szerzője Norman Angell. Angell 1909-ben megjelentetett egy könyvet, melynek címe: *The Great Illusion* („A nagy illúzió") volt. Illúzió alatt azt értette, hogy számos államférfi még mindig szilárdan meg van győződve arról, hogy a háború hasznos célt szolgál, s hogy a háborúban elért siker hasznot hoz a győztes számára. Angell amellett érvelt, hogy éppenséggel mindezek ellenkezője igaz: a modern korban a területi hódítás különö-

sen költséges dolog, s emellett politikai megosztottságot is eredményez, mivel jelentősen akadályozza a nemzetközi kereskedelmet. Az Angell által megfogalmazott általános érvelés előfutára a modernizációval és a gazdasági függetlenséggel kapcsolatban később megfogalmazott liberális gondolkodásmódnak. A modernizáció ugyanis megköveteli azt, hogy az államoknak egyre nagyobb és állandóan növekvő szükségük legyen *„a külvilágból"* beszerezhető dolgokra: kölcsönökre, technikai újításokra, felvevőpiacra, illetve az országban nem kellő mennyiségben rendelkezésre álló nyersanyagokra (Navari, 1989:345). Az ennek következtében egyre fokozódó mértékű kölcsönös függőség viszont alapjában érinti az államok közötti kapcsolatok alakulását. A háború, illetve az erőszak alkalmazása egyre kisebb jelentőségű eszközzé válik, s a nagy fokú kölcsönös függőség szabályozásának szükségletétől vezérelten kialakul a nemzetközi jogrend. Angell nézeteit röviden összegezve azt mondhatjuk, hogy a modernizáció és a kölcsönös függőség eredményeképpen olyan változás indul el, mely az erőszak és a háború alkalmazását egyre inkább feleslegessé teszi.

Wilson és Angel gondolkodásmódját az emberi természetről és az emberi társadalomról alkotott liberális nézetek határozták meg: az emberi lények alapjában véve racionálisak, s így amikor az észszerűség elvét alkalmazzák a nemzetközi kapcsolatokban, akkor képessé válnak olyan szervezetek felállítására, melyek mindenki javát szolgálják. A közvélemény igenis konstruktív erővel bír; emiatt pedig ha az államok között folyó tárgyalások esetén kizárjuk a titkos diplomácia alkalmazását, és ehelyett a diplomáciai tevékenységet megnyitjuk a nyilvános kritika és vizsgálódás előtt, akkor ez biztosítani fogja, hogy a megszülető egyezmények méltányosak és tisztességesek lesznek. Ezek az elképzelések hoztak némi eredményt az 1920-as években; valóban sor került a Népszövetségnek nevezett szervezet felállítására, s a nagyhatalmak további lépéseket is tettek annak érdekében, hogy egymást békés szándékaikról biztosítsák. Mindezen erőfeszítések csúcspontra a Briand–Kellog-paktum 1928-ban történt aláírásával értek. Az egyezményt gyakorlatilag valamennyi európai állam aláírta. A paktum tulajdonképpen a háború betiltásával kapcsolatos nemzetközi egyezmény volt; háború megvívását csak az önvédelem különleges esetében lehetett jogosnak tekinteni. Röviden szólva, a nemzetközi kapcsolatok elméletének első korszakában a tudományágban a liberális eszmék, a liberális elképzelések uralkodtak, s az 1920-as években alkalmazásuk némi sikert is eredményezett.

Persze itt azonnal feltehetnénk a kérdést: ha valóban így történt, s valóban járt valamelyes eredménnyel a liberális eszmék gyakorlatba történő átültetése, akkor ugyan miért utalunk ezekre az eszmékre a némiképp pejoratív *„utópisztikus liberalizmus"* elnevezéssel? Ez ugyanis azt sugallja, hogy mindezen liberális elképzelésekben inkább vágyálmok öltöttek testet. A válasz erre a kérdésre azonnal nyilvánvalóvá válik, ha az 1920-as és 1930-as évek politikai és gazdasági történéseire gondolunk. A liberális demokrácia eszméje számos csatá-

ban vereséget szenvedett: Olaszországban, Németországban és Spanyolországban fasiszta, náci, illetve diktatórikus rendszerek jöttek létre. Közép- és Kelet-Európa számos újonnan létrejött államában ugyancsak egyre autoriterebb jellegű rendszerek alakultak ki: példaként Lengyelországot, Magyarországot, Romániát és Jugoszláviát említhetnénk. Ezek az államok az első világháború és a párizsi békekonferencia után jöttek létre a térségben, s a wilsoni elképzelések szerint demokratikus politikai rendszert kellett volna működtetniük. Wilsonnak a *„demokratikus civilizáció"* elterjedésével kapcsolatos elképzeléseivel ellentétben azonban a valóságban nem ez történt. Sok esetben a valóság rácáfolt az elméletre: ténylegesen éppen az olyan típusú államok létrejöttének és terjedésének lehettünk szemtanúi ebben az időszakban, melyekről Wilson véleménye az volt, hogy létük éppen a háború kiprovokálhatóságának esélyét növeli: autokratikus, autoriter és militarista államok jöttek létre.

A Népszövetség nem volt képes beteljesíteni a liberális reményeket: sohasem vált azzá az erős nemzetközi szervezetté, mely képes lett volna visszafogni a nagy hatalommal bíró és erőszakos, agresszív államokat. Németország és Oroszország nem is írta alá a versailles-i békeszerződést, s a Népszövetséggel való viszonyuk mindig is feszült maradt. Végül Oroszország 1934-ben csatlakozott a szervezethez, azonban 1940-ben kizárták onnan a Finnországgal vívott háború miatt. Ekkorra azonban a Népszövetség ténylegesen már a végét járta. Németország ugyan 1926-ban csatlakozott a szervezethez, a harmincas évek elején azonban már ki is lépett. Japán a Mandzsúriáért folytatott háborúja elindításával közel egy időben ugyancsak kilépett. S habár Nagy-Britannia és Franciaország annak létrehozatalától kezdődően tagja volt a szervezetnek, a Népszövetséget azonban egyik állam sem tekintette olyan szervezetnek, melynek elveit külpolitikai döntéseik meghozatalakor tiszteletben kellene tartani. Ennél is tragikusabb hatással volt azonban a szervezet működésére az a tény, hogy az Amerikai Egyesült Államok szenátusa eleve nem volt hajlandó ratifikálni a szervezet alapokmányát. Az amerikai külpolitikában régi hagyományai voltak az izolacionizmusnak; s ha maga Wilson elnök valóban elfordult is ettől, akkor is tény, hogy számos amerikai politikus ennek ellenére is inkább ezt a hagyományt követte, s nem akarták, hogy országuk az európai politika zavaros ügyleteibe keveredjen.

Így tehát Wilson legnagyobb bánatára még saját állama (amely a nemzetközi rendszer legerősebb állama volt) sem csatlakozott a Népszövetséghez. Mivel tehát számos erős, s a legerősebb állam nem csatlakozott a szervezethez, s annak két alapító nagyhatalma pedig nem mutatott igazán elkötelezettséget annak céljai iránt, a Népszövetség sohasem vált azzá a központi szerepet játszó nemzetközi intézménnyé, amit Wilson saját elképzeléseiben felvázolt.

Norman Angell függetlenséggel, modernizációval, fejlődéssel kapcsolatos reményei az 1930-as évek rideg valóságába ütköztek és szintén füstbe mentek.

Az 1929 szeptemberében a Wall Streeten bekövetkezett tőzsdekrach olyan gazdasági válságperiódus kezdetét jelezte, mely egészen a második világháborúig tartott, s melyet szigorú protekcionista gazdaságpolitikai eszközök alkalmazása kísért. A világkereskedelem drámaian visszaesett, az ipari termelés a fejlett országokban pedig olyan gyorsan hanyatlott, hogy a válság kitörése után néhány évvel már csak egyharmada volt az 1929-ben tapasztalt mértékének. Ironikus ellentétben Angell elképzelésével, ebben az időszakban minden ország csak saját érdekeivel törődött, s ettől nem tántorította el egyiket sem, ha ezzel más államnak kárt okozott. Az *„állatkert"* kezdett ismét *„dzsungellé"* válni. Kialakult az a történelmi színtér, ahol a nemzetközi kapcsolatok sokkalta peszszimistább és kevésbé magas reményeket tápláló elméleti változata léphetett porondra.

A realista szemléletmód megjelenése a két világháború közötti időszakban

Edward Carr: *The Twenty Years Crisis* („Húsz év válság: 1919–1939: Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásába") című könyve, amelyet a szerző 1939 nyarán, alig néhány héttel a második világháború kitörése előtt küldött el lektorálásra, még a háború befejezése előtt klasszikus jelentőségű művé vált. A könyv fő mondanivalója a nemzetközi kapcsolatok természetéről alkotott utópisztikus nézetek és a nemzetközi kapcsolatok kezelésével kapcsolatos lehetőségek kapcsán táplált illúziók megalapozott kritikája (Carr, 1964). Az efféle utópisztikus elképzelések és illúziók alapját az idealistáknak a nemzetközi jog erejébe és a nemzetközi szervezetek (mindenekelőtt a Népszövetség) tartós béke megteremtését és fenntartását biztosító képességébe vetett hite képezte. Az 1940 áprilisában a *Foreign Affairs* című folyóiratban megjelent, Carr könyvéről szóló rövid recenzió szerint a szerző, aki egyébként a walesi egyetem professzora volt, az utópisztikus elképzeléseket realista szemmel vizsgálja (Woolbert, 1940). Az *Aberystwyth College* nevezetes arról, hogy az első olyan intézmény volt, amely nemzetközi kapcsolatok tanszéket létesített, éspedig még 1919-ben; Carr pedig, annak ellenére, hogy Woodrow Wilson nevet viselő professzori posztot töltött be, élesen bírálta azt a Népszövetséget, amellyel kapcsolatban Woodrow Wilson elnök nagy reményeket táplált, mivel úgy vélte, az képes lesz a nemzetközi biztonság megteremtésére és arra, hogy megakadályozza egy új, az első világháborúhoz hasonló háború kirobbanását.

Carr az európai politikai bölcselet hagyományait követve az erkölcsi elvek és a politikai célszerűség egymással való összeegyeztetésével kapcsolatban fogalmazta meg alapgondolatait. Az erkölcsi alapelvek elsődlegességét valló megközelítés híveit *„utópistáknak"* nevezte. Carr véleménye szerint az utópizmus olyan

normatív szemlélet, amely azt fejtegeti, hogy milyennek *kellene lennie* a nemzetközi politikai életnek, nem pedig azt, hogy *milyen is az valójában*. Az utópisták hisznek abban, hogy megteremthető az érdekharmónia, és erkölcsi alapokon nyugvó értékrendjüket megpróbálják ráerőltetni a nemzetközi színtér szereplőire. Ez az irányzat a liberális filozófiai szellemiség hosszú múltra visszatekintő hagyományát követi, amely többek között hisz az értelem érvényesülésében, az érdekek közötti harmónia megteremthetőségében és abban, hogy a komplex rendszerek a *„láthatatlan kéz"* elve érvényesülésének eredményeként képesek önszerveződésre. Carr szerint mindezek veszélyes téveszmék. Az utópisták elképzelései, amelyeket megpróbálnak ráerőltetni a világra (ennek legmarkánsabb példája a Népszövetség létrehozatala), egyáltalán nincsenek összhangban a politikai realitással. Innen ered maga a *„realizmus"* elnevezés, amely egy olyan tudományterületet jelöl, amely az utópizmussal ellentétben *„összhangban van a valósággal"* és figyelembe veszi azt.

Carr az ilyen realitások közé sorolta a hatalommal rendelkezők uralmát, amely a politikai viszonyok lényegi alapját képezi. A későbbiek során a realizmusra úgy tekintettek, mint olyan irányzatra, amelyben nagy jelentőséget tulajdonítanak az erőforrásoknak, az erőforrások birtoklásával meghatározott erőegyensúlynak és az ebből adódó lehetőségeknek. Carr a nemzetközi politika világát a kutatók elképzeléseitől függetlenül létezőnek, attól függetlenül változónak és meghatározottnak tekintette. Ugyanakkor egyetértett azzal, hogy a világpolitika egyes alkotórészeit bizonyos mértékben a nemzetközi szereplők alakítják ki.

A nemzetközi élet objektív törvényszerűségeinek létezésébe vetett hit egyébként később meglehetősen ironikus módon a realisták ellen fordult. Az erkölcsi elvek és játékszabályok létezésében hívő utópizmus és a fizikai értelemben vett hatalom által vezérelt realizmus szembeállításának gondolata teljes mértékben átszőtte Carr művét. A klasszikus rangjára emelkedett kötet lapjain az olvasó azonban nem talált megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy vajon a realista szemléletmód gyakorlati alkalmazásával lehetséges-e békét teremteni. Carr rámutat mindkét megközelítés hiányosságaira, és (már majdhogynem a hegeli dialektikus szemléletnek megfelelően) természetesnek tartja a kétféle szemléletmód közötti küzdelmet. Ebből fakad Carr a nemzetközi szervezetek rendfenntartó és erőszak alkalmazását korlátozó képességére vonatkozó kritikája, vagyis az, hogy azok az államok, vagy inkább a nemzetközi kapcsolatok elrendezésével kapcsolatban valamiféle *„szuperhatalomként"* kívánnak fellépni.

Carr véleménye szerint a különböző országok anyagi erőforrásainak egymáshoz viszonyított arányai képezik *„a világpolitika sajátos fundamentumát"*, a nemzetközi szervezeteknek pedig a világpolitika *„szuperstruktúráját"* kellene alkotniuk, ám ez csak akkor lenne lehetséges, ha sikerülne a világról alkotott utópisztikus és realista elképzelések megfelelő ötvözetét megteremteni.

A második világháború utáni bonyolult biztonsági környezetben (kétségtelenül logikus módon) Carr elképzelései tovább éltek és követőkre találtak. Az idealista elképzelésekkel kapcsolatban rengeteg kritika fogalmazódott meg, és a chicagói egyetem professzora, a Németországból 1937-ben elmenekült Hans Morgenthau *Politics among nations* („A nemzetek közötti politika") című könyve ezeket foglalta össze. Művében Morgenthau a nemzetközi politika természetére vonatkozó újfajta szemléletmód kulcsfontosságú téziseit vázolta fel (Morgenthau, 1968). Az ebben lefektetett alapelveknek, valamint a mű mélyreható hatásának köszönhetően Morgenthau könyve nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának modelljévé, illetve mintájává vált. *A Nemzetek közötti politika* című művében megfogalmazott gondolatokkal Morgenthau paradigmát teremtett. Egyedülállónak és páratlannak minősítették, széles körben ismertté vált nagyszámú követője akadt, és tankönyvként kezdték el használni. Ez a mű a nemzetközi kapcsolatok elméletét tekintve meghatározó jelentőséggel bír a realizmus tekintetében. A realista szemléletmód lényegét Morgenthau elhíresült kijelentése jól összegzi. Eszerint a nemzetközi kapcsolatok lényege a hatalomért és a békéért folytatott küzdelem.

Reinhold Niebuhr

Reinhold Niebuhr amerikai teológus, a *Moral Man and Immoral Society* („Erkölcsös ember és erkölcstelen társadalom") című könyv szerzője a hobbesi szellemiségű elvont filozófiai elképzelésektől indulva annak a problémának a tudományos igényű vizsgálatával foglalkozott, amely később a realizmus elméletének középpontjába került: az erőszak problémájával (Niebuhr, 1932). Az említett munkája 1932-ben, tehát jóval a realista gondolkodók más, kulcsfontosságú műveinek megjelenése előtt jelent meg. Emiatt Niebuhrt a társadalmi, illetve a nemzetközi események tudományos jellegű értelmezésének egyik úttörőjeként tartják számon annak kapcsán, hogy az erőszak, a kényszer és a hatalomért folytatott küzdelem figyelembevételével vizsgálta meg a társadalmi, illetve nemzetközi folyamatokat. Niebuhr munkásságának jelentősége abban rejlik, hogy úgy látta, az emberi természet lényege és annak a társadalmi struktúrák hatására bekövetkezett módosultsága között különbséget kell tenni, s rámutatott arra, hogy még a legjobb szándék és a legnagyobb természetes jóindulat is mindig konfliktusokhoz vezethet, pontosabban ezek mindig is konfliktusokhoz vezetnek.

Niebuhr elsősorban a következő kérdésre kereste a választ: ha az ember erkölcsös lény, akkor miért található a világban olyan sok immoralitás, szenvedés és ember által okozott erőszak? Meglátása szerint a kérdésre a magyarázatot az emberek közötti interakciók és a társadalmi csoportok közötti interakciók

közötti különbözőségekben kell keresnünk. Az előbbiek esetében az erkölcsi normák, a vallás és az érzelmek fontos szerepet játszanak, az utóbbiak esetében mindezek háttérbe szorulnak és a hatalomért folytatott harc által determinált csoportérdekek kerülnek előtérbe.

Niebuhr szerint tehát hiábavalóak az idealisták azon törekvései (és az ő elképzeléseik voltak azok, amelyek a két világháború közötti időszak nemzetközi kapcsolataiban érvényesültek), hogy a háborúk megelőzése érdekében egyszerűen az emberek közötti kapcsolatokról szerzett ismereteket az államok közötti viszonyokra kell alkalmazni. Az ember erkölcsösen viszonyul más emberekhez, de amikor emberek csoportjai lépnek interakcióba egymással, az erkölcsi megfontolások háttérbe szorulnak, és egyéb szempontok érvényesítése kerül előtérbe. Az egyén követhet morális elveket és élhet erkölcsösen. A társadalom azonban Niebuhr szemében alapjában véve erkölcstelen.

Niebuhrnak ez a kijelentése emlékeztet a Machiavelli elképzeléseiben fellelhető, s a saját korában érvényesnek tekintett okfejtésre, és a realista gondolkodók számára megteremtette az erkölcsi szabályok, a vallás, a jog és a politikai érdekek közötti alapvető különbségtétel lehetőségét. Művének címe, a *Moral Man and Immoral Society* („Erkölcsös ember és erkölcstelen társadalom") kifejezés bizonyos értelemben hasonlatosságot mutat Hobbes elméletével. Annak ellenére, hogy az angol filozófus gyakran előszeretettel állította párhuzamba az emberek és az államok létformáját, úgy vélte, hogy elsősorban azért vannak közöttük alapvető különbségek, mert az államok nagyobb biztonságban érzik magukat, egyszerűen azért, mert nehezebb őket elpusztítani, mint az embereket. Ezért Hobbes szerint az államok kevésbé hajlamosak az erőszakra, és az emberekkel ellentétben viszonylag békésen tudnak együtt létezni még az anarchia és az általános bizalmatlanság körülményei közepette is.

Niebuhr korabeli viták figyelembevételével megírt művében az erőszak strukturális természetére vonatkozó központi gondolat a társadalmi küzdelmek akkor divatos dialektikájára épül, amelyben az államok, valamint *„az osztályok"* minősülnek a legfőbb ellenfeleknek. Elsősorban ennek az elképzelésnek köszönhető, hogy a realisták soha nem veszítették szem elől, hogy az államról vagy a társadalomról tesznek-e megállapításokat.

A klasszikus realizmus

Ahogyan azt korábban említettük, az elmélet legfontosabb szerepe az, hogy keretrendszerként vagy útmutatóként szolgáljon. Brian Schmidt szerint *„[a] kutatók túlnyomó többsége minden bizonnyal a realista hagyományt tekinti a nemzetközi kapcsolatok területén a meghatározó jelentőségű hagyománynak"* (Schmidt, 1998:27). Mivel a realista elmélet fontos szerepet játszott a nemzetközi kapcsolatok elmé-

lete tudományág formálásában, az elméleti irányzatok általános jellemzőinek áttekintését is ezzel az elmélettel folytatjuk, és alaposan meg fogjuk vizsgálni a realista gondolkodásmód jellemzőit. Mint azt látni fogjuk, sok más modern elmélet legalábbis részben a realista elméletre adott válaszreakcióként alakult ki. Emiatt logikusnak tűnik, hogy a különféle irányzatok bemutatását a realista elmélet főbb jellemzőinek bemutatásával érdemes folytatnunk.

A realista iskola a hatalmat tekinti a nemzetállam magatartását alapvetően meghatározó tényezőnek; a feltételezés szerint a nemzetek cselekedeteit hatalmuk lehető legnagyobb mértékűvé növelésének célja határozza meg. Ennek oka, hogy úgy vélik, az államok ezáltal könnyebben érhetik el kitűzött céljaikat. Ahogyan azt Hans Morgenthau, a realista elmélet atyja megfogalmazta: *„A legfontosabb útjelző tábla, amely segít a politikai realizmusnak eligazodni a nemzetközi politika táján, nem más, mint a hatalom szemszögéből meghatározott érdek fogalma"* (Morgenthau, 1993:5).

Habár a realista elmélet leginkább Hans Morgenthau 20. századbeli munkásságához köthető, a realista gondolkodás elemei ezt megelőzőleg számos alkalommal felbukkantak a történelem során.

Thuküdidész

A hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem legkorábbi leírása Thuküdidésznek tulajdonítható, akinek *„A peloponnészoszi háború"* című művét a realista gondolkodás egyik első példájának tekintik. Thuküdidésznek ez a műve talán az első fennmaradt írásos példája egy olyan elemzésnek, amelynek célja egy kiterjedt nemzetközi konfliktus, jelen esetben a peloponnészoszi háború kiváltó okainak feltárása (Thuküdidész, 2023). Az akkoriban elterjedt, csupán a történtek pontos leírására szorítkozó történetírói hagyománnyal szakító munkásságának köszönhetően Thuküdidész művével a politikai elemzés olyan korszakos jelentőségű szakmai gyakorlatának kialakulását indította el, amely napjainkban is létezik. Ez utóbbi bizonyos értelemben akár *„realistának"* is nevezhető, mivel a világban zajló eseményeket az önös érdekek, a bizalom hiánya és a nemzetközi viszonyrendszer anarchikus viszonyainak figyelembevételével értelmezi. Ezt a fajta látásmódot alkalmazta Thuküdidész a peloponnészoszi háború, a korszak egyik legnagyobb geopolitikai kataklizmájának, az ókori Görögország két leghatalmasabb állama, Athén és Spárta 27 évig tartó háborújának tanulmányozása során.

Vizsgáljuk meg művének egy rövid szemelvényét, amelyben Thuküdidész elméleti következtetéseinek a lényegével találkozhatunk. Ez pedig nem más, mint a szerző által drámai formába öntött *„méloszi dialógus",* amelyben a kis Mélosz szigetének lakosai vitáznak a hatalmas Athén küldötteivel. Mélosz,

a spártai telepesek által létrehozott település semleges kívánt maradni a peloponnészoszi háborúban, Athén azonban azt követelte, hogy Mélosz csatlakozzon egy Spárta-ellenes szövetséghez, mert ha erre nem hajlandóak, akkor az egész várost a földig fogja rombolni, lakóit pedig legyilkolja. A felek a külpolitikai döntéshozatal, a hegemónia, a hatalom és a szövetségi kötelezettségek terén felmerülő örök problémákkal szembesültek. Mélosz álláspontjának lényege az volt, hogy a konfliktus egyetlen résztvevőjét sem akarta támogatni, s pusztán semleges kívánt maradni.

Elhatározásuk világos kifejezésre juttatásával próbálták meggyőzni Athént arra vonatkozóan, hogy annak nem szükséges kockázatos és költséges háborút indítania, hiszen Mélosz egyébként sem veszélyezteti Athént. Ez az érvelésük azonban nem bizonyult meggyőzőnek. Az athéniak érvei úgy szóltak, hogy bár nyilvánvaló katonai fölényben vannak, mégsem bízhatnak Méloszban. A Spárta ellen vívott háború miatt stratégiai okokból biztonságra és biztosítékokra van szükségük, amelyeket azonban kizárólag Mélosznak az Athén vezette szövetségbe való kényszerítésével tudnak megteremteni. Ezáltal a semlegesség elfogadása teljesen lehetetlenné vált, és a felek szándékai sokkal kisebb mértékben estek latba, mint hatalmi erejük és képességeik.

Az athéniak e stratégiai dilemmából kivezető utat a napjainkra szállóigévé vált kifejezéssel írták le: *„…a jog […] csak egyenlő hatalommal bírók között jöhet számításba, mert az erősek azt teszik, amit megtehetnek, a gyengék pedig elszenvedik azt, amit el kell szenvedniük”.* Sokatmondó az is, hogy korábban maguk az athéniak egy ehhez hasonló helyzetben, 60 évvel a peloponnészoszi háború előtt, Kr. e. 491-ben elutasították a Perzsa Birodalom által hozzájuk intézett ultimátumot. A perzsák sokkal erősebbek voltak, becslések szerint népesség tekintetében százszoros, katonai erő tekintetében pedig megközelítőleg tizenötszörös fölényben voltak. Az athéniak ekkor kockáztattak, nem hódoltak be, bíztak az ellenállásuk sikerében. Mindez jóval az aszimmetrikus konfliktusok elméletének megalkotása előtt történt, amely megmutatja a kisebb erő is megnyerheti a háborút a komolyabb erővel szemben.

Az athéniak részéről a mélosziak valódi szándékaival kapcsolatban táplált bizalmatlanság s a mélosziak athéni szövetségi rendszerbe való belépéssel kapcsolatos vonakodása következtében előállt egy olyan biztonsági kényszerhelyzet, amelyben az egymás iránt negatív elvárásokat tápláló felek egymás magatartását fenyegetésként ítélték meg. Spárta és Athén között a peloponnészoszi háború kirobbanása előtt hasonló helyzet alakult ki. Spárta, amely a háború előtt talán a leghatalmasabb állam volt a görög földön, nem látott más lehetőséget, mint hogy megküzdjön Athénnal, amelynek gazdagsága és ereje Spártáénál gyorsabban növekedett. A spártaiak semmilyen módon nem lehettek biztosak abban, hogy Athén a hatalmát nem fogja ellenük fordítani.

Egy ilyen helyzetben a konfliktus eszkalálódása szükségszerűen bekövetkezik, ugyanis nem vezet kiút az egymás iránt táplált félelem ördögi köréből. Thuküdidész ebben vélte felfedezni számos, a méloszi eseményhez hasonló konfliktus alapvető okát, valamint azt, hogy az ókori Görögországban elkerülhetetlen volt a nagy háború kitörése. E következtetésével Thuküdidész megteremtette a nemzetközi politika realista jellegű értelmezésének filozófiai fundamentumát.

A *„méloszi dialógus"* az akkori kor legnagyobb hatalmú városállamai között a peloponnészoszi háború idején a hatalomért folytatott küzdelem során az athéniak (az erősebbek) és a mélosziak (a gyengébbek) közötti helyzetet írja le. A csaknem huszonöt évszázaddal ezelőtt leírt történetből mai napig érvényes fontos tanulságokat szűrhetünk le. A *„méloszi dialógusban"* ugyanis nemcsak a hatalommal kapcsolatosan feltehető elvi kérdések felvetésével találkozhatunk, de annak leírásával is, hogy milyen következményekkel járhat a szövetségek létrehozatala, annak a stratégiának az alkalmazása, amelyet az államok gyakorta hatalmuk, illetve biztonságuk lehetséges legnagyobb mértékűre való növelése érdekében használnak. Ezek olyan fogalmak, amelyek megértése kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy napjainkban, a modern korban is megérthessük és alkalmazhassuk a realista gondolkodásmódot és az abban felvázolt alapgondolatokat.

1. A MÉLOSZI DIALÓGUS

A Kr. e. 400 körül keletkezett *„Méloszi dialógus"*-ban az arra vonatkozó meggyőződés mutatkozik meg, hogy a való világban az olyan alapvető eszmék, mint az igazságosság vagy a szabadság a hatalmasok által támasztott követeléseknek esnek áldozatul. A dialógusban például az athéniak nem aggódnak amiatt, hogy vajon igazságosan vagy helyesen cselekszenek-e. Az athéniak inkább azzal érvelnek, hogy *„ti is ugyanolyan jól tudjátok, mint mi, hogy a világ állása szerint a jog csak egyenlő hatalommal bírók között jöhet számításba, mert az erősek azt teszik, amit megtehetnek, a gyengék pedig elszenvedik azt, amit el kell szenvedniük"*. Válaszul a mélosziak azt állítják, hogy *„mi úgy érvelünk, ahogyan azt kell, hiszen ti arra utasítotok bennünket, hogy ne foglalkozzunk a joggal, és csak az érdekekről beszéljünk – tehát ne romboljátok le azt, ami számunkra védelmet biztosít, azt a jogunkat, hogy veszélyben hivatkozhassunk arra, hogy mi a tisztességes és a helyes"*.

És a hatalmi egyensúly eszméjét előrevetítve, amelyben az egyik ország egy másik országgal szövetkezik, hogy ellensúlyozza a fölényben lévő ország hatalmát, a mélosziak azt is kijelentik:

„Biztosak lehettek benne, hogy mi is ugyanolyan jól tudjuk, mint ti, hogy milyen nehéz a ti hatalmatokkal és vagyonotokkal szembeszállni olyan körülmények között, amikor nem egyenlőek a feltételek. De bízunk abban, hogy az istenek ugyanolyan jó szerencsével ajándékoznak meg bennünket, mint benneteket, hiszen mi tisztességes emberek vagyunk, akik az igazságtalanság ellen harcolunk, és amiben hatalom terén hiányt szenvedünk, azt a lakedaimóniak szövetsége pótolni fogja, akik, már csak a szégyenkezés miatt is, arra kényszerülnek majd, hogy rokonaik segítségére siessenek. Bizalmunk tehát mégsem olyan teljes mértékben észszerűtlen, mint amilyennek látszik."

Ez esetben ugyanis a lakedaimóniainak nevezettek, a spártaiak az athéniak riválisai voltak, akiket a mélosziak szövetségesnek reméltek megnyerni az athéniak elleni harcukban. A lakedaimóniak azonban a saját harcaikat vívták, és nem támogatták a mélosziakat, mint ahogyan arra az athéniak helyesen számítottak is (*„és mivel a leginkább a lakedaimóniakba vetettétek a bizodalmatokat és a reményeiteket, és leginkább a lakedaimóniakra számítottatok, így a legteljesebb mértékben csalatkozni fogtok"*). Az összecsapás végeredménye végül az lett, hogy a mélosziak súlyos vereséget szenvedtek az athéniaktól.

Forrás: „A méloszi dialógus", in: A peloponnészoszi háború története, 17. fejezet, in: Thuküdidész (2023). *A peloponnészoszi háború.* ford.: Muraközy Gyula. Budapest: Osiris Kiadó.

Niccolò Machiavelli

Két további gondolkodót, Niccolò Machiavellit, valamint Thomas Hobbest is gyakran a realista filozófusok közé sorolnak. Ez azonban – hacsak nem értelmezzük túlságosan is általánosan a bölcselet kérdéseit – nem teljesen helytálló megállapítás. Niccolò Machiavelli, olasz történész és politikus, olyan írások szerzője, mint az *Értekezések Titus Livius római történeteinek X. első könyve fölött; Firenze története* és természetesen *A fejedelem.* Műveiben Machiavelli számos, a politikai normák és az erkölcs szétválasztásáról szóló, a maga korában meglehetősen provokatívnak számító gondolatot is megfogalmazott. Az effajta eszmefuttatása a fent említett, *A fejedelem* című műben csúcsosodott ki, amely gyakorlatias jellegéből adódóan európai politikusok, diplomaták és összeesküvők számos generációjának kedvenc kézikönyvévé vált. A realista gondolkodók túlnyomó többsége minden bizonnyal egyetértene azzal a műben megfogalmazott állítással, miszerint a politikai célszerűség elsőbbséget élvez az erkölccsel szem-

ben. Létezik egy érdekes elképzelés, amely szerint valójában Machiavelli művét korának szokásaira vonatkozó komor szatíraként fogalmazta meg, és amelyet kortársai tévedésből politikai tanácsok gyűjteményének véltek. Mindenesetre az erkölcs és a politikai érdekek közötti viszony kérdésköre sokkal nagyobb visszhangot keltett a 16. század világában, mint napjainkban.

Niccolò Machiavelli 1505-ben írt és 1515-ben kiadott, *A fejedelem* című művében a hatalom és az annak összpontosításának fontosságára vonatkozó elképzelés is megjelenik (Machiavelli, 1987). Machiavelli Itáliában, az olasz városállamok közötti és a külső hatalmakkal, például Spanyolországgal folytatott háborúk idején nevelkedett. Ez elkerülhetetlenül meghatározta a politikáról és a hatalomról alkotott elképzeléseit. Mindez az írásaiban is tükröződik. *A fejedelem* lapjairól az autokrata, az új ember, a kíméletlen, hatékony és dacos ember alakja lép elő, a 16. század új uralkodóinak irodalmi előfutára (Machiavelli, 1987:20).

A modern kor realista politikai gondolkodói

Thomas Hobbes

Thomas Hobbes, aki a 17. században alkotott, hasonlóképp értekezett a *„természeti állapotról”,* amelyet egy olyan anarchisztikus világként jellemzett, amelyben mindenki csak a saját érdekeit követi. Machiavellihez hasonlóan Hobbesra is nagy hatást gyakorolhattak a korabeli viszonyok. Híres művét, a *Leviatán*t száműzetése alatt írta. Hobbes leginkább a természeti állapotról szóló fejtegetéseiről ismert. A realista gondolkodókhoz hasonlóan Hobbes is az emberi természet alapvető jellemvonásainak a felismeréséből indul ki, és úgy gondolta, hogy az emberek kordában tartásához erős kormányzatra van szükség. Hobbes szerint e kormányzat nélkül az emberek szüntelenül küzdenének egymással a hatalom megszerzéséért.

> *„Hobbes természeti állapotról szóló leírását a nemzetközi rendszer jellemző tulajdonságaihoz hasonlatosnak tekintik. A természeti állapotban az egyes emberek csakis önmagukra számíthatnak. A nemzetközi rendszerben hasonló a helyzet: az államok arra törekszenek, hogy megőrizzék függetlenségüket. A természeti állapothoz hasonlóan a nemzetközi rendszert is állandó feszültség és konfliktusok kirobbanásának lehetősége jellemzi”* (Viotii és Kauppi, 2009:59).

Létezik tehát történelmileg előzménye a nemzetközi kapcsolatok realista módon való értelmezésének és annak az elgondolásnak, hogy az országok arra

törekednek, hogy hatalmukat bármiféle, ehhez szükséges eszközzel a lehető legnagyobb mértékben megnöveljék. Ez a felfogás sok szempontból beleilleszkedett a nemzetközi rendszerről kialakított általános képbe abban az időben, amikor az országok gyarmatokért, vagyonok megszerzéséért, a katonai erőfölény megszerzéséért, következésképpen a hatalom megszerzéséért folytattak küzdelmet egymással. Ha pedig az országok szövetségeket kötöttek, azok csak átmeneti jellegűek voltak, és gyakran úgy tűnt, hogy a szövetség több bajt hoz az érintett országokra, mint amennyit a biztonság tekintetében jövedelmez. Így az államok (városállamok vagy nemzetállamok) magatartásáról kevés olyan elképzelés született, amely a ma ismert vagy a realista hagyományként számontartott szemlélettel szemben állt volna.

2. THOMAS HOBBES: *LEVIATÁN*

„A természet az embereket a testi és szellemi képességekben oly egyenlőnek teremtette, hogy bár az egyik ember esetenként nyilvánvalóan erősebb testileg, vagy gyorsabb észjárású, mint a másik, de ha mindent számításba veszünk, a különbség ember és ember között nem olyan jelentős, hogy az egyik ember olyan előnyöket követelhetne magának, amelyeket a másik nem követelhet magának, mint ő maga. Mert ami a testi erőt illeti, a leggyengébbnek is van elég ereje ahhoz, hogy megölje a legerősebbet, akár titkos cselszövéssel, akár másokkal szövetkezve, akik ugyanolyan veszélyben vannak, mint ő maga… Ebből pedig nyilvánvaló, hogy amíg az emberek olyan általános hatalom nélkül tengődnek, amely valamennyiüket megfélemlítve tartja, addig olyan állapotban léteznek, amelyet háborúnak nevezünk, mégpedig olyan háborúnak, amelyet minden ember minden ember ellen vív… Ebből a minden ember minden ember ellen folytatott háborúból következik az is, hogy nem létezik olyan, amit igazságtalannak lehet tekinteni. A jó és a rossz, az igazság és az igazságtalanság fogalmai ebben az állapotban nem léteznek. Ahol nem létezik általános érvényű hatalom, ott nem létezik a törvény sem."

Forrás: Thomas Hobbes: „Az emberiség természeti állapotáról a boldogságuk és a nyomorúságuk kapcsán", in: I. rész, „Az emberről", 13. fejezet, Hobbes, T. (2001). *Leviatán.* Budapest: Polis Könyvkiadó (ford. Vámos Pál).

Armand Jean du Plessis de Richelieu

A realizmus filozófiai megalapozásával kapcsolatban még egy kiemelkedő személyiséget kell külön megemlítenünk: Richelieu bíborost, aki a 17. század első felében Franciaország államminisztere és a katolikus egyház feje volt. Hobbes kortársaként a harmincéves háború korszakában élt. E korszakalkotó konfliktus egyik főszereplője, valamint Franciaország külpolitikájának alakítója is volt: Richelieu politikai filozófiájának és gyakorlati tevékenységének a lényege a királyi hatalom megerősítésére irányuló törekvése volt. Machiavelli és Hobbes nézeteit követve az abszolutizmus híve volt, azonban velük ellentétben képes volt nézeteinek a gyakorlatban történő közvetlen érvényesítésére. A királyi hatalom megerősítéséhez vezető úton a francia uralkodónak nemcsak belső riválisokkal kellett megküzdenie, hanem egy kívülről érkező veszedelmes ellenféllel, a Habsburgokkal is. A Spanyolországot és a Szent Római Birodalmat uraló dinasztia elleni küzdelem a bíboros diplomáciai ügyességét és stratégiai látásmódját próbára tevő erőpróba volt.

Ennek eredménye egy olyan elképzelésrendszer kialakulása lett, amely a képességek pontos mérésére, a lehetséges határainak higgadt felmérésére és az állam érdekeinek minden más szempontú megfontolástól való különválasztására, ha úgy tetszik, egy sajátos 17. századi reálpolitikára támaszkodott. A harmincéves háborúban Richelieu támogatta a protestánsokat a német területeken, miközben ezzel egyidejűleg üldözte a francia protestánsokat Franciaországban. Érvelése szerint az államok az emberekkel ellentétben nem rendelkeznek halhatatlan lélekkel, és minden körülmények között a fennmaradásukért kell harcolniuk, hiszen az államok esetében nem létezik élet a halál után. Következésképpen a fennmaradás érdekében minden más szempontból felmerülő szempontot háttérbe kell szorítaniuk. Műveiben, s leginkább a *„Politikai testamentum és emlékiratok”* című írásában realista bölcsességgel találkozhatunk. A nevét általában az államérdekek fogalmának a stratégiai érdekek, az erkölcsi normák és a vallási dogmák közötti különbségek mély megértésén alapuló megközelítésével szokták összekapcsolni. Idővel az államérdekek nemzeti érdekekké transzformálódtak, és ezzel az elnevezéssel bukkantak fel a realista gondolkodók műveiben.

A neoklasszikus realizmus a második világháború utáni időszakban

Valójában a második világháború után, különösen Hans Morgenthau munkásságának köszönhetően alakult ki az a realista elmélet, amelyet napjainkban ismerünk. A realista elmélet abból indul ki, hogy a nemzetállam az elsődleges szereplő a nemzetközi rendszerben; hogy racionálisan és belső érdekkonflik-

tusoktól nem megosztott szereplőként lép fel; az államok szuverén entitások, amelyek egyedül felelősek azért, amit a határaikon belül tesznek; s hogy az államok mindent megtesznek hatalmuk lehető legnagyobb mértékben való növelése érdekében. Morgenthau szerint tehát az államok úgy lépnek fel, hogy ezzel biztosítsák a fennmaradásukat, amit viszont a hatalmuk lehető legnagyobb mértékben való növelése révén érhetnek el; a realista gondolkodásmódot a „*hatalom megszerzése a legalapvetőbb érdek*" kifejezés testesíti meg.

3. HANS MORGENTHAU: A POLITIKAI REALIZMUS HAT ALAPELVE

1. *„A politikai realizmus azt vallja, hogy a politikát, mint a társadalmat általában, objektív törvények vezérlik, amelyek az emberi természetben gyökereznek."*
2. *„A hatalom megszerzése a legalapvetőbb érdek. Ez a gondolat megteremti a kapcsolatot a nemzetközi politikát megérteni próbáló értelem és a megismerendő tényszerűségek között."*
3. *„A realizmus azt feltételezi, hogy »a hatalom megszerzése alapvető érdek« alapelképzelés, s objektív és általános érvényű törvényszerűség, de e koncepciót nem ruházza fel olyan jelentéstartalommal, amely egyszer s mindenkorra szilárdan rögzített."*
4. *„A politikai realizmus tudatában van annak, hogy a politikai cselekvés morális súllyal bír."*
5. *„A politikai realizmus elutasítja azt az elképzelést, hogy egy adott nemzet erkölcsi irányultságú törekvései azonosak lehetnének a világegyetemet irányító erkölcsi törvényekkel."*
6. *„A különbség tehát a politikai realizmus és más gondolkodási iskolák között valós, és mélyreható."*

Forrás: Morgenthau, Hans J., (1993). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace,* brief ed., Boston: McGraw-Hill, pp. 4–16.

Morgenthau és más realista gondolkodók számára e szemlélet alapja az a hiedelem, hogy minden kapcsolatot végső soron a hatalom határoz meg. A realisták számára tehát a hatalomért akár egyének, akár nemzetek között folyó állandó küzdelem azt jelzi, hogy a konfliktusok elkerülhetetlenek. A többi elméletalkotó, s különösen a liberálisok és a konstruktivisták az emberi természet efféle általános megítélése és értelmezése tekintetében tér el a realistáktól. A realizmus azonban azt is vallja, hogy az egyes politikai cselekvési alternatí-

vákat mérlegelni kell, következményeiket felmérni és értékelni kell, s azokat az adott politikai és kulturális kontextusban kell elhelyeznünk. Ez azt jelenti, hogy a hatalom fogalma és felhasználásának feltételei változhatnak és változni fognak, s hogy ezt a változást a döntéshozóknak fel kell ismerniük.

A hatalom tehát a realizmus központi jelentőségű fogalmává vált. A realista irányzat elemzéseinek középpontjába a hatalom olyan megnyilvánulásai kerültek, mint a nemzetközi konfliktusok, a nemzetközi szövetségek és az államok külpolitikájának hatalmi képességeik által meghatározott dinamikája. A hatalom természetének és struktúrájának feltárása elvileg lehetővé tette a nemzetközi konfliktusok problémáinak magyarázatát. A realisták számos kísérletet tettek a hatalmat adó képességek számba vételére és kategorizálására, valamint arra, hogy az államok közötti interakciók elemzésekor kiemelt figyelmet fordítsanak a hatalmi tényező figyelembe vételére. A hatalom fogalma az államok külpolitikájának vizsgálatához kívánt segítséget nyújtani. Morgenthau azt feltételezte, hogy közvetlen kapcsolat áll fenn a hatalmi képességek és az adott állam által folytatott külpolitika jellege között. Véleménye szerint a gyenge államok nagyobb valószínűséggel folyamodnak izolacionista vagy semlegességi politikához, mivel nem fenyegeti őket közvetlen veszély; ha pedig ez utóbbi mégis bekövetkezik, akkor vagy egymással, vagy egy erős állammal kötnek szövetségeket. Ezzel szemben az erős államok a status quo fenntartása, az imperialista törekvések és a presztízsért folytatott küzdelem közötti választás lehetőségét latolgatva megpróbálnak aktívabb külpolitikát folytatni. A hatalom fogalma lehetőséget adott arra is, hogy az államok képességeinek globális léptékű összefüggéseit, a béke megteremtésének egyik eszközét, a hatalmi egyensúlyt tanulmányozzuk. Ennek vizsgálata arra is lehetőséget teremt, hogy megkísérelhessük felmérni a háborúk bekövetkezésének esélyét.

A Morgenthau-féle klasszikus realizmus abból indul ki, hogy a nemzetközi politikában léteznek bizonyos objektív és állandóan felbukkanó jelenségek, amelyek a megváltoztathatatlan emberi természetből fakadnak. Véleménye szerint az elmélet feladata az ilyen törvényszerűségek felismerése és meghatározása, a politikusok feladata pedig az, hogy ezeket figyelembe véve cselekedjenek. A hatalmi viszonyokban megfogalmazódó érdekek a valóság megragadásának és különböző megjelenési formáinak magyarázatára szolgáló legfőbb eszközök (a realisták ragaszkodnak a tények és az értelmezések merev különválasztásának gondolatához). Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az *„érdek”* és a *„hatalom”* a realizmus olyan kulcsfontosságú fogalmai, olyan kulcsszavak, amelyek használatának vizsgálata lehetővé teszi annak felismerését, hogy valaki realista módon gondolkodik-e, vagy sem. És természetesen Morgenthau, a machiavellista értelmezésekhez ragaszkodva, Niebuhrhoz hasonlóan elutasította azt a gondolatot, hogy az erkölcs szerepet játszhat a politikai életben. Ennek helyébe a célszerűség elvét állította.

Morgenthau meggyőződése volt, hogy sikerült megalkotnia a nemzetközi kapcsolatok *„tudományos alapokra helyezett”* elméletét, amely az objektív szabályszerűségek feltárására összpontosít, nem pedig arra, hogy erkölcsi normák és értékek figyelembevételére kényszerítse a politikai élet alakítóit. A hatalom fogalma vált elméletének alappillérévé, és következtetéseinek többségében így vagy úgy arra hivatkozik. Az államok a biztonság megteremtése érdekében igyekeznek hatalmat szerezni, s az erőegyensúly határozza meg azt, hogy milyen mértékében lehet stabilnak tekinteni a viszonyokat. Annak ellenére, hogy a hatalom fogalmát az elméletük központi elemévé emelték, a realista szerzők azonban mégsem tudták azt egyértelműen és világosan úgy meghatározni, hogy azzal ténylegesen vizsgálódni lehessen. Ehelyett a legtöbb esetben találgatásokra, tautológiákra vagy egyszerűen ellentmondásos értékelésekre hagyatkoztak. Másrészt pedig a hatalmi egyensúly fogalma által megbabonázott realisták szem elől tévesztették azt, hogy legalább annyira kulcsfontosságú lenne az is, hogy összhangot, vagy ha úgy tetszik, egyensúlyt teremtsenek elméletük leíró, normatív és magyarázó részei között.

Miközben az Egyesült Államok vietnámi háborúját bírálta, Morgenthau úgy érezhette, hogy az idealisták lábnyomát követi abban az értelemben, hogy elmélete valójában nem magyarázta meg azt, hogy mi is történik, csupán a politikai élet realitásaitól meglehetősen távol álló, a valóságtól igencsak elrugaszkodott, absztrakt modelleket állított fel.

Morgenthau alapelveinek segítségével több mint harminc éven keresztül sikerült a nemzetközi kapcsolatok jelenségeiről, folyamatairól és mintáiról megfelelő és átfogó képet alkotni. Ám tekintettel arra, hogy a vizsgálat tárgyainak szerkezete és viselkedése dinamikusan igazodik a változó környezethez, az ahhoz fűzött remény, hogy a tudományos kutatás által feltárt *„törvényszerűségek”* mindörökké fennmaradnak majd, hiú ábránd maradt. Az 1970-es években a klasszikus realizmus új kihívásokkal szembesült, és arra kényszerült, hogy alkalmazkodjon a nemzetközi élet új realitásaihoz.

A neorealizmus megjelenése és válfajai

Morgenthau és a realista elmélet számos más fontos politikai gondolkodónak adott támpontokat. Ezek közül kiemelkedik Kenneth Waltz (a realista elmélet neorealista vagy strukturális realista továbbfejlesztésének egyik legelső elméletalkotója) és John Mearsheimer. A realista elmélet olyan fontos politikai döntéshozók gondolkodásmódját is meghatározta, mint pl. George Kennanét, aki a hidegháború idején a *„feltartóztatás”* alapgondolatra épülő amerikai külpolitika megalkotója volt, és Henry Kissingerét, aki Nixon elnök alatt töltötte be a külügyminiszteri tisztséget, és részt vett az Egyesült Államok és a Kínai Nép-

köztársaság közötti diplomáciai kapcsolatfelvétel létrehozásában. Sokan azt állítják, hogy a hidegháború végéig gyakorlatilag az egész amerikai külpolitika a realista gondolkodáson alapult, konkrétan az USA hatalmának a Szovjetunió hatalmához viszonyított folyamatos felmérésén és azokat a lehetőségeket kereste, amelyekkel legalább az erőegyensúlyt biztosítani lehet.

A realista gondolkodás további elméleti irányzat, mindenekelőtt a neorealizmus (más néven strukturális realizmus), valamint az erre reagálva kialakult számos további elméleti megközelítésmód létrejöttét segítette elő.

A neorealizmus legfontosabb alapgondolatai először Kenneth Waltz *Theory of International Politics* („A nemzetközi politika elmélete") (Waltz, 1979), majd pedig Robert Gilpin *War and Change in World Politics* („Háború és változás a világpolitikában") (Gilpin, 1983) című műveiben bukkantak fel. Mindkét könyvben a nemzetközi kapcsolatok strukturalista szemléletmódjával találkozhatunk, melynek tipikus jellemzője, hogy szerzője a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának súlypontját a rendszerszintre helyezi át, s nagy figyelmet fordít az egyes elemzési szintek megkülönböztetésére. Kenneth Waltz a fent említett, 1979-ben megjelentetett, *A nemzetközi politika elmélete* című művével új utat nyitott a realista gondolkodás világában. Waltz elképzeléseivel lefektette a *neorealizmus*, vagy más néven *strukturális realizmus* alapjait. Ez utóbbi megkülönböztető ismertetőjele, hogy az elemzések terén a rendszerek, a struktúrák, különösen pedig a nemzetközi rendszerek struktúrájára helyezi a hangsúlyt. Ezt megelőzően, 1959-ben Waltz már egy másik, *Man, the State, and War* („Az ember, az állam és a háború") című könyvet is megjelentetett, amelyben felvázolta, hogy a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatakor három *„képet"*, illetve elemzési szintet kell megkülönböztetnünk (Waltz, 2001). Ennek megfelelően a nemzetközi kapcsolatok különböző elméleteit három különböző csoportba sorolta: az egyes emberre, az államra és az államok rendszerének szintjére fókuszáló elméleteket különböztetett meg.

A realista szemléletmódhoz hasonló neorealista gondolkodásmód egyik jellemző vonása, hogy feltételezése szerint a nemzetközi politikai élet anarchikus természetű. Az anarchisztikus viszonyok között a hatalmi egyensúly ugyan az államközi kapcsolatokat alapjaiban meghatározó szabályozó tényezővé válik, azonban más és más módon érvényesül a mono-, a két- és a többpólusú struktúrák keretében. A neorealizmus azt feltételezi, hogy az államok között állandó küzdelem folyik a hatalomért, s ez egy olyan zéró összegű játszmához hasonlatos, ahol egyik fél képességeinek növelése csak mások képességeinek csökkentése árán valósítható meg. Az államok tehát folyamatosan versengenek a viszonylag előnyös helyzet megszerzéséért.

Kenneth Waltz művében bevallottan a realista elmélet továbbfejlesztésére tett kísérletet. Waltz ugyan nem vonta kétségbe a nemzetközi rendszer anarchisztikus természetére vonatkozó tézist, ám határozottan állította, hogy megha-

tározhatók olyan általános *„törvényszerűségek”,* amelyek segítségével értelmezni lehet azokat az eseményeket, amelyek a nemzetközi rendszerben zajlanak. Waltz és más neorealista gondolkodók a legfontosabb elemzési egységnek a nemzetközi rendszert, nem pedig a nemzetállamot tekintették. A neorealizmus továbbá feltételezi, hogy a hatalom a nemzetközi rendszeren belül állandóan változik, s hogy az államok arra törekednek, hogy kiegyenlítsék a hatalom ilyen jellegű változását. Ezért az államok magatartását a nemzetközi rendszer struktúrája és a hatalom eloszlása határozza meg. A szövetségek létrehozatalával foglalkozó elmélet számos irányelve a strukturális realisták megközelítéséből fejlődött ki. Waltz a neorealizmus, vagy más néven strukturális realizmus koncepcióját a realista elmélet kritikájára alapozva alkotta meg. Azt írja:

> *„Az új realizmus a korábbival ellentétben azzal a javaslattal áll elő, hogy megoldást javasol a nemzetközi politikai rendszerek belső és külső tényezői megkülönböztetésének problémájára. Az elgondolás az, hogy el kell különíteni az egyik szférát a másiktól ahhoz, hogy azt értelmesen meg tudjuk vizsgálni”* (Waltz, 2010:73).

A probléma megoldására irányuló elképzelését a realizmusnak az imént meghatározott módosításával ismerteti tovább.

> *„A neorealizmus kifejlesztette a rendszer struktúrájának fogalmát, amely meghatározza azt a teret, amelyet a nemzetközi politikával foglalkozó hallgatók megvizsgálhatnak, és ami lehetővé teszi számukra, hogy lássák, hogyan hat a rendszer struktúrája és annak változásai az egymással kölcsönhatásban álló részeire és az ezek által létrehozott kimenetelekre. A nemzetközi struktúra az államok egymással folytatott érintkezéseiből keletkezik, hogy aztán korlátozza őket bizonyos intézkedések megtételében, és ugyanakkor más cselekvésekre ösztönözze őket”* (Waltz, 2010:74).

Waltz logikáját követve azt mondhatjuk, hogy a háborút kiváltó okok egy része az emberi természetből fakad, és ezeket az okokat a döntéshozatali folyamatokra és az emberi viselkedés pszichológiai jellemzőire koncentráló elméletekkel tárhatjuk fel. A háborúhoz vezető okok másrészt az államok közötti ellentétek természetéből és érdekeik összeegyeztethetetlenségéből adódnak. Ezek az ellentétek az emberek döntéseitől függetlenül állnak fenn, tehát objektív jellegűnek minősülnek. Itt mutatkozik meg a neorealizmus és a klasszikus realizmus közös álláspontja, amely szerint a nemzeti érdekek kölcsönhatása határozza meg a nemzetközi politika természetét. A Waltz által megnevezett harmadik szint az államrendszer szintje, amely az államok érdekeit meghatározó szabályokat és feltételeket szabja meg. Ez utóbbi, a neorealizmus szá-

mára meghatározóvá váló szint a nemzetközi rendszer szerkezetének kialakításával és az annak elemei közötti viszony jellegével kapcsolatos. A neorealizmus lényege tehát abban rejlik, hogy a nemzetközi rendszer teljes struktúrájának elemzésére, valamint különböző részeinek megismerésére összpontosít, annak érdekében, hogy Waltz állítása szerint ezáltal a nemzetközi kapcsolatok összefogottabb elméletét alkothassa meg.

A neorealizmus következetessége, interdiszciplináris szemléletmódja, a politikai gazdaságtantól kölcsönzött fontos fogalmi eszközei, továbbá az a vonzereje, hogy a háborúkat strukturális szempontból képes magyarázni, új lökést adott a realista gondolkodásmód alkalmazásának, és összességében újraélesztette a nemzeti érdekek és a hatalom szempontjainak figyelembevételével történő megközelítésbe vetett bizalmat. Waltz a kölcsönhatás rendszerszintű sajátosságaira hívta fel a figyelmet, s azt feltételezte, hogy az egyes, csak saját érdekeit szem előtt tartó államok közötti szabad interakció egy rendszer létrejöttéhez vezet. A rendszer struktúrájából fakadó szabályok viszont határokat szabnak valamennyi, még a legnagyobb hatalommal rendelkező szereplőknek is.

Hogy lássuk, hogyan korlátozza a struktúra a választási lehetőségeket, képzeljünk el egy szabad piacot. Annak eredményeként, hogy a piacon az eladók a lehető legdrágábban akarnak eladni, a vevők pedig a lehető legolcsóbban akarnak vásárolni, létrejön egy struktúra, s mégpedig anélkül, hogy a szereplők ezt akarnák, vagy akár tudnának róla. Ebben a struktúrában a kereslet és kínálat között egyensúly alakul ki, és így alakul ki a termék piaci ára. A piaci ár az eladók és a vevők egyéni törekvéseitől függetlenül jön létre, és strukturális szabály szerepét tölti be. Ennek megsértése kockázatos, és veszteséget okoz bárki számára, aki megpróbál ennél magasabb áron eladni, vagy ennél alacsonyabb áron vásárolni.

Valami hasonló figyelhető meg a nemzetközi rendszerben is. Az államok anarchisztikus rendszerben való létezésének következtében kialakultak strukturális szabályok, korlátozások és kötelezettségek. Waltz úgy vélte, hogy a nemzetközi rendszer önszerveződése folyamatosan zajlik és a külpolitika sikeréhez az államoknak meg kell érteniük a nemzetközi rendszer által generált üzenetek lényegét. Ez tette lehetővé többek között azt is, hogy a hatalomra ne csak úgy tekinthessünk, mint ami az erőforrások birtoklását jelenti, hanem úgy is, mint ami a rendszerszintű szabályok alakításának lehetőségét is felkínálja. Az államok azonban ritkán értelmezik azonos módon a nemzetközi rendszer jelzéseit. Az államoknak ugyanis lehetőségük van választani, s különböző módon reagálnak ugyanazon strukturális változásra, s ez magával hozhatja például egy állam hegemóniájának esetleges kialakulását is.

Az erőviszonyok változásaira adott lehetséges válaszlépések terén mutatkozó különbségek a *defenzív* és az *offenzív realizmus* elkülönítésében tükröződnek. A *defenzív realizmus* fogalma Waltz nevéhez fűződik, s az államok óvatos, a ha-

talmi egyensúly megteremtésére irányuló politizálását jelöli. Az *offenzív realizmus* vagy *neorealizmus* elképzelés, amelyet gyakran John Mearsheimerhez kapcsolnak, azt vallja, hogy a nagyhatalmak az erőegyensúly megteremtésére való törekvés helyett a baklövések elkövetésének lehetőségét is választhatják. Nem mindig kényszerülnek arra, hogy elrettentsenek egy leendő hegemónt; néha *„a bandába verődés"* előnyösebb választási lehetőségként merülhet fel számukra (Mearsheimer, 2014).

Stephen Walt az erőegyensúly és a fenyegetettség kiegyensúlyozottsága közötti különbségtétel fontosságára hívta fel a figyelmet (Walt, 2013). Álláspontja szerint az államok nem automatikusan törekednek arra, hogy köztük és más államok között megteremtsék az erőviszonyok egyensúlyát. Az erősebb államok valójában ritkábban kényszerülnek erre, mint a kevésbé erős, de agresszívebbnek tűnő államok. A veszélyeztetettség nemcsak a hatalom, hanem a földrajzi közelség, az offenzív képességek és az offenzív szándékok függvénye.

A nemzetközi rendszer szerveződését és polaritását az határozza meg, hogy a hatalom hogyan koncentrálódik és oszlik meg a legerősebb államok között, mely utóbbiakat a neorealisták gyakran *„a pólusok"* elnevezéssel illetik. A különböző típusú nemzetközi rendszerek különböző feltételeket teremtenek az államok számára, s többek között különböző típusú és intenzitású konfliktusokat generálnak. Továbbra sem zárult le a vita arról, hogy a nemzetközi rendszer melyik típusa (a monopoláris, a bipoláris vagy a multipoláris) csökkenti, s melyik növeli a nagy méretű háborúk kitörésének az esélyét. Mindazonáltal, függetlenül az ezzel kapcsolatban elfoglalt álláspontjuktól, a neorealista szerzők mindegyike egyöntetűen elismeri azt, hogy a struktúra döntő módon meghatározza az alkotóelemek viselkedését. Ez a feltevés látszólag ellentétes azzal a hagyományos felfogással, hogy az államok határozzák meg a játékszabályokat, s nem engedelmeskednek az absztrakt struktúra által felállított szabályoknak. A nemzetközi kapcsolatok elméletében az említett kapcsolat természetének meghatározására tett kísérlet esetén a kutatók az úgynevezett *„ágens-struktúra dilemma"* elnevezéssel jelölt jelenséggel szembesülnek.

Ahogyan azt korábban említettük, a neorealisták fontos szerepet tulajdonítanak az anarchia fogalmának, a nemzetközi rendszer azon állapotának, amely sajátos körülményeket teremt az elemek, különösen az államok egymásra gyakorolt kölcsönhatásához. Az anarchia esetében szó sincs semmiféle zűrzavarról, hanem sokkal inkább arról, hogy nem léteznek általános érvényű szabályok és olyan eszközök, amelyekkel a viselkedési normák betartását kikényszeríthetnénk. A neorealizmus fő feltételezése az, hogy az államok, jóllehet az anarchia viszonyai között interakcióban állnak, azonban mégsem tehetnek meg bármit, amit szeretnének. A külpolitikában a választható stratégiát az egyéni érdekek és a hatalmi képességek által meghatározott struktúrák korlátozzák. Az anarchia nem egyenlő a káosszal; a rendszer elrendezettsége az anarchikus nemzet-

közi rendszerben nagyon is elképzelhető, ám ez a strukturális korlátozó tényezők kialakulásának a következményeként jön létre. A nemzetközi szabályokat és szabályozásokat csak addig tartják tiszteletben, ameddig azok figyelembe veszik az ilyen jellegű korlátozó tényezőket és az államok között fennálló általános hatalmi egyensúlyt.

A realista elmélethez hasonlóan tehát a neorealisták is a hatalmi egyensúlyt vizsgálják, de ők az egyensúly fogalmát a nemzetközi rendszer egészének struktúrájába ágyazottan, nem csupán a nemzetállamokra való koncentrálással határozzák meg. Az egyensúly feltételezéséből adódik a szövetségek által betöltött szerep megítélése is, mivel ezek is befolyásolják a nemzetközi rendszer struktúrájának alakulását. A neorealisták egyik fő feltételezése, hogy a béke leginkább akkor biztosított, ha a hatalmi viszonyok hozzávetőlegesen egyensúlyban vannak a nemzetközi szervezet rendszerében. Ezt nevezik a bipolaritás, azaz a két nagyhatalom közötti egyensúly állapotának (Waltz, 2010:99). A realisták számára a hidegháború minden feszültsége ellenére is a stabilitás időszaka volt, mivel úgy vélték, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti erőviszonyok egyensúlyban voltak.

Véleményük szerint a legkevésbé stabil a többpólusú rendszer, amelyben több hatalmi központ létezik, s fennáll a veszélye annak, hogy az országok váltogatják szövetségeseiket. Tehát sok neorealista szemében a hidegháború utáni időszak veszélyesebb és instabilabb, mint amilyen a hidegháború volt. Ebben a korszakban ugyanis az Egyesült Államok hatalma továbbra is töretlen, ugyanakkor azonban a korszak jellemzője az Európai Unió és újabban Kína megerősödése. Mindemellett még számos más ország is igyekszik nagyobb hatalomra és nemzetközi presztízsre szert tenni. A többpólusú rendszert annak természetéből fakadóan a hatalomért és a pozíciókért folytatott versengés teszi instabillá.

Egy egypólusú rendszer egy nagyhatalommal (hegemón) akkor lehet stabil, ha a domináns ország elég erős ahhoz, hogy érvényt szerezzen a szabályoknak és sakkban tartsa a kisebb hatalmakat. John Mearsheimer azonban arra figyelmeztet, hogy a *„nagyhatalmak”* állandóan versengenek egymással a hatalomért, és mindegyik megpróbál hegemón vagy domináns hatalommá válni. A jelenlegi nemzetközi rendszerben, figyelmeztet Mearsheimer, a veszélyhelyzetek nem is annyira a globális hatalmi helyzetben lévő nagyhatalmak miatt, hanem a regionális hatalmi helyzetben lévő nagyhatalmak közötti vetélkedés miatt állnak elő, amely akár konfliktushoz vagy háborúhoz is vezethet. Ezt láthatjuk Kína ázsiai térnyerése és a Dél- és Kelet-kínai-tengeren tanúsított agresszív fellépése esetében is. E szerint az elmélet szerint Kína tettei abból fakadnak, hogy a régión belül nagyhatalomként próbál érvényesülni. A hatalom ilyen jellegű érvényre juttatása konfliktushoz vezet, bár nem feltétlenül tényleges háború-

hoz, ahogyan azt a Kína és az Egyesült Államok között a Dél-kínai-tengerrel kapcsolatban kialakult feszültségek növekedésével láthatjuk.

A realista és a neorealista elméletalkotók és kutatók a nemzetközi kapcsolatok megértésére irányuló elméleti megközelítésük központi fogalmának egyértelműen a hatalmat tekintik. Nézeteik a fő szereplők és a viselkedésüket meghatározó alapfeltevések meghatározása tekintetében különböznek egymástól.

A neorealizmus főbb megállapításai a következőképpen foglalhatók össze:

- az államok racionális szereplők, s arra törekednek, hogy gyarapítsák nyereségüket és mérsékeljék veszteségeiket;
- az államok elsődleges célja fennmaradásuk esélyeit a lehető legnagyobb mértékben megnövelni;
- a nemzetközi kapcsolatok olyan jellegű kapcsolatok, amelyek az államok között állnak fenn;
- az anarchia a nemzetközi rendszer fő jellemzője;
- a nemzetközi rendszer struktúrája az államok külpolitikáját elsődlegesen meghatározó tényező;
- az államok a többi államot veszélyforrásnak, fenyegetésnek tekintik, és ezáltal szüntelenül újra és újra előidézik a biztonsági dilemma kialakulását a nemzetközi politikai életben.

A realizmus és a neorealizmus korlátai és kritikája

A realizmust és annak válfajait vizsgálva azt állíthatjuk, hogy mind a realizmus, mind a neorealizmus rávilágít a nemzetközi kapcsolatok bizonyos jellemzőire. Mindkét megközelítés tisztán megfogalmazza saját előfeltevéseit és megállapítja azt, hogy a hatalom meghatározó szerepet játszik. Mindkettő világossá teszi, hogy valójában nem a nemzetállamokon belüli, hanem kizárólag a nemzetállamok által hozott döntéseket, vagy a nemzetállamok által gyakorolt intézkedéseket vizsgálja, s megpróbálja megfejteni az e döntések mögött meghúzódó indítékokat. És mindkettő azt feltételezi, hogy a külpolitikai döntések tekintetében bizonyos szabályokat kell betartani. A realista és a neorealista megközelítés egyik további előnye, hogy viszonylag egyszerű és könnyen érthető.

Mindazonáltal mindkét szemléletnek vannak gyengeségei és korlátai is. Mindkettő a hatalom jelentőségének feltételezésére épít. A hatalom azonban relatív, nem pedig valamiféle abszolút jellegű fogalom. Sok tekintetben nem kézzelfogható, s legalább annyira köthető az észlelésekhez, mint amennyire köthető bármiféle gyakorlati jellegű mérőszámhoz. A tiszta realizmus, illetve neorealizmus a nemzeti érdek fogalmát nagy jelentőséggel bíró tényezőnek

tekinti, jóllehet ez is egy megfoghatatlan, nem egyértelműen meghatározható és nem mérhető fogalom. Ennek eredményeképpen a nemzetközi kapcsolatokat vizsgáló kutatóként elgondolkodhatunk azon, hogy vajon honnan tudhatjuk, hogy egy állam valójában a saját érdekeinek megfelelően cselekedett. Például az USA döntése, hogy háborút indítson Vietnám ellen, összhangban volt-e a saját érdekeivel? Mi a helyzet Irak 2003-ban történt amerikai lerohanásával?

A realista elméletek korai változataihoz hasonlóan a neorealizmus elsősorban az államok közötti szembenállásokra, különösen a háborúkra fókuszál. Ugyanakkor paradox módon nem ad magyarázatot arra, hogy a nemzetközi rendszerekben miért fordulnak elő egyáltalán háborúk. Kenneth Waltz kritikusai arra mutattak rá, hogy fő hipotézise a nemzetközi anarchiáról mint a háborúkat előidéző okról nem eléggé megalapozott; nem tárja fel a háborúk kialakulásának sem szükséges, sem elégséges feltételeit, s figyelmen kívül hagyja azokat az okokat, amelyek miatt a háborúk a nemzetközi kapcsolatrendszer keretében bizonyos konkrét esetekben ténylegesen kirobbannak, vagy elmaradnak.

Ezen túlmenően a neorealista szerzők egyike sem képes megoldást kínálni a hatalom meghatározásának és mérhetőségének problémájára. Maga Kenneth Waltz is elmélete legjelentősebb hiányosságának azt tartotta, hogy az túlzott figyelmet fordít a rendszerszintű összefüggések vizsgálatára, s ezért nem képes magyarázatot adni arra, hogy az egyes államok magatartása miért alakul úgy, ahogyan. Erre a kulcsfontosságú kérdésre Robert Gilpin hegemón háborúról szóló elmélete sem ad megfelelő választ. Gilpin elmélete alapvetően azt állítja, hogy azokban a helyzetekben, amikor a nemzetközi rendszerben egy uralkodó ereje hanyatlásnak indul, megnő annak a valószínűsége, hogy háború tör ki közte és egy leendő örököse között. A feltételezés közvetlenül a hatalom fogalmára épül, hiszen mind a hegemónia, mind annak fenntartásának, vagy megbontásának folyamata kizárólag hatalmi kategóriákkal írható le. Azonban a megközelítés problematikussága nem a hatalom pontos fogalmának meghatározásában rejlik, hanem abban, hogy a történelmi tények ellentmondanak az alapfeltételezésben megfogalmazottaknak. A hegemón háborúk elmélete csak a háborúk elhanyagolható hányadára szolgál magyarázattal, s még a valóban a hatalom újra történő elosztásával kapcsolatos háborúk sem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a hegemóniáért folytatott harc lenne a bekövetkezésük szükséges, vagy elégséges alapfeltétele.

A kutatók figyelmét a rendszerszintre irányítva a neorealizmus továbbra is a hatalom fogalmát állította elemzésének középpontjába, s a háború és a béke kérdéskörét helyezte előtérbe. A realista paradigma figyelmen kívül hagyta az államok (és később más nemzetközi szereplők) közötti nem ellenséges jellegű interakciók problémakörét, továbbá nem vette figyelembe a döntéshozatali folyamatokban szerepet játszó, nem a hatalommal kapcsolatos tényezőket,

a nemzetközi kapcsolatok résztvevőinek társadalmi jellemzőit és a belpolitikai fejleményeket sem.

Továbbá kérdéses, hogy a realista vagy neorealista logika mennyire alkalmazható a globalizált, hidegháború utáni világban, amelyben az országok gazdaságilag egyre inkább egymásra vannak utalva. Amint arra korábban utaltunk, a globálissá vált világban az országoknak együtt kell működniük, és ez sokkal inkább a liberális felfogás érvényességét támasztja alá, nem pedig, ahogyan azt a nemzetközi kapcsolatok realista irányzata állítja, hogy a nemzetállamok egymással versengenek. A reálpolitika alkalmazása kapcsán ugyancsak sokan úgy ítélik meg, hogy a reálpolitika negatív előjelű fogalom, mivel azt sugallja, hogy az államok bármit megtesznek a hatalom megszerzése érdekében. Ahelyett azonban, hogy azt negatívan vagy pozitívan ítélnénk meg, fontosabb, hogy úgy gondoljunk a realista nézetekre, mint amelyek egy lehetséges magyarázatot kínálnak arra, hogy az államok miért cselekszenek úgy, ahogyan cselekszenek.

Ezek a kritikák vagy korlátok nem jelentik azt, hogy a realizmust vagy a neorealizmust nem lehet arra a célra felhasználni, hogy segítsen megértenünk a nemzetközi események bizonyos vetületeit. És valóban, segíthetnek és segítenek is megmagyarázni az államok egyes lépéseit. A figyelmeztetések csupán arra vonatkoznak, hogy tudatában kell lennünk, hogy miféle előfeltevésekre építenek, s óvatosan kell alkalmaznunk ezeket az elméleti módszereket.

5. A LIBERALIZMUS MINT ELMÉLETI MODELL

A fent tárgyalt realizmus és a neorealista irányzat feltételezése szerint a világban és a nemzetközi rendszerben a hatalom az egyik, sőt az egyetlen olyan mozgatóerő, amely meghatározza az államok viselkedését és azt, hogy miért cselekszenek úgy, ahogyan cselekszenek. A továbbiakban más elméleti modelleket fogunk megvizsgálni, amelyek a nemzetközi rendszer és a benne lévő szereplők más módon történő vizsgálatával gazdagítják a nemzetközi rendszer megértéséhez szükséges ismereteinket.

A következőkben a liberális, más néven pluralista vagy idealisztikus szemléletű modell jellemzőit vizsgáljuk meg. A liberális elméleti modellt nem szabad összetévesztenünk a politikai ideológiára vonatkozó közismert liberális és konzervatív megjelölésekkel. Ebben az esetben a liberális felfogás sokkal inkább a nemzetközi gazdaság és a politika értelmezésének 19. és 20. századi felfogásában gyökeredzik. Ez a fajta szemlélet összekapcsolja a gazdaság- és a politikaelméletet, és ez az egyik oka annak, hogy jól alkalmazható a jelenlegi globalizált nemzetközi rendszerben.

A nemzetközi kapcsolatok területén a liberalizmus az 1970-es években a hatalomra és a konfliktusokra összpontosító realizmus bírálatára épülő komoly elméleti konstrukcióként jelent meg. A liberális szerzők rámutattak a transznacionális hatóerők, a gazdasági interdependencia, a regionális integráció és az együttműködés térnyerésére olyan területeken, ahol a háború kialakulásának kicsi volt a valószínűsége. Olyan folyamatokra és tényezőkre hívták fel tehát a figyelmet, amelyeket nem lehetett realista szempontból elemezni. A liberális eszmerendszer tehát az egyre inkább globalizált és az egymástól függő világban keletkező elméleti űrt volt hivatott betölteni.

A liberális megközelítés nagymértékben támaszkodik a gazdaság és a politika egybefonódásának gondolatára, mivel úgy véli, hogy a szabad piacok és a nyílt eszmecsere virágzása mindenki és minden állam számára előnyös lesz. A liberalizmus sok tekintetben erősen kötődik a kapitalizmus és a demokrácia fontosságába vetett hithez, valamint ahhoz az elképzeléshez, hogy a szabad kereskedelem olyan kölcsönös függőséget teremt az államok között, amely valamennyi számára nagyobb előnyöket biztosít.

A liberalizmus, más néven idealizmus világról alkotott elképzelései különböznek a realista irányzat által képviselt nézetektől. A liberális gondolkodók véleménye szerint a politikai tevékenységnek a közjó megteremtését kellene szolgálnia, s nem arra kellene irányulnia, hogy kizárólag az állam érdekét szolgálja. Az idealisztikus gondolkodásmód első jelei már felbukkantak Thuküdidésznek a peloponnészoszi háborúról írott művében. Ahogyan azt a realizmusról és neorealizmusról áttekintést adó alfejezetben kifejtettük, amikor a mélosziak arra szólították fel az athéniakat, hogy azt tegyék, *„ami tisztességes és helyénvaló”,* s az együttműködés szellemében azt kérték az athéniaktól, hogy *„…legyünk barátok úgy, hogy mi ne legyünk egyik féllel sem ellenséges viszonyban, vonuljatok el földünkről, s kössünk mindkettőnket kielégítő szerződést”* (Thuküdidész, 2023:371).

A liberalizmus közvetlenül kapcsolódik az idealizmus 20. századi, arra vonatkozó elképzeléséhez s az abba vetett hithez is, hogy a háborúk elkerülhetők, ha az országok együttműködnek egymással. Átfogó jellegű világszemlélete és a kölcsönös függőség gondolatának elfogadása miatt a nemzetközi kapcsolatok világában sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy a liberális modell a realista elméletnél alkalmasabb a nemzetközi kapcsolatok leírására és magyarázatára a globalizált, hidegháború utáni világban.

A realizmushoz hasonlóan a liberalizmusnak is sok válfaja létezik. Michael Doyle, az egyik legkiválóbb liberális elméletalkotó ezt így fogalmazza meg:

> *„A liberalizmusnak nem létezik szentírásszerű meghatározása. Amit liberálisnak szoktunk nevezni, az elvek és intézmények bizonyos jellemzői alapján felismerhető családképe – például az egyéni szabadság, a politikai részvétel, a magántulajdon és az esélyegyenlőség –, amely a legtöbb liberális államban megtalálható, bár egyikben sem sikerült mindet teljes mértékben kiteljesíteni”* (Doyle, 1986:1152).

A klasszikus liberalizmus

A realizmushoz hasonlóan a liberalizmus is a korábban élt filozófusok és elméletalkotók, köztük a közgazdász Adam Smith munkásságára épít, s a mindkét fél számára előnyös cserekapcsolatokat, különösen pedig a gazdaságban megvalósuló cserefolyamatokat tartja központi jelentőségűnek. A realizmussal ellentétben azonban, annak érdekében, hogy megérthessük például a nemzetközi szervezetek gyarapodása és a szerepük változása közötti összefüggéseket, a liberalizmus nemcsak a nemzetállamon belül vizsgálja a belpolitika hatását, hanem a rendszer teljes egészére is figyelmet fordít. Ezek együttesen teljesebb képet adnak egy állam tevékenységéről, illetve annak teljesebb megérté-

sét teszik lehetővé. A liberalizmus tehát több elemzési síkon vizsgálódik, mint a realizmus, ugyanakkor megvannak a saját előfeltevései arra vonatkozóan, hogy az államok hogyan és miért cselekszenek.

Továbbá, ellentétben a realizmussal, amely abból indul ki, hogy a hatalom központi jelentőségű fogalom, s feltételezi, hogy az államokat a hatalmuk növelésének vágya motiválja, a liberalizmus abból indul ki, hogy az egyén a kulcsfontosságú szereplő, s hogy az emberi lények alapvetően erkölcsösek és jók. Tehát a liberalizmus normatív szempontot is beilleszt az alapfeltevései közé. Ebből a feltételezésből következik, hogy a gonoszságok, mint például az igazságtalanság és a háború, a korrupt intézmények vagy a vezetők félreértéseinek, vagy téves felfogásának a következményei. Így nem feltételezi a nemzetközi események, például a háború elkerülhetetlenségét. Ehelyett azt feltételezi, hogy a háború és a konfliktusok megszüntethetők, vagy enyhíthetők az egymással való együttműködés, a reformok, vagy az egyes vezetők által kezdeményezett kollektív cselekvés révén. E feltételezésekben a liberalizmus a 18. századi politikai filozófus, Immanuel Kant munkásságára is támaszkodik, aki azt állította, hogy *„a jó, erkölcsileg felelős államok világában kevésbé valószínű, hogy háborúkra kerül sor"* (Viotii és Kauppi, 2009:92). Mindez továbbá feltételezi, hogy a nemzetközi együttműködés és elkötelezettség lehetséges, s ha minden állam betartja az alapvető globális normákat, akkor a háború elkerülhető, és létrejön a béke.

Kant leghíresebb értekezése a háború és a béke problémaköréről *Az örök béke* (Kant, 2011). A cím önmagáért beszél: Kant nem tekintette megvalósíthatatlan utópiának a háború nélküli világot. Valójában Kant tágabb filozófiai értelemben idealistának tekinthető, mivel az eszmék elsődlegességében hitt. Politikai filozófiája is ennek a gondolkodásmódnak a szerves következménye volt. Kant a háborúra és a békére sokkal inkább úgy tekintett, mint meghatározott eszmék megtestesülésére, nem pedig anyagi erőforrások közötti egyensúly eredményeként létrejött állapotokra. Más szóval, politikai filozófiájának fő célja az volt, hogy kifejlessze a békéről alkotott tökéletes eszményt, s azt a valóságban is érvényre juttassa.

Kant elmélkedését onnan folytatta, ahol filozófiai ellenlábasa, Hobbes befejezte eszmefuttatását. Jóllehet alapvetően elfogadta Hobbes nézeteit azzal kapcsolatban, hogy a háború természetszerű állapot, azonban meglepő módon továbblépett ennél: Kant azt állította, hogy a békét, legyen az bármennyire is természetellenes, mégis meg kell teremteni és ki kell kényszeríteni. Ám vajon hogyan érhető ez el?

Kant, Niebuhr jóval később megfogalmazott álláspontjához hasonlóan, abból indult ki, hogy az emberek általában véve inkább szeretnének békében élni, mint háborúskodni. Az államok közötti erőszak és az államközi konfliktusok számos esetét meg lehet magyarázni azzal, hogy a békeszerető emberek a közöttük lévő kapcsolatok kialakításában alapvető hibákat követtek el.

E hibák pedig mind az államokon belüli, mind az államok közötti kapcsolatokban jelentkeznek. Az államokon belül létezik valami, ami arra készteti a békés embereket, hogy időnként erőszakos konfliktusokba keveredjenek. Ez a *„valami”* Kant szerint nem más, mint az *abszolút monarchia*. Az államok közötti kapcsolatokban viszont az erőszak alkalmazására az ad lehetőséget, hogy a nemzetközi rendszer nem eléggé fejlett, hiszen nem léteznek az államok kordában tartására szolgáló normák és szabályok. Kant szerint a nemzetközi rendszerben a háborúkat okozó kaotikus helyzetet a köztársasági rend és az államok közötti szövetségi jellegű kapcsolatok kialakításával lehet megszüntetni.

Az előbbi feladata az uralkodók abszolút hatalmának korlátozása, amely az országokat a nép akarata ellenére konfliktusokba sodorja. Ha az emberek választhatnának a háború és a béke között, mindenképpen az utóbbit választanák. A köztársasági államrend tehát a béke belpolitikai előfeltétele. Ennek kiemelésével Kant felismeri a bel- és külpolitika közötti szoros kapcsolat fennállását. Érdemes megjegyezni, hogy ennek a kapcsolatnak a felismerése nemcsak a neoliberalizmus és az idealizmus, hanem a marxizmus egyik figyelemre méltó jellemzője is. Bár sok tudományos kutató és hallgató számára megszokott alaptétel, hogy a külpolitikát a belpolitika folytatásának lehet tekinteni, ez a vélekedés csak egy sajátos elméleti keretrendszerben minősíthető alaptételnek. Ezzel szemben a klasszikus realizmus tagadja az említett kapcsolat fennállását, ami azt mutatja, hogy a különböző elméleti irányzatok között jelentős különbség mutatkozik abban a tekintetben, ahogyan azok az államok magatartását érzékelik.

A békéhez vezető másik utat Kant elképzelése szerint egy átfogó szövetségi rendszer megteremtése jelenti. A háborúk oka ugyanis az, hogy az állami szuverenitást abszolút módon akarják érvényesíteni, s ezt a veszélyt mérsékelheti az, ha ezt a szuverenitást nemzetközi intézmények segítségével korlátozzák.

Kant célja az volt, hogy a béke ne csupán egy háborúk közötti átmeneti időszakot jelentő állapot legyen, hanem az államközi kapcsolatok egy újfajta együttélési módozata. Értekezése egy békeszerződés szerkezete szerint épül fel, annak preambulumával, hat bevezető és három fő cikkelyével, egy titkos cikkellyel és egy függelékkel. A köztársasági berendezkedésre és a *„nemzetek szövetségére”* vonatkozó fő elképzelései mellett Kant felhívta arra a figyelmet, hogy a nemzetközi kapcsolatokat a jog és az erkölcs szabályainak kell szabályozniuk. Kitért a leszerelés kérdésére és a demokráciával kapcsolatos kérdésekre is, és ezzel kialakította az elkövetkezendő évszázadokban követhető klasszikus liberális cselekvési irányvonalat.

Kant korában nemcsak az Európában megteremtendő köztársasági berendezkedésre, hanem a meglehetősen tág értelemben vett föderalizmusra vonatkozó elképzelések is utópiának minősültek. Akkoriban Európában a politikai egység megteremtése csak katonai erő alkalmazásával, hódítással volt lehet-

séges, s Kant éppen ez ellen próbált fellépni. Azonban az eszmék (legalábbis a nemzetközi politikában), olyan erőt képesek kifejteni, hogy akár a való világot is meg tudják változtatni. Idealista gondolkodóként Kant pontosan tudatában volt ennek. A szabályok, még ha túlzottan elvontnak és homályosnak is tűnnek, apránként előmozdíthatják a nagy átalakulásokat. Amint a feltételek megváltoztak, Európában mind a köztársasági berendezkedésre, mind pedig az európai föderalizmusra vonatkozó elképzelések egyre realisztikusabbnak kezdtek minősülni. Végül is Kant elképzelése a nemzetközi együttműködés új alapokon nyugvó előmozdításáról képezte az első világháború utáni világrend alapját. Persze ez inkább a Népszövetségben, nem pedig a föderalizációban öltött testet. S természetesen az, hogy ez a világrend nem volt hosszú életű és előidézte a második világháború szörnyűségeit, egyáltalán nem a híres königsbergi filozófus hibája volt.

Később Immanuel Kantnak a köztársasági berendezkedésre épülő békéről szóló elképzelését továbbfejlesztették. Napjainkban ez az elmélet *„a demokratikus béke elmélete"* néven ismeretes. Az elmélet alaptézise, hogy a demokratikus államok (szinte) soha nem viselnek háborút egymás ellen. Ebből pedig az következik, hogy a nemzetközi államrendszerben a demokratikus államok számarányának növelésével a béke szilárdabb alapokra helyezhető. Ez a gondolatmenet összhangban van Kant fejtegetéseivel, annak ellenére, hogy a történelmi körülmények következtében a königsbergi filozófus számára annak idején a *„köztársaság"* kifejezés használata helyénvalóbbnak tűnt a *„demokrácia"* fogalom használatánál.

Kantnak a nemzetközi politika természetéről kialakított elképzeléseiben központi helyet foglal el az a gondolat, hogy az államban az abszolút hatalom korlátozása békésebbé teszi az államok közötti kapcsolatokat. Az ebből a világfelfogásból kinövő modern neoliberalizmus pedig az említett célkitűzés elérésére meghatározott eszközöket is kínál. A háborúk megelőzésére és a konfliktusok láncolatának lerövidítésére irányuló törekvés arra késztette a filozófusokat, hogy megoldásokat keresve a nemzetközi jogot, valamint a kölcsönös függőségről, a konfliktusokban és a konfliktusokra vonatkozó társadalmi korlátozásokról, valamint a külpolitika céljai és eszközei közötti összefüggésekről alkotott elképzeléseket tanulmányozzák.

Az első világháború komoly próbatétel elé állította azokat, akik a konfliktusok, az erőszak és a nemzetközi politika lényegének megértésére törekedtek. A halálos áldozatok és gazdasági veszteségek terén ez a minden korábbi mértéket meghaladó pusztítást okozó világméretű konfliktus ugyanakkor korábban soha nem látott mértékben teremtette meg annak igényét, hogy megtalálják a módját hogyan lehet elejét venni annak, hogy a konfliktus a jövőben újra fellángoljon. Érdemes kiemelnünk, hogy több okból kifolyólag, valójában senki sem szándékozott nagyszabású kontinentális háborút vívni. A 20. század elején

csaknem minden egyes politikus tisztában volt azzal, hogy a nagy iparosodott államok közötti, teljes körű mozgósítással járó háború még a győztesek számára is túlságosan sokba kerülne, a vesztesek számára pedig összeomlással is járhatna. Ennek ellenére a háború mégis kitört. Mindez sokakat váratlanul ért és magyarázatot követelt.

Amikor a nemzetközi kapcsolatok elmélete először felbukkant és tudományos vizsgálódás keretében igyekezett magyarázatokat találni, irányadó paradigmaként az idealizmust használta, amely meghatározó szerepet játszott a háborúról és a békéről szóló vitában. A tudományág úttörőit átitatta a romanticizmus és a szebb jövő megteremthetőségébe, s különösen az abba vetett hit, hogy az emberek képesek ellenállni azoknak a megmagyarázhatatlan és mindig felbukkanó erőknek, amelyek a háborúkat előidézik. A nemzetközi tanulmányok első szakavatott művelői többnyire jogászokból és történészekből kerültek ki.

Ekkoriban széles körben elfogadott volt két elképzelés: egyrészt annak feltételezése, hogy a háborúkkal kapcsolatban összegyűjtött részletes történelmi ismeretek segítségével feltárhatóak az erőszakhoz, beleértve a nem szándékosan alkalmazott erőszakhoz való folyamodás okai, másrészt az a gondolat, hogy a nemzetközi jog szabályaival el lehet riasztani az államokat a háborúzástól. Az e meggyőződésektől áthatott történészek és jogászok kidolgozták az idealizmus eszmerendszerének alapelveit. Ralph Norman Angell brit újságíró és politikus, valamint Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök, aki maga is történész volt, a nemzetközi politikáról való új gondolkodásmódot megalapozó kulcsszereplőkké váltak. Megjegyzendő, hogy mindketten Nobel-békedíjat is kaptak. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág egyetlen más irányzata sem büszkélkedhet azzal, hogy annak meghatározó gondolkodói hasonló sikereket értek el.

A Kant elképzeléseivel egyetértő idealista gondolkodók hittek abban, hogy az államokat rá lehet kényszeríteni arra, hogy békében éljenek egymással. Az államokat racionális szereplőknek tekintették, s szilárdan hittek abban, hogy ha az államok számára a háborúk vívásához nem megfelelő feltételeket tudunk teremteni, akkor azok tartózkodni fognak a háborúskodástól. A háború megvívásához kedvezőtlen feltételrendszer megteremtésének egyik módja a megfelelő nemzetközi jogi szabályrendszer kialakítása volt. További lehetséges módszernek nemzetközi szervezetek létrehozatalát tekintették. A kedvezőtlen feltételrendszer megtemtésére harmadik eszközként a nemzetközi kereskedelmet és az általa megteremtett interdependenciát szerették volna felhasználni. Az idealizmus által átitatott gondolkodók által kidolgozott legtöbb javaslat azonban nem bizonyult eléggé mélyrehatónak. Ez különösen akkor szembeötlő, ha ezeket az elképzeléseket olyan modern alternatíváikkal vetjük össze, mint amilyenek például a nemzetközi szervezetekre, a rezsimekre, a kölcsönös függőségre vagy a demokratikus békére vonatkozó elméletek.

Ráadásul az efféle elképzelések megalkotói mintha egyáltalán nem vették volna figyelembe a kor történéseit. Az idealista eszméket valló gondolkodók főként a két világháború közötti időszakban voltak igazán aktívak, éppen akkor, amikor pedig az államok külpolitikáját olyan tényezők határozták meg, mint a bizalmatlanság, a biztonsági dilemma és a relatív előnyök megszerzésére való törekvés, csupa olyan tényező, amelyekről a realista irányzathoz sorolt szerzők később részletesen beszámoltak. Ennek eredményeképpen az idealizmusra gyakorta úgy tekintenek, mint egy egzotikus és a valóságtól elszakadt, hiábavaló intellektuális kísérletre, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetközi intézmények képtelenek voltak megakadályozni a második világháború kitörését. Az ilyen értékítéletek természetesen aligha tekinthetők igazságosaknak.

Amint azt korábban röviden már említettük, az idealizmus egyik fő képviselője, Norman Angell 1909-ben publikálta könyvét, amelynek eredeti címe *Europe's Optical Illusion* („Európa optikai illúziója") volt. A könyv később *The Great Illusion* („A nagy illúzió") címen vált közismertté. Ironikus módon Angell néhány évvel a történelem addigi legnagyobb háborújának, az I. világháborúnak a kitörése előtt azt állította, hogy egy nagy háború kirobbanása Európában rendkívül valószínűtlen (Angell, 2017). Az a módszer, ahogyan érveit alátámasztotta, jelentősen befolyásolta egyrészt az idealizmus, másrészt később a neoliberalizmus kialakulását. A modernizáció természetéről, valamint az egymásra utaltság és a kereskedelem a béke fenntartásában játszott szerepéről szóló elképzelései messzemenő intellektuális kihatással bírtak. Mindennek tetejébe Angell 1933-ban Nobel-békedíjat kapott *„A nagy illúzió"* című műve megalkotásáért. Mindenképpen említésre méltó, hogy a tudományos kutatás legjobb hagyományait követve Angell az első világháború befejezése után tévesnek ismerte el elméletét, sőt részletesen megjelölte azokat a hipotéziseket, amelyek hamisnak bizonyultak.

A neoliberalizmus

A világháborúk után alkotó liberális szerzők legtöbbször mentegetni igyekeztek az emberi természet jellemző vonásait, ugyanakkor következetesen elutasították *„a realisták által megfogalmazott komor következtetéseket"* (Smith, 1992:203). Ez az ellenállás azonban, noha megkövetelte azt, hogy a haladás esélyeit illetően optimizmust tanúsítsanak, ritkán járt együtt azzal, hogy komoly liberális szerzők a természetes emberi jósággal kapcsolatban csillogó szemmel tekintsenek a jövőbe. A 20. század elejének két legjelentősebb liberális szerzője, Leonard Woolf és Norman Angell sokkal körültekintőbb nézetet vallott (Sylvest, 2004:424). Angell először 1925-ben megjelent, megjelent,

Human Nature and the Peace Problem („Az emberi természet és a béke problémája") című könyve az emberi természet legrosszabb oldalait figyelmen kívül hagyó idealizmus kritikájával indult. Úgy fogalmazott, hogy *„…az ember végül is egy harcias állat, érzelmes, szenvedélyes és logikátlan"*. Angell azonban azzal folytatta, hogy éppen ezért fontos, hogy nemzetközi intézményeket hozzunk létre.

Ahogy egy kritikus megjegyezte, a liberális szerzők egyrészt ekkorra már módszeresebb magyarázatot dolgoztak ki arra vonatkozóan, hogy az anarchia milyen szerepet játszik abban, hogy az államok hajlamosak arra, hogy háborúba keveredjenek egymással; másrészt pedig jobban megértették, hogy egyrészt az államok abszolút szuverenitása, másrészt pedig az, hogy nincs semmiféle békéltető testület, szükségessé teszi a nemzetközi kapcsolatok intézményes rendezését (Sylvest, 2005:282–283). Ehhez társult az a meggyőződés, hogy az intézményesülés sikeréhez valamiféle „nemzetközi szellemiség" kialakítására van szükség. Az aberystwythi egyetemen a Woodrow Wilson Chair első professzora, Alfred Zimmern úgy vélte, hogy ez az intézmény elengedhetetlen az emberiség fejlődéséhez, és azt állította, hogy *„a nemzetközi szellemiség és a Nemzetek Szövetségében megtestesülő internacionalizmus logikája nem utópisztikus elmélkedések terméke, hanem valójában a világ valódi természetének leképeződése"* (idézi Morefield, 2005:128).

Az 1950-es, 1960-as és 1970-es években sok tekintetben, a kereskedelem, a beruházások, a szállítás, a kommunikáció terén és az ehhez hasonló területeken jelentős fejlődés ment végbe, s ez hatást gyakorolt a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tudományágra is. Ezek a folyamatok különösen a nyugati liberális demokráciák közötti kapcsolatokban mutatkoztak meg legnyilvánvalóbban. E folyamatok megfelelő alapot kínáltak a liberálisok számára ahhoz, hogy kialakítsanak egy olyan, a realizmussal szemben alternatívát kínáló liberális gondolkodásmódot, mellyel ugyanakkor elkerülhetőek a korai liberalizmus utópisztikus elképzelései.

E megújított liberális megközelítés jelölésére a *„neoliberalizmus"* jelzőt használjuk. A realizmushoz hasonlóan tehát a liberalizmusból kiindulva is kialakultak más irányzatok, s a neoliberalizmust a liberális gondolkodásmód továbbfejlesztett változatának is tekinthetjük. A neoliberalizmus elfogadja azt, hogy a nemzetállamokon kívül más szereplők is képesek fontos szerepet betölteni, s nagyobb hangsúlyt fektet arra, hogy a nemzetközi kapcsolatok mélyebb megértéséhez mekkora figyelmet kellene fordítanunk a nem állami szereplők tevékenységének feltárására. A realistákhoz hasonlóan a neoliberális gondolkodók is abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az állam olyan önálló szereplő, amely kizárólag a saját érdekeit szem előtt tartva tevékenykedik.

Az ebből levont következtetés tekintetében azonban a realista és a neoliberális szemlélet markánsan eltér egymástól. Ahelyett, hogy a realistákhoz hasonlóan azt feltételeznék, hogy ennek elkerülhetetlen eredményeként konfliktus

fog kialakulni, a neoliberálisok azt a következtetést vonják le, hogy az együttműködés az államok érdekeit szolgálja. Így még egy olyan nemzetközi rendszerben is, ahol nincs semmiféle központi hatalom, az államok együttműködnek egymással, mert ez áll érdekükben. Ezt a gondolatmenetet követve a biztonság leginkább olyan egyezmények, intenzívebb kereskedelem és egyéb együttműködések kialakításával teremthető meg, amelyek minden érintett állam számára előnyösek.

A neoliberális szerzők osztják ugyan a hagyományos liberális nézeteket a haladás lehetőségéről, de ugyanakkor elutasítják annak idealizmusát. Ugyanakkor azonban arra törekednek, hogy olyan elméleteket alkossanak, és olyan új módszereket alkalmazzanak, melyek tudományos jellegűnek minősíthetőek. Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy az 1945 utáni új nemzetközi feltételrendszer és a behaviorista metodológiai hit megjelenésével a liberalizmus és a realizmus közötti vita immár új körülmények között folytatódott tovább.

A neoliberális gondolkodásmód egyik változata az ún. *institucionális* vagy *intézményes neoliberalizmus*. Az ehhez az irányzathoz sorolható szerzők a nemzetközi és kormányközi szervezetek világpolitikában betöltött szerepét is figyelembe veszik. Ezek a kutatók is fontos változónak tartják a biztonság kérdését, azonban eltérő álláspontot képviselnek azzal kapcsolatban, hogy miként lehetne azt a leghatékonyabban biztosítani. Az institucionális neoliberális gondolkodók úgy vélik, hogy a biztonság és az együttműködés leghatékonyabban a nemzetközi intézmények létrehozásával valósulhat meg. A neoliberalizmusnak ebben a változatában az egyes vezetők által az államok érdekeinek képviselete céljából létrehozott nemzetközi intézmények azok, amelyek biztosítják, hogy számos kérdésben – politikai, gazdasági, biztonsági, környezetvédelmi stb. kérdésekben – az államok együttműködjenek egymással. Azt feltételezik, hogy azok az intézmények, amelyekhez az államok önként csatlakoznak, még egy anarchikus nemzetközi rendszerben is biztosítják az együttműködés és a békés interakció lehetőségét.

Az 1950-es években Nyugat-Európában regionális integrációs folyamat indult el, és ez megragadta a neoliberálisok figyelmét. *„Integráció"* alatt a nemzetközi együttműködés különösen intenzív formáját értjük. Az integrációelmélet korai képviselői azt tanulmányozták, hogy a határokon átívelő bizonyos típusú funkcionális tevékenységek (kereskedelem, beruházások stb.) mi módon és miféle olyan hosszú távú együttműködés lehetőségét kínálják fel, melyek a részt vevő felek számára kölcsönösen előnyösek. Más neoliberális kutatók azt tanulmányozták, hogy az integrációs folyamat miképpen *„táplálta saját magát"*, azaz hogyan készítette elő a gazdaság egyik szektorában végbemenő integráció az utat a gazdaság másik területén további integráció elindulása számára (Haas, 1958; Keohane és Nye, 1973). Megpróbálkoztak az integráció mértékének tudományos módszertannal történő felmérésével is (Deutsch et al., 1957).

Az 1950-es és 1960-as években Nyugat-Európában és Japánban tömegfogyasztásra építő fogyasztói államok jöttek létre – éppen úgy, ahogyan az az USA-ban történt a második világháború előtt. E fejlődéssel együtt járt a kereskedelem, a kommunikáció, a kulturális kapcsolatok, valamint a határokon átívelő egyéb, más jellegű tranzakciós kapcsolatok intenzívebbé válása és megerősödése.

Mindezen változások szolgáltatták az alapot az ún. *szociológiai liberalizmus* megjelenésére. Ezt a neoliberális gondolkodásmód olyan válfajának nevezhetnénk, mely a határokon átívelő kapcsolatok intenzívebbé válásának következményeit hangsúlyozza ki.

Az az elképzelés, hogy a kereskedelem valamilyen módon elősegíti a béke megteremtését, a történelem során már korábban felbukkant. Már a 18. században a felvilágosodás általános optimizmusával áthatott olyan gondolkodók, mint például Charles-Louis Montesquieu vagy Thomas Paine nézetei szerint a kereskedelem, a kommunikáció és a különféle megállapodások elősegítik a konfliktusok elkerülését. Montesquieu gondolatmenete egyszerű volt: két egymással üzleti kapcsolatban álló nemzet vagy kereskedik, vagy pedig hadakozik. Ha kereskednek, mindketten nyernek; ha harcolnak, mindketten veszítenek, s ez ilyen egyszerű.

Idővel persze nyilvánvalóvá vált, hogy a helyzet mégsem ennyire egyszerű. Mindazonáltal az alapvető gondolat változatlanul erős hatású maradt. A nemzetközi kapcsolatokban a többé-kevésbé egymásra utaltság mindig is jelen volt. Az államok kereskednek egymással, háborúkat vívnak és szövetkeznek, s közben saját boldogulásuk nagyban a többi állam cselekedeteinek is függvénye. A nemzetközi politika egy olyan stratégiai játékhoz hasonlít, amelynek kimenetelét a játékosok tevékenysége határozza meg. Ebből a szempontból egyértelmű, hogy a szereplők kölcsönösen hatnak egymásra, azaz interdependencia áll fenn közöttük. Az 1950-es években Karl Deutsch és kollégái amellett érveltek, hogy az efféle kapcsolatok intenzívebbé válását elősegítő tevékenységek egyrészt elősegítették azt, hogy a különböző államokban élő emberek norma- és értékrendszere közeledjen egymáshoz, másrészt pedig a háború egyre költségesebbé, s így egyre valószínűtlenebbé válásával egy sokkal békésebb, s az együttműködésre fokozottabban építő világ épülhessen fel.

A *komplex interdependencia* állapota egy olyan helyzet, mely radikálisan különbözik a nemzetközi kapcsolatok realista szempontú értelmezésének nyomán kialakított képtől. A nyugati demokráciákban az államokon kívül más aktorok is cselekvőnek tekinthetőek, erőszakos, heves konfliktusok pedig egyáltalán nem jellemzik a nemzetközi életet. A neoliberalizmus efféle formáját *interdependencia liberalizmusnak* nevezhetjük. Az efféle gondolkodásmód legjellemzőbb képviselőinek Robert Keohane-t és Joseph Nye-t nevezhetjük.

Az 1970-es években Robert Keohane és Joseph Nye továbbfejlesztették Deutsch és kutatótársai elképzeléseit. A *Power and Interdependence* („Hatalom és

interdependencia") című, 1973-ban megjelent könyvükben úgy érveltek, hogy (a Japánt is magában foglaló) úgynevezett „nyugati államok" körét a komplex interdependencia jellemzi: a kormányzatok közötti politikai, az üzleti élet vállalatait összekötő gazdasági kapcsolatok mellett e társadalmakat számtalan formában létező kapcsolatok kötik össze. Az is megállapítható, hogy a *„felmerülő témák és szempontok közötti viszony nem hierarchikus jellegű"* – azaz a katonai biztonság megteremtése többé nem élvez elsőbbséget a többi kérdéshez és szemponthoz képest. Véleményük szerint az államok a katonai erőt többé nem használják külpolitikai eszközként (Keohane és Nye, 1973:25).

Nagymértékű interdependencia esetén az államok gyakran nemzetközi intézményeket hoznak létre – azért, hogy azokkal közös problémákat oldhassanak meg. Az intézmények viszont információk nyújtásával és a költségek csökkentésével elősegítik a nemzetközi határokon átívelő együttműködés fejlődését. Az intézmények között lehetnek formális nemzetközi szervezetek, mint például a WTO, az EU vagy az OECD, de ugyancsak az intézmények közé sorolhatóak a kevésbé formális egyezmények is, melyek keretében közös tevékenységek vagy kérdések rendezésére kerül sor. Ezeket az egyezményeket gyakran *rezsimeknek* is nevezik. Példaként említhetőek a hajózással, a légi közlekedéssel, s kommunikációval, vagy éppen a környezettel kapcsolatos egyezmények. A neoliberalizmus efféle formáját *intézményes liberalizmusnak* is szokták nevezni. Az írásaikkal e vonal gondolkodásmódját erősítő legfontosabb szerzők között Robert Keohane és Oran Young kutatókat említhetjük.

Robert Keohane és Joseph Nye az interdependenciát olyan állapotnak tekinti, amelyben az államok, vagy az azokban található szereplők kölcsönösen befolyásolják egymás tevékenységét. Elképzelésük szerint a kölcsönös függőségből fakadóan számtalan szereplő számtalan hálózatban fejt ki egymásra kölcsönhatást. Ez teljesen ellentétes azzal, ahogyan a realista szerzők a nemzetközi politikát csupán néhány tucatnyi állam kölcsönhatásaként értelmezik. Az elméletben az *érzékenység* és a *sebezhetőség* fogalma kulcsszerepet játszik. Az előbbi főként azt jelzi, hogy milyen költségeket kell a feleknek viselniük a kölcsönös függőségi kapcsolatok károsodása esetén. Az utóbbi pedig azokat a költségeket jelöli, amelyek az alternatíva előteremtéséhez kapcsolódnak. Az *érzékenység* azt jelenti, hogy egy adott területen az egyik szereplő álláspontjának, döntésének vagy stratégiájának megváltozása egy másik szereplő érdekeit is érinti.

Robert Keohane és Joseph Nye meghatározása szerint tehát az *érzékenység* azt jelzi, hogy az egyik országban bekövetkező változás milyen gyorsan vezethet egy másik országban bekövetkező változáshoz, és milyen költségeket kell viselnie mindkét államnak a változás miatt. Ez politikai következményekkel is járhat, különösen akkor, ha egy erősebb szereplőt szabályokkal és előírásokkal lehet korlátozni. A *sebezhetőség* az érzékenységre adott lehetséges reakcióval függ össze, nevezetesen azzal, hogy milyen ütemben és milyen áron lehet alterna-

tív megoldást találni arra, hogy a sérült kapcsolatokat helyre lehessen állítani, s hogy az érintett szereplő mennyiben képes megbirkózni egy ilyen helyzettel.

Nyilvánvaló, hogy egy kevésbé sérülékeny szereplő nem feltétlenül lesz kevésbé *érzékeny,* és ez fordítva is így áll. A nagy fokú *érzékenység* és *sebezhetőség* együttesen biztosítja a tartós kapcsolatot, amelynek károsodása bármelyik résztvevő érdeke ellen való; így a békés kapcsolatok megőrzése mindenkinek elsődleges érdekében áll. A komplex interdependencia elmélete ezzel magyarázza azt, hogy miként alakul ki és mitől erősödik meg az a tartós együttműködés, amelyet a klasszikus realizmus oly sokáig nehezen tudott megérteni. Ilyen körülmények között az együttműködésre épülő kapcsolatok fenntartása nem mond ellent sem a nemzetközi szereplők feltételezett racionális gondolkodásának, sem az önzőségükről felállított elméletnek. Az önző államok azért együttműködőek, mert hasznot húznak az együttműködésből.

A neoliberális szerzők számára az interdependencia fogalma figyelemre méltó gazdasági jelentéstartalommal bír. Az interdependencia nem annyira a kölcsönös hatások fennállására utal, mint inkább a nemzetközi környezet olyan mértékű megváltozására, hogy az együttműködés már nem kevésbé fontos, mint a szembenállás. Ezt a hatást fokozza a globalizálódás és a nem állami szervezetek bekapcsolódásával a nemzetközi szereplők körének kibővülése. A komplex interdependencia elmélete azért fontos a neoliberalizmus számára, mert lehetővé teszi, hogy pontosan meghatározható legyen az, hogy milyen szerepet játszanak az ismétlődő interakciók a biztonsági dilemma leküzdésében, a játékszabályok kialakításában, a nemzetközi rezsimek alakításában és a nemzetközi szervezetek létrehozásában.

A komplex kölcsönös függőség elmélete több kulcsfontosságú feltételezésen alapul. Az első a nemzetközi szereplők érdekhierarchiájának és preferenciáinak értékeléséről szól. A realistáknak az úgynevezett magas politika elemeire, azaz a biztonsági és katonai területekre való koncentrálásával szemben a neoliberálisok a fontossági sorrendek rugalmasságára és ezek aktuális fejleményektől való függésére fordítanak figyelmet. Más szóval, vannak olyan időszakok, amikor a gazdasági, társadalmi, környezeti és egyéb érdekek felülkerekednek a katonai vagy politikai érdekeken. Ez a bel- és külpolitika közötti határok elmosódását, valamint e területek kölcsönös befolyásának elismerését is jelenti.

A komplex interdependencia elméletének második fontos gondolata a nemzetközi kapcsolatok rendezésének módjára, a nemzetközi politika úgynevezett csatornáira vonatkozik. Tagadják ugyanis azt, hogy az államnak kizárólagos joga lenne részt venni a nemzetközi kapcsolatokban, s ugyanakkor a nemzetközi politika fogalmának jelentéstartalmát lényegesen tágabban, nemcsak az államok közötti, hanem az államhatárokat átlépő, állami részvétel nélküli nemzetközi kapcsolatokra is kiterjesztve értelmezik. A szereplők körének kibővítése azért lényeges, mivel ez nemcsak az államok közötti, hanem az államokon

belüli viszonyokban is interdependenciát idéz elő. Az egyes társadalmi csoportokat, ideértve a kormányokat, a nem kormányon lévő eliteket és a nemzetközi szereplőket számtalan csatorna kapcsolja össze. Az ilyen együttműködésekhez nincs szükség az államok formális részvételére vagy közvetítésére; ennek megfelelően a külpolitika messze több, mint a formális diplomácia és a háború hagyományos realista alkotta párosa.

A harmadik hipotézis az erőszak jelentőségének és hatékonyságának drasztikus mértékű csökkenésére utal, ami az erőszak költségeinek növekedése miatt következik be. Komplex interdependencia esetén az erőszak alkalmazása fontos kapcsolatok megszakításával jár, ami a kényszerítéssel járó előnyöket meghaladó veszteségeket eredményez. Az erőszak részben megőrzi jelentőségét az ellenséges államok vagy koalíciók közötti kapcsolatokban, de még ott is korlátozott az alkalmazása a roppant mértékű rombolóképessége miatt.

E három feltételezés ötvözése a nemzetközi politika szemléletének egy teljesen új látásmódját teremti meg. A komplex interdependencia rendszerének szereplői hasznot húznak az ismétlődő együttműködésekből, mivel azok kölcsönös előnyöket, jólétet és stabilitást biztosítanak. Az együttműködés megszakítása többletköltségekkel jár, s a katonai erő alkalmazása túl drágává válik. Ugyanakkor pedig a különböző interakciós területek közötti kapcsolatok kezelésével a kisebb államok és a nem állami szereplők további lehetőségeket kapnak érdekeik érvényesítésére.

A nemzetközi politikában a hatalmat és a sikert ma már nem a stratégiai képességek, vagy a nyomásgyakorlás, hanem az interdependencia struktúráinak létrehozására és ellenőrzésére való képesség alapján lehet megállapítani. A komplex interdependencia elmélete a nemzetközi politika új alakzatainak kialakulására és a hatalomnak a folyamattal összhangban történő átalakulására összpontosít. Az ilyen fajta alakzatok körébe tartoznak a különböző összetettségű és mélységű integrációt elősegítő nemzetközi intézmények és szervezetek. Ezek megváltoztatják az erő alkalmazásának kontextusát, s ösztönzik a gazdaságilag integrált nemzetközi rendszerek létrehozatalát.

A komplex kölcsönös függőség különleges környezetet teremt az államok külpolitikai tevékenysége számára. Ennek egyik fő jellemző vonása a hatalom olyan megnyilvánulása, amely az erőforrások feletti ellenőrzés helyett az események végkimenetele feletti irányításban testesül meg. Ez az értelmezés értelemszerűen az államon belüli folyamatokra is vonatkozik, mivel itt is különböző szereplők és intézmények versengenek egymással. Míg a realizmus a külpolitikai döntéshozatalt az állami szereplők racionális tevékenységeként értelmezi, addig a neoliberálisok ezt a folyamatot számos állami és nem állami intézmény versenyének és kölcsönös befolyásolásának eredményeként értelmezik, ahol nem létezik az érdekek átlátható fontossági sorrendje. Ilyen körülmények

között az államok külpolitikája kevésbé tűnik következetesnek, szervesnek és állandónak.

Az államközi interakció formái is bonyolultabbá válnak. Amikor a nemzetközi kapcsolatok számtalan területén különböző típusú erőforrások játszanak szerepet, még a komoly katonai erővel rendelkező államoknak sem mindig sikerül érvényesíteniük akaratukat. A realistákkal ellentétben a neoliberálisok abból indulnak ki, hogy a hadászatilag különösen erős államok sem mindig képesek hatékonyan más előnyökre váltani a katonai erőfölényüket. Azokon a területeken, ahol viszonylag gyenge a pozíciójuk, a kölcsönös függőség visszatartja őket.

Ennek eredményeképpen a kényszer alkalmazása gyakorlatilag háttérbe szorult a nemzetközi politikában. Ehelyett az egymásra utaltság hálózatai, a nemzetközi rendszerek és szabályozások válnak meghatározóvá. Az államok külpolitikája az ilyen hálózatok kezelésére és a különböző területek közötti kapcsolatok létrehozására irányul, hogy ezzel a lehető legnagyobb hasznot húzzák és a lehető legkisebbre csökkentsék a kockázatokat. A nemzetközi napirendre kerülő kérdések meghatározása kulcsfontosságú kihívássá válik az állami és nem állami szereplők számára. Az interdependencia hálózatainak szabályozása és kezelése a külpolitika kulcsfontosságú feladatává válik.

A demokratikus béke elmélete

A neoliberalizmus negyedik és döntően fontos formája az ún *republikánus liberalizmus.* Az irányzathoz sorolható szerzők azt a liberális gondolkodók által korábban vallott elképzelést élesztették fel, mely szerint a liberális demokráciák azért segítik elő a nemzetközi béke megszilárdulását és megerősödését, mert nem kívánnak egymással háborúba keveredni. A republikánus liberalizmus kiformálódását erőteljesen befolyásolták azok az események, melyek a világon a hidegháború véget értével kaptak erőre. A demokratizálódás gyors terjedéséről van szó, mely különösen a kelet-európai, az egykori szovjet blokkhoz tartozó államokban mutatkozott meg legerőteljesebben. A demokratikus békére vonatkozó elmélet érvényessége mellett érvelő, talán az egyik legnagyobb hatást kifejtő műnek Michael Doyle *Kant, liberal legacies, and foreign affairs* („Kant, liberális örökségek és külügyek") címmel 1983-ban megjelent tanulmányát tekinthetjük.

Doyle ebben a tanulmányában úgy érvel, hogy a demokratikus béke három alappilléren nyugszik. Először is a demokratikus berendezkedésű államok békésen oldják meg egymással az esetlegesen kialakuló konfliktushelyzeteket; a második alappillért az képezi, hogy a demokratikus államok közös értékeket követnek, s közös morális alapokon nyugszanak; harmadik pillérnek pedig a

demokráciák közötti gazdasági együttműködést nevezi. A republikánus liberalizmus képviselői általában véve optimisták: úgy vélik, a liberális demokráciák által képviselt *„békeövezet"* folyamatos kiterjedése elvitathatatlan – még akkor is, ha természetesen ideiglenesen megakadni látszik is néha a folyamat.

A neoliberális elméletek közül a bel- és külpolitikai folyamatok egymásra gyakorolt hatásának vizsgálatára ez az elmélet fordítja a legnagyobb figyelmet. A demokratikus béke elmélete jellemzően olyan elmélet, amely két demokratikus állam közötti kapcsolatokra vonatkozólag tesz megállapításokat. Azonban arra is születtek kísérletek, hogy néhány ilyen megállapítást a demokratikus államok külpolitikájára is megpróbáljanak alkalmazni. Míg azonban a demokratikus békeelmélet két demokratikus állam közötti kapcsolatra építő változata erős empirikus bizonyítékokra támaszkodik, az ennek általános érvényesítésére építő elméletről ez nem mondható el. Egyáltalán nem valószínű, hogy a demokráciák kevesebbszer háborúznának. Az viszont rendkívül valószínűtlen, hogy más demokráciák ellen háborút indítsanak.

A demokráciák közötti fegyveres konfliktusok statisztikái, amelyek az erőszak alkalmazásának látványosan alacsony szintjét mutatják, látszólag igazolják Kant nézeteit a bel- és külpolitika közötti viszonyról. Mindazonáltal az a kérdés, hogy miért van ez így, további kutatásokat igényel, s ezzel kapcsolatban további tudományos vitákat gerjeszt.

Ezek a viták némi politikai színezetet is hordoznak. A demokratikus békére mint a nemzetközi biztonság alapjára gyakran hivatkoznak a döntéshozók, s a demokráciák globális elterjesztése és támogatása az Egyesült Államok nagyhatalmi stratégiájának sarkalatos elemévé vált. A közvélemény számára a biztonság kérdéséhez a demokráciát gyakrabban társítják, mint bármely más értékrendet vagy politikai rendszert. Az értékek, különösen a demokratikus értékek elterjesztése kiemelt jelentőséget kapott, mivel azt a béke zálogának is tekinthetjük. Ezek az állítások azonban még elméleti vizsgálatokat és empirikus alátámasztást igényelnének.

Az, hogy melyek a demokrácia követelményei, többféleképpen határozható meg, de általánosságban elmondható, hogy ma a világon elég sok demokrácia létezik. A különböző minősítések eltérő képet mutatnak, azonban a 45–50 százalékos arány jó átlagos becslésnek tekinthető. A nagyhatalmak többsége demokratikus. A demokráciák sokaságának világában a demokráciával kapcsolatos megfontolások a béke megteremtése érdekében a kétoldalú kapcsolatok szintjén messze túlmutatnak a puszta elméleti érdeklődésen.

A hidegháború befejeződése megnyitotta az utat a demokratizálódás globális folyamata előtt, s ez a nemzetközi államrendszerben a demokratikus államok arányának és az ott élő emberek számának növekedésében nyilvánult meg. A demokráciák számának növekedése felélesztette az érdeklődést az iránt az elképzelés iránt, hogy a belső rendszerváltozások biztonságosabbá tehetik

a világot. Ezúttal azonban a demokráciáról volt szó, nem pedig a Kant által már régen szorgalmazott köztársasági berendezkedésről. Nem elképzelhetetlen ugyan az sem, hogy idővel a demokratizálódási tendencia megfordulhat – azonban a demokratikus béke iránti érdeklődés minden bizonnyal megmarad.

A demokratikus békeelmélet feltételezi, hogy a demokráciák kevésbé hajlamosak háborúzni egymással, mint az autoriter államokkal, vagy mint az autoriter államok egymás között. Ezt a hipotézist tekintélyes mennyiségű empirikus adat támasztja alá, különösen a 19. század óta tartó, katonai erővel kezelt vitás kérdések halmazára vonatkozóan. Erős pozitív korrelációt állapítottak meg az egyes államok demokratikus jellege és a közöttük zajló háborúk hiánya között. Számos kutatás még a demokrácia és a háború kibővített értelmezése mellett is az elmúlt két évszázadban mindössze tíz olyan esetet tudott kimutatni, amikor háború zajlott le demokráciák között. A demokráciák közötti háborúk hiánya egyike annak a kevés meggyőző bizonyítéknak, amelyet a nemzetközi tanulmányok területén sikerült kimutatni.

A demokratikus békeelméletet alkalmazó kutatók többféle módon magyarázzák ezt. Néhány megközelítés az elszámoltathatóságra hívja fel a figyelmet, amellyel a politikai vezetők a demokráciákban kénytelenek számolni, például az olyan rossz döntések miatt, mint amilyen a háború indítása egy másik demokrácia ellen. Mások az intézményekre, eljárásokra és normákra helyezik a hangsúlyt. Megint mások a demokráciák közötti béke létrejöttét nem a demokráciával, hanem a kereskedelemmel vagy a szövetségkötésekkel igyekeznek magyarázni. A köztük zajló vitákat tovább fokozzák a *„háború”* és a *„demokrácia”* pontos jelentéséről szóló, valamint az azzal kapcsolatos arról, hogy a demokrácia erőszakos terjesztése tulajdonképpen a békéhez vagy a háborúhoz vezet-e.

A strukturális megközelítés szerint a demokráciák közötti békét az intézmények és a döntéshozatali folyamatok közötti hasonlóság magyarázhatja. Egyrészt a demokratikus rendszer velejárója, hogy a kormány nem hagyhatja figyelmen kívül a választópolgárok véleményét, akik a legritkább esetben támogatnának egy háborút, különösen egy hosszan tartó vagy igazságtalan háborút (Huth és Allee, 2002). Itt nem nehéz felfedeznünk a Kant által hirdetett elképzelések hatását. Ám ez az álláspont megkérdőjelezhető, mivel a demokráciák gyakran és aktívan háborúznak nem demokratikus berendezkedésű államokkal. Mindazonáltal az *„intézményesnek”* is gyakran nevezett strukturális szemlélet szerint a választók inkább az alacsony intenzitású háborúkat részesítik előnyben, mint a totális háborúkat. Ennek eredményeként a demokratikus államok világa, ha valaha is létrejön, biztonságosabb hely lesz (Maoz és Russet, 1993).

A *racionális választás elméletét* alkalmazva az is valószínű, hogy amellett, hogy az emberek a rövidebb ideig tartó háborúkat előnyben részesítik a hosszú ideig tartóakkal szemben, szívesebben támogatják azokat a konfrontációkat is, amelyek nagy valószínűséggel győzelmet ígérnek. Mivel a demokráciák nagyobb

valószínűséggel győznek a háborúkban, mint a nem demokratikus országok, veszélyesebb ellenük harcolni. Más demokráciák különösen ki vannak téve ennek a veszélynek, mivel a vereség különösen súlyos veszteséget jelent számukra. Másrészt az intézményekre alapozó hipotézis a demokratikus kormányok egymás iránti pozitív elvárásaira épül. A hasonló eljárásokra támaszkodva jobban bízhatnak egymás szándékaiban, így elkerülhetik a biztonsági dilemmához, más néven a biztonsági paradoxonhoz vezető helyzetek létrejöttét.

A demokratikus béke normatív magyarázata azokra a közös normákra helyezi a hangsúlyt, amelyek a demokratikus államokat a konfliktuskezelésben vezérlik. A közös eljárások, szabályok és stratégiák állítólag megkönnyítik a kompromisszumok megkötését, és ezáltal csökkentik az erő alkalmazásának szükségességét. A kölcsönös elvárások is fontos tényezők: a demokratikus berendezkedésű államok nemcsak könnyebben szánják rá magukat az erőszakmentes megoldás alkalmazására, hanem ugyanezt várják el más demokratikus államoktól is, s ez összességében csökkenti a konfliktus eldurvulásának valószínűségét.

Ez a gyakorlat ahhoz a neoliberális szerzők által vallott feltételezéshez köthető, hogy az államok elsősorban nem a hatalmi egyensúlyt, hanem a fenyegetettség tekintetében fennálló egyensúlyt veszik figyelembe, s politikájukat nem mindig a legrosszabb elvárásokból kiindulva alakítják ki. A realista gondolkodók elképzeléseivel ellentétben egy erős, azonos értékeket tiszteletben tartó szomszédos ország nem feltétlenül jelent fenyegetést. Kanada, amely a világ leghosszabb határán osztozik a világ legerősebb államával, nem törekszik az Egyesült Államok megfékezésére, s nem is törekszik Amerika-ellenes szövetségek létrehozására. A közös normák és értékek tiszteletben tartása lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok és Kanada megbízzon egymásban, és szövetségesek maradjanak. A realista irányzathoz sorolható szerzők azonban aligha értenének egyet azzal, hogy az ideológia ilyen fontos szerepet játszhat a nemzetközi szövetségek létrejöttében. Álláspontjuk szerint az államok közötti együttműködések elsősorban a biztonság, a potenciális fenyegetettség és a hatalmi egyensúly területén fennálló közös érdekekre épülnek és e szerint alakulnak.

A normák és az intézmények kölcsönösen befolyásolják egymást. A pozitív elvárások megteremtésével és megerősítésével hozzájárulnak a demokráciák közötti viták békés rendezéséhez. A demokráciák azon képessége, hogy az átlátható demokratikus eljárások és demokratikus intézmények keretében képesek kommunikálni egymással, csökkenti a közöttük fennálló kapcsolatrendszerben a stratégiai bizonytalanság szintjét, s ezáltal csökkenti a háború előfordulásának valószínűségét. A demokráciák és az autoriter, illetve totalitárius államok közötti ilyen jellegű együttműködés hiányával magyarázható a demokráciák részéről a nem demokratikus államok iránt tanúsított agresszivitás.

A neoliberalizmus itt röviden ismertetett irányzatai kölcsönösen erősítik egymás érvrendszerét: az általuk hangoztatott érvek végül is egy összefogott érvrendszerben kapcsolódnak össze. E szerint lehetséges a nemzetközi kapcsolatokat békésebb természetűre, valamint a résztvevők között megvalósuló nagyobb mértékű együttműködésre építeni. A nemzetközi kapcsolatok rendszerét más szemszögből elemző, s ebből más következtetéseket levonó realista iskolával szemben a neoliberális nézetek egyértelműen egy másfajta álláspontként, azzal szemben álló kihívásként jelennek meg. Az 1970-es években a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó kutatók körében eluralkodni látszott az a meggyőződés, hogy a neoliberalizmus jó úton halad ahhoz, hogy a tudományágban domináns megközelítéssé váljék.

A realizmus alapgondolatainak Kenneth Waltz 1979-ben történt átfogalmazása azonban a mérleg nyelvét ismét a realizmus felé billentette. Amint azt korábban említettük, Kenneth Waltz 1979-ben megjelent könyve a *Theory of International Politics* („A nemzetközi politika elmélete") úttörő jellegűnek tekinthető. Újdonságát az adta, hogy ebben egy alapjában más realista elmélet alapjait fektette le, s elmélete kortársaitól csakhamar megkapta a *„neorealista"* jelzőt.

A neoliberális gondolkodás mindazonáltal meggyőző érveket tudott felsorakoztatni az iparosodott liberális demokráciák közötti kapcsolatok békésebb és együttműködőbb jellegére vonatkozólag, s érveket amellett, hogy lehetséges egy, független államok közötti nagyobb együttműködésre építő világot kialakítani.

A második világháború után kialakuló nemzetközi rendszert két szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió uralta: a rendszer tehát bipoláris jellegű volt. A Kelet és Nyugat közötti konfrontáció azonban az 1970-es és 1980-as években is makacsul a nemzetközi kapcsolatrendszer jellegét alapvetően meghatározó vonása maradt. A Szovjetunió 1991-ben bekövetkezett szétHullásával azonban egy más jellegű rendszer jött létre, melyben számos nagyhatalom létezik – bár közülük természetesen az USA kiemelkedik. Mégis, azt mondhatjuk, hogy a bipoláris rendszer eltűnésével egy multipoláris jellegű nemzetközi rendszer alakult ki.

Az 1980-as évek során néhány neorealista és neoliberális gondolkodó közel jutott annak az általános elemzési kiindulópontnak az elfogadásához, mely jellege szerint alapjában véve neorealista jellegűnek tekinthető: e szerint abban a rendszerben, mely továbbra is nemzetközi anarchiaként írható le, továbbra is az államok tekinthetők főszereplőnek, s ezek saját érdekeik megvalósítására törekednek (Baldwin, 1993). A neoliberális szerzők viszont továbbra is amellett érvelnek, hogy az intézmények, a függetlenség és a demokrácia a neorealisták által előre jelzett együttműködésnél magasabb szintű és intenzívebb együttműködésre vezetett.

A neorealizmusnak és neoliberalizmusnak számos olyan mai változata létezik, melyek egyáltalán nem éles ellentétei egymásnak. Kutatási módszertanuk

is nagy hasonlóságot mutat, s nagymértékben építenek a behaviorizmus erre vonatkozó elképzeléseire.

Amint azt a korábbiakban jeleztük, a neorealizmus és a neoliberalizmus közötti vita a nemzetközi kapcsolatokban kirobbant első vita folytatásának is tekinthető. A korábbi vitától eltérően azonban ez a mostani azt eredményezte, hogy a neoliberális gondolkodók többsége elemzési kiindulópontként elfogadta a neorealista előfeltevések többségét. A neoliberális oldalról érkező Robert Keohane (1986) megpróbálkozott a neoliberalizmus és a neorealizmus szintézisének létrehozatalával. A neorealista oldalról érkező Barry Buzan és mások (1993) hasonlóval próbálkoztak. A két hagyományos megközelítésmód teljes mértékű szintézise azonban napjainkig nem született még meg. S természetesen mind a mai napig léteznek mindkét táborban olyan szerzők (pl. a neorealista Mearsheimer, 1990; 1994, illetve a neoliberális Rosenau, 1990), akik továbbra is egyik vagy másik álláspont kizárólagos érvényessége mellett érvelnek, s messze vannak attól hogy megbékéljenek a másik fél által hangoztatott érveléssel. Emiatt a vita tovább folytatódik.

A liberalizmus korlátai és kritikája

A realizmushoz hasonlóan a liberalizmusnak és különféle változatainak is megvannak a maga korlátai. Mint már említettük, a liberalizmus, s valamivel csekélyebb mértékben a neoliberalizmus is az ember természetéről a legjobbat feltételezi, és úgy véli, hogy az emberek *„jó”* viselkedése a nemzetek közötti együttműködést és a jótékony hatású kapcsolatokat is lehetővé teszi. Feltételezik, hogy az egyén tulajdonképpen képes irányítani egy nemzetet. Bár igaz, hogy bizonyos esetekben az egyén képes befolyást gyakorolni, ma a legtöbb nemzetállamban a kormányzás vagy a szakpolitikák kialakítása a kormányt alkotó emberek bizonyos körétől függ. A parlamentáris rendszerekben létezik ellenzék is. Tehát, jóllehet lehetséges, hogy beszélhetünk bizonyos mértékű általános egyetértésről az ideológia vagy a nemzet által követendő irányvonal tekintetében, ám ezt nem csupán egyetlen személy határozza meg.

Az egyén által betölthető szereppel kapcsolatos elképzeléseken túl a liberális perspektíva azt is feltételezi, hogy a nemzetállamok számára hasznos lesz az együttműködés, ez pedig befolyásolja a viselkedésüket. Tehát az országok olyan szervezetek létrehozatalára törekednek, mint amilyen például az *Egyesült Nemzetek Szervezete*, hogy ezáltal is elősegítsék az egymással való együttműködést, és hogy növeljék a nemzetközi rendszer stabilitását.

Ellenérvként azonban ezzel szemben elmondható, hogy a nemzetközi szervezetek valójában csak nagyon kis mértékben képesek befolyásolni a nemzetállamok magatartását. Másképpen fogalmazva, a nemzetállamok csak akkor

maradnak tagjai ezeknek a szervezeteknek és csak akkor igazodnak azok irányelveihez, ha ez az érdekükben áll. Ezzel azonban máris visszajutottunk a realista szemlélethez. Így kérdéses, hogy a nemzetközi intézmények, amelyek szerepe e gondolatmenet alapját képezi, ténylegesen olyan hatékonyak-e, vagy csak olyan mértékben azok, amilyen mértékben az államok felruházzák ezeket a szervezeteket cselekvőképességgel. Egy olyan nemzetközi szervezet, mint az ENSZ, csak annyira lesz hatékony, amennyire az országok megengedik neki, hogy az legyen. Így tehát fel kell tennünk a kérdést, hogy az államok vajon átadnak-e egyáltalán, s ha igen, akkor mekkora hatalmat hajlandóak átadni ezeknek az intézményeknek. Így a liberalizmus kritikusai (különösen a realista iskola képviselői) szerint lényegében lehetetlen túllépni az államok és a hatalom viszonyának alapkérdésén.

A valóság az, hogy a nemzetközi szervezetek nem kényszeríthetik a szuverén nemzetállamokat arra, hogy meghatározott magatartást tanúsítsanak; a nemzetállamok valójában azért cselekednek meghatározott módon, mert úgy látják, hogy ez számukra előnyös, azaz megfelel nemzeti érdeküknek. Így továbbra is kérdéses, hogy az országok valóban együttműködnek-e akkor, ha úgy látják, hogy ez *nem* szolgálja a saját érdeküket. Másképpen fogalmazva, vajon tényleg megtesznek-e valamit kizárólag azért, mert azt *„jónak"* ítélik meg? A liberális gondolkodók e morális döntések meghozatalának felelősségét az államokra és az egyes vezetőkre testálják. Azonban valóban ez a helyzet a valóságban?

A liberalizmus egyes kritikusai szerint továbbá a liberalizmus az úgynevezett *„alacsony politika"* területére eső problémákra, például az emberi jogokra vagy a környezetvédelemre koncentrál, nem pedig a *„magas politika"* körébe tartozó ügyekre, mindenekelőtt a nemzetbiztonságra. A globalizált világban az országok egyre inkább tudatában vannak annak, hogy az egy országon belül hozott döntések hatással vannak másokra, s ez alátámasztja a liberális álláspontot. Az olyan ügyekben, mint például a környezetvédelem, amelyekben nem érvényesülnek a határok, a liberális gondolkodók azt mondanák, hogy minden ország számára előnyös a saját környezetének tisztántartása; közös érdekük, hogy így tegyenek és együttműködjenek egymással. Az elmélet azonban nem számol az ún. *„potyautasokkal",* vagyis azokkal az országokkal, amelyek ugyan nem így járnak el, viszont élvezik a más országok intézkedéseiből származó előnyöket. Ezen túlmenően egy ország fennmaradása végső soron a biztonsága megteremtésének és fenntartásának a függvénye, ami a legalapvetőbb érdek, és a *„magas politika"* területére sorolandó. Ha egy ország nem képes gondoskodni saját fennmaradásáról, akkor a többi említett érték másodrendű értékké silányul.

A nemzetközi kapcsolatok terén bekövetkezett jelentős változásokat figyelembe véve és megértve, a neoliberális elméletalkotók megpróbáltak egy másik világot leírni, amely különbözik attól, amelyet a hatalmi gondolkodás klasszi-

kusai, például Clausewitz, Bismarck vagy Morgenthau tanulmányoztak. Ebben az új világban az erő egyoldalú alkalmazásának és a közvetlen kényszerítésnek kevesebb helye van, azonban helyénvalóbb úgy fogalmazni, hogy az erő szerepe nem csökkent, hanem inkább megváltozott. Számos, az 1970-es évek végén megfigyelt tendencia ma is fennáll, s ezek megkülönböztetik a modern, *„poszt-vesztfáliai"* nemzetközi rendszert a korábbitól.

Természetesen ez a világ nem mentes a problémáktól. A neoliberális szerzők által hangsúlyozott átalakulások és folyamatok nem egyformán érvényesülnek a világban. Míg a magasan fejlett országoknak a növekvő interdependencia és kiszolgáltatottság miatt sikerül elkerülniük az egymással való erőszakos konfliktusokat, addig a fejlődő országok közötti kapcsolatokat, amelyekben a Föld lakosságának több mint fele él, még mindig az anarchia és az egoizmus uralja. A nemzetközi szervezetek hatékonysága viszonylag korlátozott az erőszak megelőzése vagy korlátozása terén. Az interdependencia növekedése másrészt gyakran a világ leggazdagabb nemzetei és a többi ország közötti szakadék szélesedéséhez vezet.

A realizmushoz hasonlóan a neoliberalizmusnak is számos szószólója és támogatója van. A paradigma ugyanakkor nem tekinthető a nemzetközi kapcsolatok mindent megmagyarázó, egyetemes érvényű gondolatrendszerének. A kérdések széles körének vizsgálatát teszi lehetővé, ugyanakkor a nemzetközi politika jó néhány más jelenségének kezelésében igencsak tanácstalannak mutatkozik.

6. AZ „ANGOL ISKOLA”

Ebben a fejezetben és a következőben a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág két olyan irányzatát fogjuk bemutatni, amelyek néhány tekintetben hasonlítanak egymásra, más tekintetben azonban nagyon is különbözőek: az ún. *„angol iskolát”,* vagy más néven *„nemzetközi társadalom”* elméletet és a konstruktivista elméletet. Ezek egyrészt reagálnak a realizmus, a liberalizmus, a neorealizmus és a neoliberalizmus pozitivista, tudományosan megalapozott elméleteire, másrészt az olyan *„posztpozitivista”* elméletekre, mint a kritikai elmélet, a feminizmus, a posztkolonializmus és a zöld elmélet (e megkülönböztetés hasznos áttekintését lásd Griffiths, 2011:11–12). Ezért, amikor arról gondolkodunk, hogy *„hol”* helyezkednek el a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek csoportjában, úgy tekinthetünk az úgynevezett *„angol iskolára”* és a konstruktivizmusra, mint amelyek olyan témákat és kérdéseket is megvizsgálnak, amelyeket a korábbi elméletek megalkotói előzőleg figyelmen kívül hagytak, vagy amelyek felett átsiklottak. Ez a két elméleti irányzat ezzel megnyitotta az utat annak radikálisabb átértékelése előtt, hogy egyáltalán mivel is foglalkozik a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág.

Az „angol iskola” helye az irányzatok között

Az említett irányzat elnevezése annyiban fura, hogy ezt az elméletet különböző nemzetiségű kutatók alkották meg. *„Az ún. angol iskola – ellentétben azzal, amit a neve sugall – sosem volt különösebben angol, és ma még kevésbé az”* (Dunne, 2016:108). Az angol iskola egyik meghatározó kutatója nemrégiben azt a megjegyzést tette, hogy a neve *„nem alkalmas annak érzékeltetésére, hogy mit is képvisel”* (Buzan, 2014:5). Az angol iskola nem kínál olyan természettudományos nyelvezettel felruházott *„elméletet”* sem, amelyet például egy neorealista rokonszenvesnek találna. Az *„angol iskola”* inkább a világtörténelemről empirikusan megalapozott leírásokat megfogalmazó, sokszínű tudományos módszerrel vizsgálódó szakembereket tömöríti. Feltárják és megpróbálják megmagyarázni a nemzetközi kapcsolatok fejlődést elősegítő tényezőit, amelyeket gyakran,

de nem feltétlenül minden esetben az államok *„társadalmának”* fogalmával írnak le, szemben az úgynevezett *„rendszerrel”* (Suganami, 2005:42). A *„társadalom”* elnevezésű alkotóelem alapvető fontosságú, és az elkövetkezőkben még visszatérünk rá.

Amint arra olyan írók, mint Renée Jeffery is egyértelműen rámutatnak, s amint azt maguk az *„angol iskola”* szerzői is tisztán felismerték (Buzan, 1993:328), a 16–17. században élt holland jogász és morálfilozófus, Hugo Grotius munkássága nagy hatást gyakorolt az irányzatra. Amikor a *„grotius-i racionalizmus”* kifejezést halljuk, akkor pontosan Grotiusra, s az arra vonatkozó gondolataira utalnak, hogy a nemzetközi konfliktusok legdurvább hatásait hogyan lehet a nemzetközi jog segítségével enyhíteni. Ahogy Martin Wight megfogalmazta: *„Racionalisták mindazok, akik a nemzetközi együttműködésre figyelnek és hisznek annak értékében egy olyan világban, ahol túlnyomórészt nemzetközi anarchia uralkodik. Úgy vélik, hogy az ember, bár nyilvánvalóan bűnös és vérszomjas teremtmény, ugyanakkor mégiscsak racionális lény”* (idézi Jeffery, 2006:116). A következőkben a nemzetközi társadalom fogalmának tárgyalása során a racionalizmus Hedley Bull-féle változatát fogjuk megvizsgálni.

Az *„angol iskola”* elméletei tehát több olyan elmélettel is hasonlóságot mutatnak, mint a realizmus, a liberalizmus és a konstruktivizmus, s egyes szerzők ebben az irányzatban a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatakor kifejezetten olyan *„genealógiai”* szempontú vizsgálati módszereket használnak, amelyek a kritikus szemléletű posztstrukturalista elméletekre jellemzőek (Reus-Smit, 2002:494). Joggal állítható, hogy az *„angol iskola”* egy széles értelemben vett liberális irányvonalat képvisel, miközben tisztában van az olyan, a realisták által felvázolt nemzetközi realitásokkal is, mint amilyen például a nemzetközi államrendszer. Módszertani tekintetben a módszerek széles skáláját használják, és inspirációt éppúgy merítenek a történettudományból, a filozófiából és a nemzetközi jogból, mint a pozitivista módon gyakorolt *„politikatudományból”* (Buzan, 2014:21–38). Amint az olyan kiemelkedő szerzők, mint Hedley Bull esetében is megfigyelhető, az angol iskola írói – néha ugyanabban a könyvben vagy tanulmányban – a liberális optimizmus és a realista pesszimizmus között ingadoznak (Wheeler és Dunne, 1996).

Mivel az angol iskola olyan széles választékot ölel fel mind tematikáját (a *„nemzetközi társadalom”* különböző korszakait vizsgálja), mind módszertani eszközeit tekintve, nem könnyű meghatározni, hogy mely szerzőket tekinthetjük az 1950-es évek óta kialakult irányzat legmarkánsabb képviselőinek. Történelmileg az amerikai egyetemi közegen kívül az *„angol iskola”* munkássága népszerűbb volt, mint azon belül, és a neve segít megkülönböztetni azt az 1945 utáni amerikai kutatók fajsúlyosabb elméleti műveitől. Mindig is fennállt valamiféle távolságtartás a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatakor annak amerikai és európai kutatói között az ontológiai, ismeretelméleti és módszertani kérdésekben,

s az *„angol iskola”* szemlélete ezt a különbséget élesen kidomborította. Első képviselői közül Martin Wight és Hedley Bull (mindketten a grotiusi vizsgálati gyakorlatot előtérbe helyezve), R. J. Vincent és Adam Watson meghatározó alakjai ennek az irányzatnak; Charles Manning meglehetősen mellőzött szereplő, azonban Tanja Aalberts (2010) úgy érvel, hogy érdemes őt is a meghatározó jelentőségű gondolkodók közé sorolni, akik műveit arra a határterületre sorolhatjuk, ahol az *„angol iskola”* és a konstruktivizmus találkozik.

Az 1990-es években *„az angol iskola mint jelentős »nem amerikai« kutatási program ismét újjáéledt”* (Reus-Smit, 2005:82). Barry Buzan, Richard Little, Tim Dunne, Nicholas Wheeler, Alex Bellamy, Richard Jackson, John Williams és Robert Murray azok között vannak, akik az elmúlt években az angol iskola elméletét továbbfejlesztették. Andrew Linklater a kozmopolitizmusról írott (2010, 2016) és Adrian Gallagher (2016) az *„emberiség”* eszméjét elméletileg feldolgozó munkája egyaránt az *„angol iskola”* klasszikus témaköreit fejtegeti. Mindezek ellenére az *„angol iskola”* továbbra is meglehetősen eklektikus és megfoghatatlan csoportosulás maradt (Jeffery, 2006:114).

Ha végigtekintünk ezen a sokszínű munkásságon, azt mondhatjuk, hogy bizonyos különbségek ellenére *„az angol iskolát tudósok történelmileg kialakult és folyamatosan változó csoportjának tekinthetjük, amely számos hiteles és egymással összekapcsolódó történetet tud felmutatni [a hasonlóságaikról és különbözőségeikről]”* (lásd Suganami, 2005:29). Az irányzat szerzői a nemzetközi kapcsolatok számos, olyan fontos kérdését tárgyalják, mint például a szuverenitást, a beavatkozást, az erő alkalmazását, valamint a globális irányítás kérdését. Röviden, mint a nemzetközi kapcsolatok valamennyi elmélete, az *„angol iskola”* is kívül-belül egyaránt ellentmondásokkal küzd, miközben megőriz egy bizonyos mértékű következetességet a megközelítésmódjában, ami lehetővé teszi számára, hogy megőrizze a tudományág más irányzataitól elkülönülő identitását.

Az egyik módja annak, hogy megítéljük, hol *„illeszkedik”* az angol iskola a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek rendszerébe, az, ha annak egyik legjelesebb történetírójához és művelőjéhez fordulunk, aki úgy ítéli meg, hogy az angol iskola kerüli a *„vagy-vagy”* típusú elméletek megfogalmazását; ez *„különböző elméletek és fogalmak szintézise”,* amely egyesíti *„az elméletet és a történelmet, az erkölcsöt és a hatalmat, a cselekvést és a struktúrát”* (Dunne, 2016:108). A fejezet korlátozott terjedelme sajnos nem teszi lehetővé az angol iskola valamennyi jelentős elméletalkotójának alapos vizsgálatát. Mindazonáltal először megvizsgáljuk azt, hogy a nemzetközi kapcsolatokról alkotott elméletek körében hogyan helyezte el Hedley Bull az *„angol iskolát”,* majd pedig áttekintjük annak legfontosabb alapfogalmait: az államról, a rendszerről, a társadalomról és a rendről vallott nézeteket. Ezután az úgynevezett *„pluralista elmélet”* és a *„szolidáris elmélet”* hívei közötti, az *„angol iskola”* irányzatán belüli vitát vizsgáljuk

meg, annak érdekében, hogy bemutathassuk az elmélet különböző *„szárnyait”,* s azok hidegháború utáni korszakban tapasztalt fejlődését.

Hedley Bull: Az anarchikus társadalom

Hedley Bull meghatározó, az *„angol iskolához”* sorolható művének, *The anarchic society („Az anarchikus társadalom”)* (1977) már a címe is sejteti, hogyan látta a szerző a nemzetközi kapcsolatok természetét. Teljes mértékben elfogadta, hogy az államok a nemzetközi rendszerben az anarchia állapotában léteznek, amely ismert kiindulópontja a realizmusnak, a liberalizmusnak és azok *„neo”* jelzővel jelölt változatainak, és amelyet a könyv korábbi fejezeteiben vizsgáltunk meg. Csak emlékeztetésképpen: egy anarchisztikus nemzetközi rendszerben nincs *„legfelsőbb hatalom”,* amely nemzetközi szinten szabályozná az államok viselkedését, ugyanúgy, ahogyan azt a (demokratikus vagy más) kormányok belpolitikai síkon a polgáraik esetében teszik. Amint láttuk, az olyan realista nézeteket valló gondolkodók, mint Carr és Morgenthau úgy vélték, hogy rendfenntartó nélkül az önérdeküket követő államok között állandóan fennáll a konfliktus kialakulásának veszélye. Véleményük szerint az államok egy olyan biztonsági kényszerhelyzetben vannak, amelyből nem lehet könnyen kiszabadulni.

Az olyan neorealista gondolkodók, mint Waltz és Mearsheimer, elméleteiket az erőegyensúly koncepciójára alapozva alkották meg. Az emberi természetre és a kormányok döntéseire fektetett hangsúly helyett inkább úgy érveltek, hogy a konfliktusok okai nem annyira az egyes egységek (államok) cselekedeteiben, hanem magának a rendszernek a működésében keresendők. A neorealista nézetek szerint a nemzetközi kapcsolatokban az anyagi hatalom megoszlása a meghatározó. A liberális és a neoliberális elméletalkotók ugyanabból a feltételezésből indultak ki az anarchia létezésével kapcsolatban, azonban ebből teljesen eltérő következtetéseket vontak le.

Azt állították, hogy a konfliktus nem szükségszerűen, állandó jelleggel vagy elkerülhetetlenül jelenik meg a nemzetközi kapcsolatokban. A korai liberális gondolkodók a demokrácia és a jó kormányzás elterjesztését szorgalmazták, s ezek a gondolatok a hidegháború befejezése után a demokratikus béke-elméletben újra felelevenedtek. A második világháborút követően a liberális elméletalkotók a nemzetközi szervezetek, intézmények és rezsimek erősödésére összpontosítottak, bemutatva, hogy ezek hogyan befolyásolhatják az önző, haszonmaximalizálásra törekvő államok arra vonatkozó számításait, hogy milyen előnnyel jár számukra a nemzetközi multilaterális együttműködés. Vajon hogyan látta Bull és az angol iskola ezeket a kérdéseket?

Valószínűleg joggal állíthatjuk, hogy Bull munkássága realista ihletésű és liberális szellemű. Realista ihletésű volt, mert párbeszédet kívánt kezdemé-

nyezni arra vonatkozóan, hogy milyen következményekkel jár, ha elfogadjuk a nemzetközi kapcsolatok elméletének két alapfeltevését: azt, hogy a szuverén államok a főszereplők, s hogy anarchikus környezetben léteznek. Mint azt Richard Little (2005:48) megfogalmazta: *„Bull felfogása a nemzetközi rendszerről szinte pontosan megegyezik a Waltz által képviselt felfogással".*

Ebből a realista kiindulópontból kiindulva azonban kifejezetten liberális elképzeléseket vázolt fel arra vonatkozóan, hogy miért *„működik"* a nemzetközi politika. Ezt láthatjuk, ha figyelembe vesszük azt a kulcsfontosságú állítását, miszerint *„az államok egy csoportja, amely bizonyos közös érdekek és közös értékek tudatában van, társadalmat alkot abban az értelemben, hogy úgy gondolják, hogy egymáshoz való viszonyukban egy sor szabály köti őket, és megosztják egymással a közös intézmények működtetéséből fakadó kötelezettségeiket"* (Bull, 1977:13). Egy pillantás e kijelentés néhány kulcskifejezésére rávilágít Bull programjának liberális jellegére:

- közös érdekek;
- közös értékek;
- társadalom;
- szabályok;
- megosztás;
- intézmények.

A fő különbség Bull és a liberális, illetve neoliberális elméletalkotók között az, hogy előbbi a *„társadalom"* fogalmának elméletbe való beépítésére törekedett. A világtörténelem tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutott, hogy: *„a rend része a nemzetközi kapcsolatok történetének; …a modern államok nemcsak egy államrendszert, hanem egy nemzetközi közösséget is alkottak és alkotnak"* (Bull, 1977:22–23). Vagy ahogyan Alex Bellamy fogalmaz, az *„angol iskola"* szerzői azt a konstruktivista vélekedést hangoztatják, hogy *„az államok olyan nemzetközi közösséget alkotnak, amelyet olyan eszmék, értékek, identitások és normák alakítanak, amelyeket kisebb-nagyobb mértékben mindenki magáénak érez"* (Bellamy, 2005:2). A nemzetközi rendszer *„értelemszerűen a legalapvetőbb és fontosabb fogalom",* amelyben az államok közötti kölcsönhatások meglehetősen behatároltak és funkcionális jellegűek: *„háború, diplomácia, kereskedelem, migráció és az eszmék áramlása"* (Buzan, 1993:331).

A neorealista nézetek szerint a stabilitást a kiegyensúlyozott erőviszonyok hozzák létre. Bull szerint azonban az államok nem töltik egész idejüket a nemzetközi hatalmi rangsorban elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyük számítgatásával. Az ilyen jellegű instrumentális, racionális számításokat a közös érdekek érzése kíséri, s bizonyos tekintetben fel is váltja azt. Mindez a nemzetközi intézmények és a rezsimek által létrehozott keretek között alakul ki. Mint ahogyan

Little fogalmaz: *„a stabilitás és a rend nem az anarchikus nemzetközi rendszer produktuma, hanem a nemzetközi társadalmat jellemző közös érdekek, intézmények, szabályok és értékek terméke"* (Little, 2005:48). Bár csak két rövid kifejezésről van szó, de Bull *„a társadalomról"* és a *„rendről"* alkotott fogalmai döntő jelentőségűek voltak az *„angol iskola"* gondolatvilágának kialakulása tekintetében. Lássuk most, hogyan és miért is foglalkozott Bull olyan sokat a két fogalommal, s hogy ezek a fogalmak miként formálták a globális történelemről alkotott elképzeléseit.

A rendszertől a társadalomig

Bull négy kulcsfontosságú alapfogalom, *„az állam", „a rendszer", „a társadalom"* és *„a rend"* köré építette elméletét. Ezeket meghatározott módon használta fel, úgy, hogy alátámassza azt az érvelését, hogy a nemzetközi kapcsolatok sokkal rendezettebbek annál, mint azt a realisták és a neorealisták feltételezik, s sokkal inkább hasonlítanak egy társadalomra, mint azt a liberálisok és a neoliberálisok feltételezik.

Bull az *„állam"* fogalmát az uralkodó realista, liberális és neorealista és neoliberális gondolkodásmóddal összhangban határozta meg. Állítása szerint az államnak három ismérve és jellemzője van. Először is, az állam szuverenitással bír egy bizonyos népességcsoport felett. Másodszor, az állam rendelkezik egy világosan körülhatárolható területtel. Harmadszor, az állam rendelkezik egy olyan kormányzattal, amely szabályozza az állampolgárok közötti kapcsolatrendszert. A kormányzat jellege azonban nem annyira mérvadó, mint az, hogy az létezik-e, és ellátja-e azt a feladatát, hogy fenntartsa a szuverén államiságot. Ezzel a lépéssel Bull hozzájárult a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág terjedelmének konstruktivista szemléletű munkákkal való kibővítéséhez, amelyek révén lehetőség nyílhat az állam *„fekete dobozának"* megismerésére.

A konstruktivisták (akikkel a következő fejezetben fogunk foglalkozni) a nemzetközi kapcsolatokat társadalmi színtérnek tekintik, amely alatt azt értik, hogy az államokon belül az egyes emberek és szervezetek által vallott elképzelések és hiedelmek a nemzetközi kapcsolatrendszer szintjén is jelentőséggel bírnak, mivel azok érdemben befolyásolják az államok külpolitikáját és biztonságpolitikáját. A nemzetközi intézmények és rezsimek pedig ezt elősegíthetik. Ezért Bull úgy vélekedett, hogy a hatás nem felülről lefelé (a rendszertől az államok felé) irányul, mint azt Waltz állította, hanem összetettebb kölcsönhatásokról van szó, amelyekben az államok viselkedése szintén befolyásolhatja a nemzetközi rendszer működését.

A rendszer

Bull nemzetközi rendszerre vonatkozó elképzelése alapvetően a waltzi rendszerre épült. A *„rendszer"* fogalom arra utal, hogy az egységek között funkcionális együttműködés áll fenn, mégpedig a nemzetközi társadalomban felfedezhető közös célok és érdekek bármiféle megjelenése nélkül. A Naprendszerben például a bolygók mindegyike kiszámítható módon kering a Nap körül (miután Isaac Newton és követői megfejtették azok mozgását). Azonban nem azért keringenek a Nap körül, mert maguk úgy döntöttek, hanem a Nap, a Naprendszer messze legnagyobb tömegű objektuma által rájuk gyakorolt gravitációs vonzerő miatt.

A rendszerszintű kapcsolatokban nem létezik a társadalmi kapcsolatokban megfigyelhető választás lehetősége. Ezt tekintetbe véve Bull azt állítja, hogy két vagy több állam akkor alkot rendszert, ha *„elégséges mértékű kapcsolat áll fenn közöttük, és elégséges mértékű hatást gyakorolnak egymás döntéseire ahhoz, hogy – legalábbis bizonyos mértékig – úgy viselkedjenek, mint egy teljes egység alkotórészei"* (1977:9). Az államok közötti rendszerszintű interakció ezáltal meglehetősen korlátozott, és az államok érzékelésén múlik, hogy hogyan látják, *„a manipulációhoz és ellenőrzéshez fűződik-e gyakorlati érdekük, vagy pedig a diplomáciai megegyezés és megállapodás előmozdításához"* (Linklater, 1995:256).

Waltztól eltérően azonban Bull a rendszer fogalmát empirikusan és elméleti értelemben is másképpen hasznosította. Arra volt kíváncsi, hogy az egyik rendszerből a másikba való átalakulás mit árul el számunkra a nemzetközi társadalom létezésének lehetőségéről a történelem folyamán. Az angol iskola elméletalkotói rendre a történelemben kerestek támpontokat arra vonatkozóan, hogy mi jellemezte a múltban az államrendszereket, nevezetesen *„a nyugati, a görög-római és kínai, háborúskodó államok rendszerét"* (Watson, 1990:100). Ez pedig hozzásegíti az *„angol iskola"* elméletalkotóit ahhoz, hogy a *„rendszer"* fogalmának eurocentrikus vagy a hidegháborúra összpontosító meghatározásán túllépve nagyobb összefüggéseket és tágabb perspektívát tudjanak felvázolni. Watson ugyanakkor azt javasolja, hogy ezeket a különböző rendszertípusokat az *„ellenőrzés"* skálája szerint vizsgáljuk meg, amely a *„függetlenség, a hegemónia, az uralom és a birodalom"* (1990:104–106) skáláján mozog. Az *„angol iskola"* elmélete tehát segíthet tisztázni, hogy mit értünk rendszer alatt, és hogy elméleteket alkossunk arról, hogyan változik az idő múlásával a rendszer, hogyan alakul át egy bizonyos rendszer egy másik típusú rendszerré.

A társadalom

Láthatjuk, hogy a *„rendszer"* szónak természettudományos jellegű jelentéstartalma van, amely segít megmagyarázni, hogyan rendeződnek a dolgok, s hogyan

hatnak egymásra a rendszer különböző részei vagy egységei, hogy ezáltal egy működő egészet hozzanak létre és tartsanak fenn. Gondoljunk csak a Naprendszer bolygóira, vagy egy másik példával élve a számítógépes rendszer elemeire: a rendszer *„figyelemre méltó élettelenséget kifejező jelentéstartalommal bír, de legalábbis funkcionális és praktikus funkcióra utal"* (James, 1993:282).

Bull nem hitt abban, hogy a nemzetközi kapcsolatokat ilyen meglehetősen elvont, rideg módon lehet kategorizálni, ahol az egységek gondolkodás nélkül és érzéketlenül végzik a feladataikat, anélkül hogy képesek lennének hatást gyakorolni az eseményekre. Végeredményben az államok és nemzetek közötti kapcsolatokat a bennük lévő egyének cselekedetei irányítják, és azokra épülnek. A nemzetközi rendszer fogalma figyelmen kívül hagyja az államok közötti diplomácia humán dimenzióját, valamint az *„emberiség veleszületett szociabilitásáról"* (Jeffery, 2006:121) szóló alapvető feltételezéseket.

Bull nemzetközi társadalma több, mint egy rendszer, ugyanakkor előfeltételezi egy rendszer előzetes létezését (Jeffery, 2006:128). Egy társadalom azonban nem egyenlő egy civilizációval, abban az értelemben, ahogyan pl. beszélhetünk a korábbi évszázadokban létezett görög vagy római civilizációról, vagy, igaz, szűkebb értelemben, a mai *„nyugati"* civilizációról. Egy társadalom lehet olyan valami, ami számos gyakorlati ok miatt jön létre, mondhatnánk, kevésbé organikus módon, mint egy civilizáció. Mindazonáltal az államok közötti kapcsolatok mélységének és nagyságrendjének megértése szempontjából mindenképpen egy lépéssel előrébb jutunk, ha a civilizációt mint rendszert értelmezzük, mint ha ahhoz a rendszerfogalomhoz ragaszkodnánk, amelyet a realisták használnak, amikor rendszerekről beszélnek.

„A nemzetközi társadalomnak – írja Justin Morris (2005:206) –, *éppúgy, mint a hazai társadalomnak, nincs szüksége arra, hogy egyhangúan elfogadják az alapjául szolgáló értékeket és célokat, de szükség van arra, hogy a tagok között kellően széles körű konszenzus uralkodjon ahhoz, hogy fennmaradhasson az ellenszegülő államokkal szemben."* Szolidáris változatában (lásd alább) a nemzetközi társadalom *„nem más, mint az emberiség, amelyet a szuverén államokból álló nemzetközi társadalom archaikus képzete hátráltat és ellehetetlenít"* (Wight, 1987:223).

Az angol iskola elméletalkotói már hosszú ideje birkóznak a nemzetközi társadalom fogalmával kapcsolatos három kérdéssel (Buzan, 1993:332). Először is, mikor mondhatjuk, hogy egy rendszer átalakult társadalommá? Másodszor, ki *„minősül"* a nemzetközi társadalom résztvevőjének egy adott időpontban? Harmadszor, egy kialakulóban lévő nemzetközi társadalomba szükségszerűen beépül-e a nemzetközi rendszer egésze vagy annak csak egy része? Christian Reus-Smit (2005) ennél is tovább ment, azt sugallva, hogy az *„angol iskola"* képtelen arra, hogy a kortárs nemzetközi társadalom természetével kapcsolatban érdemleges észrevételeket tegyen, és hogy ezt a kérdést a konstruktivisták holisztikusabb megközelítésmódjának alkalmazásával célszerű megvizsgálni.

Az olyan szerzők, mint Richard Little (2005), nem fogalmaztak ilyen élesen, azonban öt találó kérdést vetettek fel azzal a Bull által felállított rendszer és társadalom közötti különbségtétellel kapcsolatban, amely Bull egész munkásságában meglehetősen homályosan fogalmazódott meg (Buzan, 1993:332–336).

Először is, hogyan definiáljuk a társadalmat (globális vagy regionális?), és létezhetnek-e egymás mellett nyilvánvalóan koherens, értékekre épülő társadalmak, mint például az *„európai"* és a *„kínai"*? Másodszor, mi különbözteti meg tulajdonképpen a rendszert a társadalomtól? Harmadszor, pontosan hol húzódnak a határok a rendszerek és a társadalmak között, és honnan tudjuk, hogy mikor történt vagy történik meg az átalakulás? Negyedszer, hogyan és miért változnak a nemzetközi társadalom elméleti *„határai"* az idők során? Végül, milyen kapcsolat fedezhető fel egy társadalom és egy birodalom között?

Adam Watson a nemzetközi társadalom fejlődését az ókortól (az *„ókori államok rendszere"*) az *„európai nemzetközi társadalmon"* és a *„globális nemzetközi társadalmon"* át nyomon követve vizsgálja ezeket a felvetett kérdéseket (Watson, 2001). Ez a nemzetközi rendszerben a ma *„újnak"* vagy felismerhetetlennek tűnő fejlemények történelmének vonulatát is feltárja, s a világtörténelem egészében nyomon követi a különböző társadalomtípusokat (Buzan, 2014:II.). Ennek a munkának a részletei érdekesek és tanulságosak, de egy kicsit meghaladják azt, amire ebben a fejezetben reményeink szerint kitérhetünk. A legfontosabb, amit el kell fogadnunk, hogy az *„angol iskola"* irányzata ötvözi a nemzetközi kapcsolatok korábbi elméleteinek elemeit.

A nemzeti érdekkel kapcsolatos rideg realista mérlegelések az intézményekben és rezsimekben kiforrt társadalmi értékekkel és normákkal kapcsolatos liberális munkával kombinálva olyan elméletet hoznak létre, amelyben az anarchikus nemzetközi rendszer az államok csoportjait arra ösztönzi, hogy a nemzetközi társadalom részeként együttműködjenek a közös célok elérése érdekében. Buzan összefoglalása (1993:336) a nemzetközi társadalom kialakulásának két mozgatórugójáról sok gondolatébresztő megállapítást tartalmaz: *„A nemzetközi társadalom tehát két különböző módon jöhet létre: a »civilizációs« (gemeinschaft) és a »funkcionális« (gesellschaft) módon"* (Pasic, 1996:90–95). A *„civilizációs"* modell lényegesen több és mélyebb szerves, identitáson alapuló összefonódást feltételez, mint a *„funkcionális"* modell, amely inkább a rendteremtésről szól, mint egy közös identitáson, célon vagy értékrenden alapuló közösség létrehozataláról. A *„világtársadalom"* fogalom pedig valami még ezeknél is mélyebb összefüggést feltételez, és erre a pluralizmus és a szolidarizmus vitájának vizsgálatakor még visszatérünk a későbbiekben.

A rend

Hogyan születik meg a rend a nemzetközi kapcsolatokban, és hogyan tartják fenn? Bull számára a diplomácia és a *(„nemzetközi intézményekben való megállapodással létrehozott")* nemzetközi jog tiszteletben tartása a nemzetközi rend alapja és az igazságosság érvényesítésének előfeltétele. Ez a rend ráadásul még a különböző, sőt egymással ellentétes politikai, gazdasági és társadalmi hagyományokkal rendelkező államok között is létrehozható és fenntartható. A kulcsfontosságú az, hogy az egyezmények által érintett valamennyi állam, az egyes államokon belül tapasztalható ideológiai különbségektől és eltérő politikai berendezkedéstől függetlenül, tartsa magát az egyezményekhez, és tartsa tiszteletben az egyezményekben érintett más államok jogait.

Vegyük a hidegháború 1945–89 közötti időszakát, amikor két rivális hatalmi blokk, melyek közül az egyik élén a *„kommunista"* Szovjetunió, a másik élén a *„kapitalista"* USA állt, versengett a nemzetközi rendszer fölötti gazdasági, politikai és kulturális uralomért. A két legfontosabb szereplő közötti *„tényleges háború"* veszélyét még ekkor is mérsékelte a közös intézményekben, például az ENSZ-ben való szerepvállalásuk, ami, ha nem is teljes mértékben, de bizonyos mértékig segített eloszlatni a köztük lévő feszültségeket. Folyamatosan kapcsolatban álltak egymással, és az ENSZ Biztonsági Tanácsán belül és azon kívül más ENSZ-tagokkal egyetértésben hozhattak döntéseket a világpolitikai, gazdasági és stratégiai jelentőségű ügyekkel kapcsolatban.

Lehet úgy érvelni, hogy ez az olvasat nagyban függ attól, hogy melyik *„színteret"* vizsgáljuk, és hogy figyelmen kívül hagyja a *„közvetett"* vagy úgynevezett *„proxy"* háborúkat, amelyeket olyan kontinenseken vívtak, mint például Dél-Amerika. Az alapvető állítás azonban továbbra is helytálló, hogy itt két nagyon különböző világnézetű állam nemzetközi szervezetek keretében együttműködött egymással annak érdekében, hogy felismerjék, mi az, ami összeköti őket, és hogy a köztük fennálló nyilvánvaló ellentétek nem feltétlenül kell, hogy a két ország közötti háborúhoz vezessenek. Belátták, hogy egy nemzetközi társadalom részesei, még akkor is, ha 1945 és 1989 között a globális egyeduralom megszerzéséért küzdöttek egymással.

A szolidaritás és a pluralizmus

A hidegháború vége óta az olyan államok, mint az USA, az Egyesült Királyság, Kanada és Ausztrália, valamint a nemzetközi szervezetek, mint az ENSZ, az EU és a NATO egyre intenzívebb vitákat folytatnak arról, hogy humanitárius vagy egyéb biztonságpolitikai okokból beavatkozzanak-e egy másik állam bel-

ügyeibe, s ha igen, akkor hogyan. Ezek a viták nagyrészt abból fakadtak, hogy ezek az államok és szervezetek egyre inkább hajlamosak a fegyveres beavatkozáson kívül más egyéb intézkedések – például gazdasági szankciók – kezdeményezésére és foganatosítására. Az 1989 óta eltelt években azt láthattuk, hogy az államok, például a volt Jugoszlávia kisebb, területileg korlátozott nemzetállamokra való szétesése erőszakkal járt együtt. Bosznia, Koszovó, Sierra Leone, Kelet-Timor, valamint a líbiai és szíriai polgárháborúk a hidegháború utáni időszakban jelentősen befolyásolták azt a beavatkozással kapcsolatos gondolkodásmódot és gyakorlatot, ugyanúgy, mint ahogy Irak, Afganisztán, a *„terrorizmus elleni háború"* és az Iszlám Állam megjelenése is számos kérdést vetett fel azzal kapcsolatban, hogy az államok hogyan óvják meg a nemzetközi biztonságot.

A fegyveres erővel, vagy más módon egy állam ügyeibe való beavatkozás gyakorlata nehéz kérdéseket vet fel a politikusok és a nemzetközi kapcsolatok elméletalkotói számára, mivel ez a nemzetközi államrendszer egyik jogi és etikai alapkövét, a szuverenitást érintő probléma. Az ilyen beavatkozások ugyanis természetüknél fogva megsértik az államok szuverenitását és területi integritását, és ezért heves viták tárgyát képezik. Maradjon-e az állam belügye a globalizált világban továbbra is az, ami az államon belül történik? Mikor kerül egy állam olyan zűrzavaros állapotba, hogy már külső beavatkozásra lenne szükség? Mit tekinthetünk *„súlyos humanitárius"* válságnak, és hogy kapcsolódik ez a népirtáshoz és a kegyetlenkedésekhez? Ki dönti el, hogy mikor etikus beavatkozni? Milyen típusú beavatkozások etikusak és hatékonyak? A beavatkozás etikusnak vélt céljai szentesítik-e az eszközöket? Mely államok vagy szervezetek felelősek azért, hogy a *„beavatkozás"* végeztével irányítsák a helyreállítást?

Az *„angol iskola"* elméletei kiválóan alkalmasak e kérdések vizsgálatára, mivel egyrészt a *„nemzetközi társadalmat"* és a *„világtársadalmat"* létrehozó emberi kölcsönhatásokra összpontosítanak (Williams, 2005), másrészt pedig az igazságosság és a nemzetközi rend közötti feszültségből eredő normatív jellegű problémákra: az emberi jogokkal és az intervenciókkal kapcsolatos kérdések *„a rend és az igazságosság közötti konfliktust a legélesebb formában jelenítik meg"* (Wheeler és Dunne, 1996:92). A modern humanitarizmus térhódítása *„megmutatja, hogy a társadalmi berendezkedés javítása iránti elkötelezettség hogyan lép túl a nemzeti kereteken"* (Linklater, 2010:170–171).

Mindez a pluralisták és a szolidaristák között zajló elméleti vitában ölt testet, amely *„még inkább rávilágított arra, hogy a realizmus és az angol iskola milyen különböző jellegű munkát végez"* (Dunne, 2005:74). Ahogy Reus-Smit kifejti (2002:490), *„az angol iskola művelői következetesen azt vizsgálták, hogy a szuverén államok világában milyen lehetőségek nyílhatnak meg az erkölcs alapján történő cselekvések számára, ami tovább táplálta a pluralista és a szolidáris nézeteket vallók közötti vitát".* Bull úgy látta, hogy az államok közötti szolidaritás, a *„jog érvényesítével",* (idézi

Wheeler és Dunne, 1996:95) a nemzetközi társadalomban való részvétellel valósítható meg.

Ez a meglehetősen minimalista, jogászkodó szemléletmód az utóbbi években határozottabb alakot öltött. Például az olyan szolidaritást szorgalmazók, mint Nicholas Wheeler, úgy vélik, hogy *„a gazdagabb és erősebb államok felelőssége, hogy enyhítsék a kevésbé sikeres államokban tapasztalható elviselhetetlen szenvedéseket”* (Suganami, 2005:39). E felfogás szerint mindaddig, amíg a beavatkozások nem főszabálynak, hanem kivételnek számítanak, a nemzetközi rendszerben fenn lehet tartani a rendet. A szolidaritást hirdetők tehát az angol iskola elméletében fellelhető kozmopolita hagyományhoz és a *„világtársadalmi”* felfogásához kapcsolódnak.

Ezzel szemben a pluralizmus mellett érvelők, mint Richard Jackson, inkább a realista irányzathoz, és az *„angol iskola” „nemzetközi társadalom”* szárnyához köthetőek. Ők azt állítják, hogy a beavatkozások *„[alkalmasak] arra, hogy aláássák a nemzetközi rendet, sőt, a humanitárius beavatkozás a paternalizmus egy olyan formája, amely erkölcsileg is kifogásolható”*. A pluralizmus hívei nem zárkóznak el az országok *„békéjének helyreállítása, újjáépítése vagy fejlesztése”* gondolatától, de azt is hangsúlyozzák, hogy mindezeket csak az adott ország kormányzatának beleegyezésével szabad végrehajtani (Suganami, 2005:39). A szuverén államok *„gyakorlati”* kapcsolatban állnak egymással (intézmények és szervezetek által), ami lehetővé teszi számukra, James Mayall szavaival élve, hogy „összecsiszolódjanak”. A nemzetközi társadalom e meggyökeresedett *„normájának”* megsértése destabilizáló hatású is lehet abban az esetben, ha az erős államok új intervenciós normák formájában erőltetik rá azokat a gyengébbekre.

Barry Buzan megjegyzi, hogy a pluralista szemlélet nem feledkezik meg az etikai megfontolásokról. A rend és az igazságosság nemzetközi kapcsolatokban fennálló viszonya ilyen jellegű értelmezésének középpontjában a különböző berendezkedésű és ideológiai beállítottságú országok közötti sokféleség tiszteletben tartása áll (Buzan, 2014:91). Ezért: *„A rend megőrzésére vonatkozó konzervatív kívánalmakat az igazságosságra való törekvésnél elsődlegesebbnek kell tekinteni akkor, amikor ez a törekvés ütközik a nemzetközi társadalom alapelveivel”* (Williams, 2005:23). A szolidárisok és a pluralisták közötti nézeteltérés lényege tehát ontológiai. Azt érinti, hogy hol van helye az erkölcsi felelősségnek a szuverén államok kapcsolatrendszerében. A *„szolidárisok”* úgy vélik, hogy az emberiség egyetemes morális értékközösséget alkot annak ellenére, hogy az egyes államokra oszlik; a *„pluralisták”* szerint a szuverén államok felelősek saját polgáraik jólétéért (Suganami, 2005:40).

Az „angol iskola" kritikája

A *„nemzetközi társadalom",* avagy az *„angol iskola"* szemléletmódjával kapcsolatban számos komolyabb kritika is megfogalmazható. Az első az a realisták által megfogalmazott kritika, miszerint kevés, illetve nincs bizonyíték arra, hogy az államok és az államférfiak elfogadják a nemzetközi normákat. Másodszor, a liberális szerzők részéről elhangzó kritika szerint a nemzetközi társadalom irányzat alábecsüli a belpolitika – például a demokrácia – jelentőségét, és nem tud magyarázatot adni a nemzetközi politikában bekövetkező progresszív változásokra. Harmadszor, a nemzetközi politikai gazdaságtan képviselői azt vetik a szemére, hogy nem számol a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szerepével. Végül pedig számos *„szolidáris"* kritika fogalmazódott meg a nemzetközi társadalom irányzatán belül, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy az elmélet nem képes megfelelően kezelni a kialakulóban lévő posztmodern világban felmerülő kérdéseket, és talán nem is képes megbirkózni a problémákkal.

A nemzetközi társadalom szemléletének realista kritikája a Hedley Bull (1995:13) által meghatározott, *„az egymással való kapcsolataikban közös szabályok által összekötöttnek tekintett, és közös intézmények működtetésének terheit közösen vállaló államok, azaz a nemzetközi társadalommal"* kapcsolatban táplált mélységes szkepticizmuson alapszik. A realisták úgy vélik, hogy az államok csak saját nemzeti érdekeiket tartják szem előtt. Felteszik a kérdést, hogy vajon milyen módon bizonyítható, hogy az államok *„[ugyanakkor] meghatározott szabályokat is tiszteletben tartanak… amelyek szerint tiszteletben kell tartaniuk egymás függetlenségre vonatkozó igényeit, tiszteletben kell tartaniuk az általuk kötött megállapodásokat, és bizonyos korlátozásoknak kell alávetniük magukat az egymás elleni erőszak alkalmazása során"* (Bull, 1995:13). Az államok tiszteletben tarthatják ezeket a szabályokat, de csak azért, mert ez a saját érdekükben áll. Ha a nemzetközi kötelezettségek és a nemzeti érdekek között ellentét mutatkozik, mindig az utóbbi érdekek kerekednek felül, mert az államok alapvetően mindig a saját érdekeiket, végső soron a saját biztonságukat és túlélésüket tartják szem előtt.

A nemzetközi társadalom irányzat azonban korántsem olyan *„puhány"* szemléletmódot képvisel, mint ahogyan azt a realista kritika hangoztatja. Mint már említettük, a realista szemléletmód, egy a három, a nemzetközi társadalom irányzat által képviselt megközelítésmódban található alapelemek közül. Wight (1966) úgy jellemzi a nemzetközi kapcsolatok elméletét mint a *„túlélés elméletét",* ami azt jelzi, hogy elismeri az államok elsődleges szerepét, létjogosultságát és érdekeik létjogosultságát. Az államok közötti anarchia feltételezése az elméletben továbbra is központi helyet foglal el. De, ahogy azt Bull (1977) leghíresebb könyvének címe, *The anarchic society* („Az anarchikus társadalom") is mutatja, a nemzetközi társadalom irányzatának nem ez a legfontosabb jellemzője. Azt hangsúlyozza, hogy az államok szerződések által kötik magukat más államok-

hoz, és hogy ezt nem csupán az önérdek (realizmus), vagy akár a felvilágosult önérdek (mérsékelt realizmus) indokolhatja. Hangsúlyozza, hogy az államoknak jogos érdekeik vannak, amelyeket más államok elismernek és tiszteletben is tartják; azt is hangsúlyozza, hogy az államok felismerik, hogy a nemzetközi ügyekben a kölcsönösség elvének tiszteletben tartása mindenki számára hasznos (racionalizmus).

Ezeket a gondolatokat Martin Wight (1966) fejtette ki a *„nyugati értékekről"* szóló egyik első értekezésében. Ha az államok valóban úgy cselekednének, ahogyan a realisták állítják, akkor nem léteznének kötelező érvényű szerződések, mert egyetlen államtól sem lehetne elvárni, hogy betartsa ígéretét, ha már nem áll érdekében. A világpolitikában mégis mindennaposak a kötelezően betartandó szerződések.

A liberálisok a legtöbb kritikai figyelmet a realizmusra irányították. A nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágon belül a liberálisok (vagy *„idealisták"*) és a realisták között zajló vita volt a 20. század legfontosabb vitája. A *„nemzetközi társadalom"*, vagy más néven az *„angol iskola"* irányában megfogalmazott kritikájuk lényegét az képezte, hogy véleményük szerint a nemzetközi társadalom irányzat elméletalkotói nem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy a belpolitikai folyamatok milyen hatást gyakorolnak a nemzetközi kapcsolatokra. A realistákhoz hasonlóan a nemzetközi társadalom elméletalkotói sem szívesen vizsgálják azt, hogy a külpolitikát hogyan befolyásolják a belpolitikai tényezők. A liberális irányzat másik kritikája abból az érvből táplálkozik, amely szerint a liberális demokráciák békeszeretőbbek, mint a nem demokratikus politikai rendszerek. E tekintetben a republikánus liberálisok nemcsak a realistákkal szemben fogalmaznak meg kritikát, hanem értelemszerűen a nemzetközi társadalom elméletíróival kapcsolatban is, akik a liberálisok véleménye szerint ugyancsak hajlamosak figyelmen kívül hagyni ezt a kérdést.

A harmadik megfogalmazott liberális bírálat szerint a nemzetközi társadalom irányzata képtelen magyarázatot adni a nemzetközi kapcsolatokban végbemenő progresszív változásokra. Wight (1966:33) azt állítja, hogy a belpolitika olyan szféra, amelyben lehetségesek a progresszív jellegű változások, ezzel szemben azonban a nemzetközi politikában mindig ismétlődnek a folyamatok és az események, így a nemzetközi kapcsolatok elmélete lényegében a *„túlélés elmélete"*. Ez az álláspont megegyezik a realizmus álláspontjával. A liberálisok azt hangsúlyozzák, hogy a másodlagos intézmények – amit Bull (1977:xiv) *„ál-intézményeknek"* nevez – hogyan képesek megváltoztatni a nemzetközi kapcsolatokat.

A nemzetközi társadalom elméletalkotói többnyire elfogadják Bull álláspontját, és ezeket az intézményeket sokkal kevésbé tartják fontosnak, mint a hatalmi erőegyensúlyt, a nemzetközi jogot, a diplomáciát, a nagyhatalmak ellenőrzését és a háborúkat, azaz az ún. *„elsődleges intézményeket"*. A másod-

lagos intézmények működése tehát csak az elsődleges intézmények előzetes meglétének köszönhetően válik lehetségessé, s e másodlagos intézményrendszerek működése viszont aszerint alakul, hogy miként működnek ezek az elsőrendű intézmények. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa például egy kísérlet a hatalmi egyensúly által létrehozott stabil gyakorlatok formálissá tételére, fenntartására és további szabályozására, és működését ezek az általános módszerek határozzák meg.

Bullnak az anarchikus társadalomról szóló munkájában azonban számos, a másodlagos intézményekre mint a nemzetközi társadalom alapvetőbb intézményeinek megnyilvánulásaira való utalást találunk, s ő is ezeket hívja segítségül, hogy értelmezze az elsőrendű intézményekben bekövetkező változásokat.

Azt állítja például, hogy az ENSZ létrehozatala a nemzetközi társadalmat a szolidaritás irányába mozdította el. A nemzetközi társadalom irányzatán belül számos későbbi munka is a nemzetközi szervezetek jelentőségére hívta fel a figyelmet. A legújabb kutatások megpróbálták lezárni a belső vitát azzal, hogy a két intézményrendszer kölcsönösen kiegészíti egymást. Az elgondolás lényege az, hogy a másodlagos intézmények nem csupán az elsődleges intézmények megnyilvánulásai, hanem módszeresen támogatják azokat, sőt hozzájárulhatnak azok átalakításához is (Knudsen és Navari, 2019).

Idővel a formalizált nemzetközi szervezetek sajátos szocializációs hatást gyakorolnak az államokra, ami hatással van az egymással való együttműködésük módjára és bevett gyakorlatára. A másodlagos intézményekben bekövetkező változások az elsődleges intézményekben bekövetkező változásokat, és így esetlegesen a nemzetközi társadalom természetének átalakulását is előre jelezhetik.

Ez olyan módon történik, hogy nemzetközi szervezetek fokozatosan megváltoztatják a nemzetközi társadalmon belüli szokásokat. Például a közelmúltbeli tudományos kutatások a *„másodlagos intézmények”,* például a környezetvédelemmel kapcsolatos szabályozások és a kormányközi intézmények számának növekedését annak bizonyítékának tekintették, hogy a környezetgazdálkodás a nemzetközi társadalom egy elsődleges intézményévé válik (Buzan és Falkner, 2019). Egy másik példa a *Nemzetközi Büntetőbíróságra* vonatkozik, amely vélhetően szolidárisabb irányba terelte a nemzetközi társadalmat (Knudsen és Navari, 2019). A nemzetközi társadalommal foglalkozó tudósok tehát nem hagyják figyelmen kívül a másodlagos intézmények fontosságát.

A nemzetközi politikai gazdaságtan művelői leginkább azt a kritikát fogalmazzák meg a *„nemzetközi társadalom”* irányzat szemléletmódjával kapcsolatosan, hogy az nem szentel kellő figyelmet a gazdasági kérdéseknek, és elhanyagolja a nemzetközi kapcsolatrendszer társadalomra és társadalmi osztályokra vonatkozó kérdéseinek vizsgálatát. A *„nemzetközi társadalom”* irányzat kutatói csak korlátozott mértékben képesek az ilyen irányú kritikák elhárítására, hiszen tény, hogy Martin Wight és Hedley Bull túlnyomó részben a nemzetközi

politikára összpontosítják figyelmüket, és nagyrészt figyelmen kívül hagyják a nemzetközi gazdasági kérdéseket (Buzan, 2014:76). Írásaikban valóban kifejezetten kevés szót ejtenek gazdasági kérdésekről. A közgazdaságtant azonban nem hagyják teljesen figyelmen kívül (Mayall, 1982). Wight (1991) a racionalizmus fogalmának meghatározásakor igenis épített a *„kereskedelem"* fogalmára, s azt a szuverén államok között fennálló egyik alapvető kapcsolatnak minősítette.

A könyvében Hedley Bull (1995) megvizsgálta, milyen szerepet játszanak a *„gazdasági tényezők"*, s különösen a *„multinacionális vállalatok"*, a *„regionális gazdasági társulások"* és a *„transznacionális társadalom"* a nemzetközi kapcsolatokban. Robert Jackson (1990) a *„nemzetközi fejlesztési támogatások"* szerepét, a *„harmadik világ adósságát"*, valamint azokat az akadályokat és nehézségeket vizsgálta, amelyeket az állami szuverenitás minden körülmények között való tiszteletben tartására épülő, Jackson által *„nemzetközi társadalom"* kifejezéssel jelölt nemzetközi államrendszer gördít a fejlődő országok útjába.

A *„transznacionális társadalom"* megközelítés hívei azt állítják, hogy az *„államok társadalmának"* fogalma alapján értelmezett nemzetközi társadalom hiányosságokat tartalmaz, mivel nem veszi figyelembe *„az egyének, cégek, érdekszövetségek és társadalmi csoportok transznacionális tevékenységét"* (Peterson, 1992). Az állam *„nem uralja a közszférát"*, és ennek megfelelően az államok közötti kapcsolatok önmagukban nem merítik ki a nemzetközi kapcsolatokat. Ezeket a transznacionális szereplőket és tevékenységeket nem szabad sem alábecsülni, sem pedig túlértékelni: *„együtt léteznek"* a szuverén államokkal és az államközi kapcsolatokkal. A nemzetközi kapcsolatok egyszerre nyilvánosak és magánjellegűek. Létezik egy nemzetközi *„civil társadalom"*, amely különböző transznacionális szereplőkből áll, de e társadalom működésében *„az államra támaszkodik"*, hogy az *„biztosítsa azokat a feltételeket, amelyek között ez a társadalom prosperálhat"* (Peterson, 1992).

E feltételek közé tartozik a béke, a biztonság és a viszonosság biztosítása. Könnyű felismerni, hogy tulajdonképpen ezek nem mások, mint olyan viszonyok, melyek megteremtését Bull alapvető fontosságúnak tartja a nemzetközi rend területén. Következésképpen a nemzetközi társadalmat kutatók azt állítják, hogy a transznacionális szereplők és tevékenységek végső soron a kedvező nemzetközi feltételektől – békétől, stabilitástól, jogszerűségtől, az áruk és személyek szabad mozgásától stb. – függenek, és ezeket csak az államok és az államok társadalma tudja megteremteni. Ahogyan arra Jackson (2000) rámutat, a nemzetközi civil társadalom nagy jelentőséggel bír, de csak a nemzetközi társadalom normatív keretrendszerén belül működőképes. Ez pontosan érzékelteti a nemzetközi kapcsolatok tudományág hagyományos nemzetközi társadalomelméletei és transznacionális kritikusai közötti vitát. A kérdés az: mennyire lényegesek ezek a feltételek, és mekkora szerepet játszik az állam ezek megteremtésében? Napjainkban nehezen elképzelhető, hogy az állam helyett bár-

milyen gyakorlatias és életképes alternatívát lehessen találni. Ha az állam az egyetlen intézmény, amely képes biztosítani a békét, a biztonságot és a reciprocitást, akkor a transznacionális kritika érvényét vesztheti, s csupán egy hozzáadott, másodlagos vonása marad annak a nemzetközi társadalomnak, amely alapvetően még mindig az államok társadalma. Ha a transznacionális társadalom csakis az államok társadalma által teremtett feltételek között képes érvényesülni, akkor a transznacionális kritika nem annyira a nemzetközi társadalom irányzatán belüli klasszikus szemléletmód kritikájának, mint inkább egy olyan módosításának vagy mérsékelt megreformálásának tekinthető, amely ezt a szemléletmódot olyan másodlagos jellemzőkkel gazdagítja, amelyek segítségével teljesebb képet kaphatunk.

A *„globális társadalom"* elmélet alapvetően úgy érvel, hogy a nemzetközi társadalom koncepció azért nem teljes, mert *„alapvetően államközpontú megközelítéssel"* működik, amely az államokat *„egyénekhez hasonló"* szereplőknek tekinti, és figyelmen kívül hagyja *„az egyének és az államok közötti összetett társadalmi kapcsolatokat"* (Shaw, 1992). A nemzetközi társadalom elmélete valójában egy rosszul álcázott ideológia, amely arra szolgál, hogy igazolja a szuverén államok rendszerének létjogosultságát. E kritika lényegét az a marxista állítás képezi, hogy létezik egy elsődleges világtársadalom, amelyhez képest az államok társadalma csak másodlagos és annak alárendelt. Az alapstruktúrát a világtársadalom jelenti. Egy marxista kifejezést használva azt mondhatjuk, hogy az államok társadalma csak *„felépítmény"*. A nemzetközi társadalom elméletalkotói az állam elsőbbségére, a nemzeti érdekre, a nemzetek jogára, stb.-re hivatkozó *„ideológiát"* hangoztatják, amely elrejti ezt a mögöttes materialista *„valóságot"*.

A nemzetközi társadalom elméletírói Shaw kritikájára úgy válaszolhatnának, hogy rámutatnak arra, hogy az államférfiak (állampolgárságuktól függetlenül) valójában mit is gondolnak és miképpen érvényesítik a nemzetközi felelősséget a világpolitikában: mégpedig úgy, hogy azt az első helyen saját állampolgáraik irányában (nemzeti felelősség), másodsorban a többi állam irányában (nemzetközi felelősség), s csak harmadsorban az emberiség vagy a világ mint egész irányában hajlandóak tekintetbe venni. Más szóval, a világpolitikában a világpolitika alakításában és a felelősség felvállalásában a pluralizmus etikai elve nagyobb súllyal esik latba, mint a szolidaritásé. Valószínűleg ezt a választ Shaw nem tudná elfogadni, mert az nem foglalkozik azzal, ami kritikájának alapja, ami nem más, mint a marxista materializmus. Magunknak kell eldöntenünk, hogy a világpolitikában számunkra az állam és azon keresztül az államok társadalma, avagy más kapcsolatok, mint például a gazdasági kapcsolatok a fontosabbak.

A *„globális igazságtalanságot"* hangoztató kritikusok elismerik, hogy az állami érdekek és megfontolások még mindig meghatározóak a világpolitikában, ám

ugyanakkor világnézetileg is kritikus módon nyilatkoznak a szuverén állam által képviselt erkölcsökről, vagy inkább annak erkölcstelenségéről. Ken Booth (1995) szerint az *„államok társadalma"* kifejezéssel illetett nemzetközi társadalom feláldozza az embereket a szuverén állam oltárán. Az emberi jólétet illetően az államiság inkább probléma, mint megoldás. Booth tehát kibővíti Shaw kritikáját azzal az érveléssel, hogy az államférfiak, ahelyett hogy felelősségteljesen cselekednének, létrehoztak egy exkluzív klubot, az államok társadalmát, amelynek az egyenlő szuverenitás és a be nem avatkozás szabályai azért léteznek, hogy azokat önös érdekeik szolgálatába állítva, a szenvedő emberiség rovására használják. A nemzetközi társadalom szerzői *„azáltal, hogy megpróbálják megérteni és méltányolni azokat a nehéz döntéseket, amelyekkel az államférfiaknak szembe kell nézniük, valójában azt érik el, hogy mentegetik azok intézkedéseit"* (Booth, idézi Wheeler, 1996).

Végezetül, a nemzetközi társadalom kutatási módszerével kapcsolatban általános módszertani kritika is megfogalmazódott. Már említettük, hogy nem teljesen egyértelmű, hogy Wight, Bull és Watson elemzéseikben pontosan hogyan használják fel a történelemtudományt (Bain, 2007). Ez azonban általánosabb problémát takar, nevezetesen azt, hogy a nemzetközi társadalom kutatóit nagyon homályos vizsgálódási logika, vagy esetenként éppenséggel módszertani tájékozatlanság jellemzi. Empirikus értelemben honnan tudjuk, hogy nemzetközi rendszerrel, vagy pedig nemzetközi társadalommal van-e dolgunk (Linklater és Suganami, 2006:81–82)? Miről ismerünk fel egy olyan meghatározó szerepet játszó állapotot, mint az erőegyensúly (Buzan, 2014:176)? Erőteljesen e kritikát Finnemore (2001) fogalmazta meg, aki szerint ez nagymértékben magyarázza azt, hogy ez a megközelítés miért nem talál követőkre Amerikában.

Amint azt már többször is említettük, a nemzetközi társadalom irányzat megelőzte a konstruktivista szemlélet megjelenését azzal az érveléssel, hogy a nemzetközi társadalom tulajdonképpen egy társadalmi konstrukció. A konstruktivistákkal ellentétben azonban a nemzetközi társadalom elméletalkotói nem fejtették ki teljes mértékben az arra vonatkozó elképzeléseiket, hogy a társadalmi interakciók hogyan hozzák létre az identitásokat és érdekeltségeket megváltoztatni képes intézményeket (Buzan, 2014:33–34; lásd még Wendt, 1992). Alexander Wendt ennek megfelelően kritizálta Bullt azért, ahogyan az megkülönbözteti a nemzetközi rendszert és a nemzetközi társadalmat, rámutatva arra, hogy mindegyik esetében szükség van az ezeket megalkotó szabályokra, vagyis a kettő közötti lényeges különbségről nem is beszélhetünk (Linklater és Suganami, 2006:53).

7. KONSTRUKTIVIZMUS

A konstruktivizmus megjelenése a nemzetközi kapcsolatok elméletében

A *társadalmi konstruktivizmus* (röviden: konstruktivizmus) központi kérdése, hogy milyen szerepet tölt be az emberi tudat, illetve tudatosság a világ történéseinek alakulásában. A nemzetközi kapcsolatok elméleteinek túlnyomó többsége, különösen a neorealizmus, materialista szemléletű; arra helyezi a fő hangsúlyt, hogy az olyan materiális hatalmi eszközök, mint a fegyveres erő és a gazdasági kapacitások elrendeződése, hogyan szabja meg az államok közötti erőviszonyokat, és azzal miként lehetséges magyarázni az államok magatartásának alakulását. A konstruktivista elmélet elutasítja ezt az egyoldalúan materiális szemléletet. Azt állítják, hogy a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb jellemzője nem anyagi, hanem társadalmi jellegű. Továbbá azzal érvelnek, hogy ezt a társadalmi valóságot a nemzetközi kapcsolatok kutatója nem vizsgálhatja objektíven vagy kívülállóként.

A társadalmi és politikai világ, beleértve a nemzetközi kapcsolatok világát is, nem az emberi tudattól függetlenül létező, azon *„kívül elhelyezkedő"* fizikai entitás vagy anyagi tárgy. Következésképpen a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásakor a nemzetközi színtér szereplőinek gondolkodásmódját meghatározó eszmékre és meggyőződésekre, valamint az általuk elfogadott közös értelmezésekre kell helyeznünk a hangsúlyt.

A nemzetközi rendszer nem olyasvalami, ami úgy létezik, mint pl. a Tejútrendszer. Nem létezhet az emberiségtől függetlenül. Csak *interszubjektív tudatosságként* vagy *emberek közös értelmezéseként* létezik; ebben az értelemben a nemzetközi rendszer eszmék által alkotott, nem pedig anyagi *„erők"* által létrehozott entitás. Nem fizikai vagy anyagi, hanem tisztán szellemi és eszmei jellegű emberi alkotás. Olyan eszmék összessége, olyan gondolathalmaz, normarendszer, amelyet bizonyos emberek egy adott időben és helyen kialakítottak.

Ha tehát a nemzetközi kapcsolatok létezésében szerepet játszó gondolatok és eszmék megváltoznak, akkor maga a rendszer is megváltozik, mert a rendszer gondolatokból és eszmékből áll.

Ez a felismerés rejlik a konstruktivista Alexander Wendt gyakran idézett kijelentése mögött: *„az anarchia az, amit az államok hoznak létre”* (1992:394). Az állítás ártalmatlannak tűnhet, azonban a következményei mélyrehatóak: a nemzetközi kapcsolatok világa ebből a szempontból egyszeriben megszűnik az anarchia megváltoztathatatlannak tartott struktúrájában létezni; a változások nagyon is lehetségessé válnak, hiszen ha az emberek és az államok elkezdenek újfajta módon viszonyulni egymáshoz, akkor új normákat hozhatnak létre, amelyek radikálisan eltérhetnek a régiektől.

Ez a fejezet a nemzetközi kapcsolatok konstruktivista elméletével kapcsolatos kérdéseket mutatja be. Először is megvilágítjuk, hogy honnan ered a konstruktivizmus, és miért vált rövid idő alatt fontos irányzattá a nemzetközi kapcsolatok elméletei között. Ezután azt vizsgáljuk meg, hogy mi a konstruktivista elmélet lényege: vajon a társadalmi valóság természetéről szóló metaelmélet, vagy a nemzetközi kapcsolatok elméletei közül az egyik lényeges elmélet, vagy mindkettő? Ez elvezet bennünket annak bemutatásához, hogy a konstruktivista elmélet miként járult hozzá a nemzetközi kapcsolatok elméletéhez. Ezt követően át fogjuk tekinteni a konstruktivista szemlélet erősségeit és gyengeségeit.

Magát a konstruktivizmus kifejezést ugyancsak egy amerikai kutató, Nicholas Onuf honosította meg a tudományos szóhasználatban az 1980-as évek fordulóján (Onuf, 1989). Az új szemléletmód bizonyos értelemben szellemi velejárója lett azoknak a mélyreható változásoknak, amelyek a hidegháború vége és a Szovjetunió szétesése miatt következtek be. Egészen váratlanul az mutatkozott meg, hogy az észlelések, az eszmék és az identitások hatóereje nem kisebb mértékben befolyásolhatja az államközi kapcsolatokat, mint az erőforrások, különösen a gazdasági és katonai képességek. Az új világrendben ugyanis a népszerűség éppoly fontos, ha nem fontosabb, mint nagy hatalommal rendelkezni.

Nem csoda, hogy a *„puha hatalom”* kifejezés is közel egy időben bukkant fel és vált használatossá. Az államok egyre határozottabban törekszenek arra, hogy kedvező kép alakuljon ki róluk. Ez elősegítheti szövetségek létrehozatalát, mások számára pedig fenyegetést jelenthet vagy éppen új lehetőségeket teremthet. Jobb dolog a nagyhatalmak közvetlen, bár hadászatilag erőtlen barátjának lenni, mint azok ellenségének. Mindemellett pedig a NATO kibővüléséből, az EU-bővítésből és egyes államok, különösen Ukrajna atomfegyverekről való lemondásából fakadó drámai változások Kelet-Európában a konstruktivizmus szemszögéből is vizsgálhatók. Egy Wendttől származó másik idézet szerint *„a barátok közötti anarchia nagyon sokban eltér az ellenségek közötti anarchia állapotától”* (Wendt, 1995:78).

A konstruktivizmus térnyerését a hagyományos, főáramú paradigmák előrejelzési képességeivel szembeni növekvő szkepticizmus is elősegítette. Úgy tűnt, hogy ezekkel valami nincs rendben, hiszen a hidegháború vége, a Szovjetunió összeomlása és az ezzel járó geopolitikai következmények teljesen váratlanul

ért mindenkit. A realista, a neoliberális és az institucionalista nézeteket valló kutatók egyike sem érzékelte a világpolitika természetének hirtelen és drámai változásait, amelyet pedig a hatalmi egyensúly megbillenése, a kölcsönös függőség növekedése és a nemzetközi intézmények hálózatának bővülése, azaz látszólag lassú folyamatok hoztak magukkal. A jelek szerint a változás hátterében egyéb tényezők álltak.

Mint ahogyan az korábban néhány más paradigma esetében is történt, a konstruktivizmus is a már elfogadott elméletekkel kapcsolatban megfogalmazott kritika eredményeként született meg. Ez esetben arról volt szó, hogy ezek a kritikák az anyagi jellegű tényezőkre túlságosan nagy hangsúlyt fektettek, és ha nem is hagyták figyelmen kívül, de alábecsülték a nemzetközi interakciók társadalmi hatásait. A nagyhatalmakra, a hatalmi sarkpontokra, az erőegyensúlyra és hasonló kérdésekre fordított túlzott figyelem megakadályozta, hogy a klasszikus elméletek felfigyeljenek arra, hogy hirtelen a barátság, a történelmi ellenségeskedések, a stratégiai kultúra és az államok és társadalmak egymásról alkotott véleménye milyen jelentőségre tett szert. A konstruktivizmus szembenézett ezzel a kihívással, s orvosolni próbálta ezt a helyzetet.

Ontológiai kérdések

A konstruktivizmus abból indul ki, hogy a filozófia különbséget tesz az anyagi világ és a róla alkotott képzetünk között. Az effajta világnézet főbb elemeit az alábbi három pontban összegezhetjük: (1) a társadalomtudományok nem lehetnek mentesek az értékítéletektől és a szubjektív értékelésektől; (2) nem rendelkezhetnek megbízható, tapasztalati, vagy – egy radikálisabb változatban – akár csak tényekre alapozott, az adott elméletektől független alapokkal; (3) a társadalomtudományok által feltárandó világ képlékeny, s ez lehetetlenné teszi tudományos hitelességgel bíró tudásrendszer kialakítását.

Ezért a társadalmi élet és különösen a nemzetközi kapcsolatok tudományos megismerése, annak minden erőszakos és egyéb megnyilvánulásával együtt, pozitivista módon, azaz az elméletek következetes feltételezéseivel és verifikálásával, és az ebből következő, a valóságot egyre pontosabban megközelíteni képes világkép létrehozatala lehetetlenné válik. A világ megismerése elválaszthatatlan attól, hogy a világot hogyan építjük fel és hogyan alakítjuk azt. Megismerésének számtalan módja van, s mindegyikük hatást gyakorol a vizsgált dolgok tényleges állapotára.

Ami a konstruktivista ontológiát illeti, a társadalmi viszonyok, az anyagi világgal ellentétben, nem léteznek a bennük részt vevő emberek elméjétől függetlenül. Emiatt a konstruktivisták egyrészt világosan és egyértelműen elkülönítik egymástól a társadalomtudományokat és a természettudományokat, más-

részt pedig a pozitivista és a posztpozitivista kutatási módszereket. Számukra nem léteznek a társadalmi viszonyokat szabályozó *„természeti"* törvények. A társadalmi világot eszmék, hiedelmek, diskurzusok, nyelv és szimbólumok által alkotott, folyamatosan változó környezetként képzelik el. Ugyan van némi szerepe az anyagi tényezőknek is, de ezek csak a társadalomban uralkodó elképzelések kontextusában bírnak jelentőséggel.

Egy ilyen nézőpontból a valóság nem más, mint egy társadalmi konstrukció, amely kollektív társadalmi erőfeszítések eredményeként jön létre, és amely a kultúra formálásakor a világról alkotott számos alternatív nézet közül kiválaszt egyet, majd pedig ennek a megközelítésnek, fogalmainak, meghatározásainak és előrejelzéseinek a függvénye lesz. A nemzetközi kapcsolatokról való gondolkodásunkban használt kategóriák, például a háborúk, a béke és az együttműködés fogalmai csak egyek a sokfajta lehetséges elképzelések közül. A tudomány megteremti a maga valóságát, és arra kényszeríti a társadalmat, hogy elfogadja azt. Kiemelt figyelmet szentelnek a nyelvnek, a fogalmaknak és a paradigmáknak, amelyek nemcsak magyarázzák és leírják a körülöttünk lévő világot, hanem meg is teremtik azt. A teremtés ilyen jellegű folyamatát bizonyos szemléletmódok előnyben részesítése és mások ellehetetlenítése teszi lehetővé. E tekintetben maga a konstruktivizmus sem számít kivételnek.

A konstruktivista ontológia sajátosságai az objektív világ létezésének (különböző formában megjelenő) széles körű elutasításában, a tudat szerepének és a történelemben való megnyilvánulási formáinak felismerésében, a mítoszok és sztereotípiák ránk kényszerítése elleni tiltakozásban és a dekonstrukciójukra való törekvésben mutatkoznak meg. Általánosságban az ilyen nézetek a haladás eszméjének tagadására és a *„reneszánsz mítoszának"* eloszlatására ösztönöznek. A reneszánsz volt az a történelmi korszak, amely megalapozta a haladásba vetett hiedelmet, valamint az abban való hitet, hogy a tudomány lépésről lépésre és állhatatosan közeledik az igazsághoz. Ezt az elképzelést a posztmodern elméletek széles köre manipulációs technikának nevezi.

A konstruktivista és posztmodern elméletek kulcsfontosságú elképzelései a társadalmi világ objektivitásának és állandóságának elutasítását, valamint az ember és tudata által játszott proaktív szerep felismerését szorgalmazzák. Ennek megfelelően figyelmük folyamatosan az emberi viselkedést és a valóságról alkotott képünket meghatározó tényezőkre irányul, ami ellentétes a determinisztikus megközelítésű strukturális elméletek szemléletével. E tényezők vizsgálatára alkották meg a *„megértés"* fogalmát. A Max Weber által elterjesztett fogalmat úgy magyarázhatjuk, hogy az nem más, mint értelmezésen alapuló megértés (interpretált értelmezés). A konstruktivisták a társadalmi folyamatok vizsgálatakor elutasítják a bármiféle objektív igazság megismerésének lehetőségét, illetve az erre irányuló törekvés lehetőségét. Bármilyen ítéletalkotásunk

mindig relatív, és a társadalomban fennálló tények értelmezésének módszerei által kondicionált.

Az igazság, az objektivitás és a megismerés módozatait érintő kérdésekről elmélkedve nem lehet nem megemlíteni Immanuel Kantot, aki a kérdéssel igencsak sokat foglalkozott. A német filozófus nevét már a neoliberalizmus és az institucionalizmus kialakulásával kapcsolatban is említettük; a konstruktivizmus is sok mindent köszönhet az ő munkásságának. Kant egy házzal kapcsolatos frappáns történetet példaként említve fejtette ki azt a gondolatot, hogy a környező világról való tudásunk mindenkor csakis szubjektív jellegű lehet (Papp, 2003). Ebben a történetben egy személy, aki nem látja az egész házat, körbejárja azt, és a látott részek alapján kialakítja arról a maga elképzelését. Úgy gondolja, hogy más emberek, akik ugyanezt teszik és ugyanazt tapasztalják, ugyanazt a képet látják majd, ezért minden ettől eltérő elképzelést tévesnek minősít. Ha azonban ez a személy már gyermekkora óta nosztalgiát érez a ház iránt, valószínűleg nem fogja ugyanezt elvárni másoktól is. A háznak tehát egyszerre létezik objektív és szubjektív arculata. Valószínűleg ez az egyik legegyszerűbb példa, amelyet Kant gondolatainak illusztrálására felhasznált.

Az ilyen jellegű megközelítések nézőpontjából a tudomány nemcsak kognitív, hanem transzformatív szerepet is ellát, és a megismerés aktív folyamattá válik. E szemlélet olyan sokszínű tudományterületeket ötvöz, mint a hermeneutika, a pragmatikus filozófia, a radikális posztmodernizmus, a kritikai társadalomelméletek és a feminizmus. Egy ilyen perspektívából nézve a nemzetközi politikában nem is annyira az anyagi körülmények a meghatározó tényezők, hanem a szereplők szubjektív jellemzői, mint pl. az észleléseik, értékrendjeik és az információcsere sajátosságai. Más megfogalmazással azt a nézetet képviseli, hogy világunk társadalmilag konstruált.

A nemzetközi kapcsolatok tudományában a konstruktivizmus leginkább arról ismert, hogy arra törekszik, hogy lebontsa, vagy dekonstruálja az olyan bevett sztereotípiákat, mint például az *„anarchia”,* a *„biztonsági dilemma”* vagy a *„hatalom”,* és rámutasson arra, hogy ezek az ismert fogalmak milyen mértékben az egyes diskurzusok függvényei. Esetenként már puszta létük is hozzájárul az ellenségeskedés felerősödéséhez és az objektív megközelítés leépüléséhez az érintett felek egymással kapcsolatos véleményének kialakítása terén. Egyesek úgy vélik, hogy az elmélet gyenge pontja azonban éppen a ránk kényszerített társadalmi sztereotípiákkal szembeni elkötelezettsége. Végeredményben maga a konstruktivizmus is bemutatható úgy, mint egy újabb mítosz a sok közül.

A konstruktivizmus a materialista felfogással szemben azt az elképzelést képviseli, hogy a társadalmi cselekvések hátterében a kulturális jelenségek húzódnak meg. Ez különösen az identitásra és az észlelésekre érvényes, amelyek meghatározzák az államok és társadalmak különböző érdekeit és célkitűzéseit. A nemzetközi politika egészének természetét az államokat irányító

eszmék és nézetek határozzák meg, ami szerint tehát a hatalom inkább a normatív szerkezetekhez köthető, mint a materiális jellegű struktúrákhoz.

A konstruktivizmus tehát azt hangsúlyozza, hogy a nemzetközi rendszer szerkezetét nem anyagi, hanem társadalmi tényezők határozzák meg. Ezek a társadalmi tényezők alakítják az államok identitását és érdekeit. A realizmus által elképzelt világ, a változatlan és állandósult *„nemzeti érdekek"* világa helyett a konstruktivisták a társadalmi környezetet vizsgálják, amely dinamikussá teszi az államok választási szándékait. A világ társadalmilag konstruálttá válik.

A társadalmilag konstruált világ koncepciója

A konstruktivizmus paradigmájában alapvető szerepet játszik az a feltételezés, hogy a világ társadalmilag konstruált. Nemcsak az elnevezése, hanem a kulcsfontosságú fogalmak értelmezése és a nemzetközi politika magyarázata is ebből a meggyőződésből fakad.

A konstruktivizmus a *„nemzetközi rendszer"* közismert fogalma helyébe a nemzetközi társadalom fogalmát állítja. Ebben az esetben a társadalom és a rendszer közötti fő különbséget az jelenti, hogy az államok, annak elsődleges szereplői hogyan formálják érdekeiket. A nemzetközi rendszer szemléletben – tehát a realista és a neoliberális értelmezési keretrendszerben – az államok nem társadalmi jellegűek, abban az értelemben, hogy előre megfogalmazott igényeikkel és érdekeikkel lépnek kapcsolatba másokkal, és így az ilyen kapcsolatokat nyereségük maximalizálására szolgáló eszköznek tekintik. Ezzel szemben a nemzetközi társadalomban – a konstruktivista referenciakeretben – az államok folyamatosan változtatják érdekeiket, hozzáigazítva azokat a környezetükről általuk kialakított képhez.

A realisták úgy vélik, hogy a nemzetközi rendszert az államok közötti erőegyensúly határozza meg és alakítja ki, tehát anyagi tényezők – gazdasági képességek, fegyverkezési kapacitások stb. – határozzák meg. A konstruktivisták úgy vélik, hogy a döntő szerepet a percepció, a normák és az identitások, azaz a nem anyagi jellegű tényezők játsszák. Álláspontjuk szerint nem annyira a hatalom tényleges megoszlása a lényeges, hanem az, hogy az államok mit gondolnak arról. A realisták szerint az államok külpolitikáját vezérlő elvek automatikusan érvényesülnek: például egy erős szomszédos ország léte arra sarkall, hogy az adott államot szövetségek létrehozásával tartsuk féken.

A konstruktivisták ellenben úgy vélik, hogy egy erős szomszéd létezése önmagában nem jelent semmit. Az számít, hogy milyennek ítéljük meg ezt a szomszédot, hogyan értékeljük a szándékait és hogyan értelmezzük az identitását. Ukrajna keleten egy nála erősebb szomszéddal – az Orosz Föderációval –, nyugaton pedig ugyancsak egy erősebb szomszéddal – az Európai Unió-

val – határos. Realista szemmel nézve mindkettőt potenciális fenyegetésnek kell tekinteni, hiszen az erőviszonyok nem Ukrajna javára szólnak. A konstruktivizmus másképpen látja ezt a helyzetet.

Míg a realisták és a neoliberálisok azzal érvelnek, hogy az államok érdekeiket még azelőtt meghatározzák, hogy egymással kapcsolatba lépnének (az első esetben a nemzetközi rendszer hatalmi összefüggései, a második esetben pedig a belső szükségletek miatt), addig a konstruktivisták azt hangoztatják, hogy az érdekeket az határozza meg, hogy milyenek ezek a kapcsolatok. Nagyon is elképzelhető, hogy az államok már a nemzetközi kontextusba való bekapcsolódásuk előtt is törekednek egészen absztrakt dolgok, például a biztonság megteremtésére; azonban csak ebben a kontextusban alakítják ki az identitásukat és a biztonságról alkotott saját, egyéni fogalmaikat.

A konstruktivizmus abból az elképzelésből indul ki, hogy az államok bizonyos tulajdonságokkal és jellemzőkkel ruházzák fel egymást, ami lehetővé teszi a lehetséges barátok és ellenségek megkülönböztetését. Ahelyett, hogy a realizmus által javasolt módon személytelenül, potenciális ellenségként, vagy – a neoliberalizmus által javasolt módon, feltéve, hogy van lehetőség az együttműködésre és a kétoldalú nyereségek megszerzésére – partnerként tekintenénk a többi államra, a konstruktivizmus abból indul ki, hogy az államok képesek érzékelni egymás viselkedésének minden mozzanatát, és ennek alapján szubjektív elvárásokat építenek fel.

Egyáltalán nem minden egyes szomszéd válik ellenséggé, s nem feltétlenül válnak barátokká azok, amelyek egymással kereskedelmi kapcsolatban állnak, vagy bizonyos céljaik közösek. A hagyományosan hódító, terjeszkedésre törekvő államokat például másképpen fogják megítélni, mint azokat, amelyek évszázadok óta semlegesek. Egyszeriben a világpolitikáról alkotott kép sokszínű árnyalattal gazdagodik, teret adva a barátokról és ellenségekről, hősökről és árulókról, történelmi emlékezetről, kultúráról, hagyományokról stb. alkotott elképzeléseknek. Mindezek az alakzatok társadalmi normákká válnak.

A normák fogalma alapvető szerepet tölt be a konstruktivisták elméleti építményében. A neoliberálisok és az institucionalisták az államok racionalista mérlegelésével magyarázzák a nemzetközi normák kialakulását, ugyanis a normák csökkentik a negatív elvárásokhoz kapcsolódó költségeket. Ebből az álláspontból kiindulva a normák mindaddig hatékonyak maradnak, amíg az államok számára előnyösek. A konstruktivisták a nemzetközi viselkedéssel kapcsolatban egy átfogóbb felfogást képviselnek, amely szerint az államok nemcsak a költségeik csökkentésére, hanem identitásuk kialakítására is képesek. Bizonyos normák betartása jelzéseket küld másoknak, ezáltal megváltoztatja elvárásaikat és befolyásolja viselkedésüket. Az államok által legitimnek tartott normák összhangban vannak identitásukkal, és a viselkedés jellemzőjévé vagy a stratégiai kultúra részévé válnak.

A konstruktivisták körében az egyik legelterjedtebb példa a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos: Nagy-Britannia arzenálja többszöröse Észak-Korea nukleáris fegyverzetének, de csak az utóbbi ország nukleáris töltetei jelentenek fenyegetést az Egyesült Államok számára. Ezt az elvárásokkal és az identitásokkal lehet magyarázni: Nagy-Britanniát barátnak és szövetségesnek tekintik, Észak-Koreára viszont potenciális ellenfélként tekintenek. Láthatjuk tehát, hogy az Egyesült Államokat, akárcsak bármely más államot, nem a puszta hatalmi megfontolások, hanem a fennálló erőegyensúly aktuális megítélése vezérli politikájának kialakításában.

Az észlelés sokféle tényező függvénye, amelyek közül az egyik a normák betartása vagy megsértése mellett való elkötelezettség. Ha ezt a nézőpontot a közismert nemzetközi jelenségek esetében is figyelembe vesszük, a realisták és a neoliberálisok által kínált nézetekhez képest új szempontokat és árnyalatokat fedezhetünk fel. A semlegesség például nem pusztán a költség-haszon számítás eredménye (ahol a háborúba való belekeveredés valószínűségét mérlegelik a saját biztonsági igényeik mások hátrányára történő érvényesítésének esélyével összevetve), hanem a saját identitás megteremtésének, vagy annak megváltoztatásának módja, megváltoztatva ezzel a külvilág megítélését és elvárásait. Az államok viselkedése társadalmivá válik, és a normák az említett átalakulást megvalósító gépezetekké válnak.

A normák működésének magyarázatát Martha Finnemore *National Interests in International Society* („Nemzeti érdekek a nemzetközi társadalomban") című munkájában olvashatjuk. A nemzetközi társadalmi normák hatására kiformálódó identitásokra és érdekekre hívja fel a figyelmünket (Finnemore, 1996). Az identitás határozza meg az államok érdekeit, és ezek befolyásolják viselkedésüket. Az identitást viszont a normák határozzák meg, amelyek a nemzetközi szervezetek közvetítésével jutnak el az államokhoz. Ez utóbbiak tehát valamiféle útmutatást adnak az államoknak arra vonatkozóan, hogy milyenek kell legyenek az érdekeik.

A világ társadalmi konstruáltsága azt jelenti, hogy a nemzetközi politikában a nem anyagi erőforrások kiemelkedően fontos szerepet játszanak. Amit a nemzetközi fejleményekről mondunk, írunk vagy gondolunk, a történelmi analógiák, amelyeket felvonultatunk, még könyveink, cikkeink vagy elemző jelentéseink címei is – mindezek abból a környezetből és kontextusból származnak, amely a nemzetközi politika jól ismert szókészletének értelmet biztosít. Amit gondolunk és mondunk, az a kultúra és az identitás tevékeny részvételével kialakuló valósággá válik.

Általában véve azt mondhatjuk, az identitás egy olyan módszer, amellyel önmagunkat másokhoz kapcsolhatjuk. Egy adott személy társadalmi életében az identitás kulcsfontosságú szerepet tölt be azáltal, hogy meghatározza a csoportokhoz – például ideológiai, nemzeti vagy vallási csoportokhoz – való tarto-

zását. Az identitás összetett jelenség: egy személy egyidejűleg különböző csoportok tagja, illetve azonosul velük. Az identitás emellett változékony is, mivel az idő múlásával számos összetevője közül kevés marad változatlan. Az identitás – és ezt az adott személy minden egyes pillanatban érzékeli – befolyásolja a többi emberrel való kapcsolatát és a társadalmi élete teljes egészét. A kérdés az, hogy működik-e ilyen mechanizmus az államok közötti kapcsolatokban.

A konstruktivisták szerint minden bizonnyal igen. Az államok, akárcsak az emberek, képesek mások róluk kialakított véleményét azáltal alakítani, hogy azok szemében bizonyos elvek, értékek vagy szokások követőjének tűnnek fel. Az emberekkel ellentétben az államok identitását nem jellemezhetjük nemi, osztály- vagy kormegjelöléssel (ez utóbbit az *„ezeréves magyar állam"* fogalmat használók minden bizonnyal kétségbe fogják vonni), de lehetnek agresszívek vagy békeszeretőek, terjeszkedni akarók, semlegesek, közvetítőként elismertek stb. Az államok lehetnek demokratikusak, totalitáriusak vagy fundamentalisták is, ami nagyban befolyásolja azt, hogy más államok és társadalmak hogyan látják őket. Legalábbis ez a konstruktivisták véleménye.

Egy állam identitásával kapcsolatos alapkérdés a következő: kik vagyunk mi, és mit jelent ez a külpolitikánk tekintetében? Az erre a kérdésre adott választ nemcsak földrajzi vagy strukturális, hanem kulturális és társadalmi tényezők is meghatározzák. Így az EU, az Egyesült Államok, India, Oroszország vagy Kína mind-mind meghatározott jellemzőkkel rendelkezik, amelyek többnyire az államok és társadalmak történelmével kapcsolatosak. Pontosan ebből fakadnak az Oroszország imperialista törekvéseiről, az USA külpolitikai messianizmusáról, vagy Kína évezredes állami hagyományokkal kapcsolatos elkötelezettségéről kialakított sztereotípiák. E nézőpontból tekintve az államok hajlamosak a külpolitikai döntéseket nem pusztán és kizárólag racionális számítások alapján, hanem a másokról és önmagukról alkotott elképzeléseik hatása alatt meghozni, s gyakran motiválja őket saját történelmük heroizáló interpretációja.

Ebben a tekintetben az identitás és a kultúra kulcsfontosságú fogalmai közötti kapcsolat ellentmondásos marad, mindenekelőtt a kultúra értelmezésével kapcsolatos részletkérdések miatt. Egyrészt tágabb értelemben a kultúrát társadalmi hiedelmek és értékek összességének tekinthetjük. Másrészt a nemzetközi politika szemszögéből a kultúrát sokkal szűkebben értelmezik, mint a más államok elvárásaival és prioritásaival kapcsolatban általánosan megfogalmazott elképzeléseket. Egy másik szempontból pedig a kultúra fogalmára sokan úgy tekintenek, mint a nemzetközi politika vizsgálatával kapcsolatban felmerülő sajátos módszertani fogódzóra. Lehetővé teszi mindannak a megmagyarázását, amit másképp nem sikerül megmagyarázni.

Ezáltal a kultúra tulajdonképpen az utolsó lehetséges indok, valamiféle tautologikus érvelésre lehetőséget adó koncepció, amelyet akkor vesznek elő, amikor minden más elmélet használhatatlannak bizonyul. Az ukránok az ukrán

kultúra sajátosságainak figyelembevételével hoztak meg egy bizonyos döntést a külpolitikájuk területén – ez a kijelentés jól példázza ezt. A szellemiség ugyanilyen (igaz, a pozitivista tudomány szemszögéből nézve még problematikusabb) fogalom. Tekintettel minden ember egyediségére, a jellemzők, normák vagy felfogásmódok bármely embercsoporthoz való kötése problematikus, s annál is inkább az, ha ezt a csoportot nemzetiség vagy etnikum alapján határozzuk meg. A legtöbb esetben a szellemiség olyan sztereotípiákat tartalmaz, melyek csak tautológia segítségével egyeztethetők össze a tényleges állapotokkal.

Az ilyen módszertani apróságoktól eltekintve a konstruktivizmusnak sikerül olyan módszereket felkutatnia, amelyekkel a kultúra fogalmát a nemzetközi politika elemzésében is felhasználhatóvá tehetjük. Az egyik ilyen lehetséges eljárás az, hogy a kultúrát a fontossági sorrendek és az értékek rendezésének eszközeként fogjuk fel. Más szóval, a kultúra megmutatja nekünk, hogy mit kívánjunk, mit kerüljünk, mit keressünk és mit értékeljünk, azaz bizonyos viselkedési mintákat vagy viselkedésformákat hoz létre.

Ez alapján a társadalmaknak többféle, például a demokratikus, az individualista, az egalitárius vagy mondjuk a fatalisztikus magatartási típusát különböztethetjük meg. Ugyancsak itt lehet megemlíteni egy átfogó jellegű, civilizációkkal kapcsolatos megközelítésmódot is, amelyet annak idején Samuel Huntington tett népszerűvé. A civilizációk összecsapásáról szóló elmélete azokból a kulturális különbségekből indul ki, amelyek következtében a muszlim, a nyugati, az ortodox és más civilizációk eltérő módon értelmezik, mely dolgok fontosak számukra, s ennek következtében ezek a társadalmak más és más módon szerveződnek (Huntington, 2016).

Egy másik lehetőség a kultúrát a jelentéstartalmak rendszerbe szerveződéseként értelmezni. A kultúra e szerint a felfogás szerint ezeket a jelentéseket rituálékhoz, eljárásokhoz, szimbólumokhoz és nyelvhez rendeli. Ekképpen például a nemzetközi politikáról alkotott fogalmaknak is jelentést tulajdonítunk. Világnézeti elemek, meghatározott szóhasználatok és a történelmi tapasztalatok értelmezési módjai, s ezek mind hatást gyakorolnak a valóságra. A valóságot a hagyományos paradigmák objektíven létezőnek tekintik, a konstruktivizmus hívei azonban változékonynak és konstruáltnak.

Az identitást nemcsak az államok egyéni, hanem kollektív cselekvései, valamint a nemzetközi rendszer paraméterei is alakítják. Az anarchia szubjektív természetére vonatkozó gondolatát kibontva Wendt azt a megállapítást teszi, hogy a világrend szerveződésének egy típusa a nemzetközi társadalmi struktúrák különböző típusait hozza létre, köztük az anarchia három típusát: a hobbesi, a locke-i és a kanti anarchiát (Wendt, 2003). A hobbesi anarchiát az jellemzi, hogy az államok egymást ellenségként fogják fel, ami, mint emlékezhetünk rá, tökéletesen beleilleszkedik abba a világképbe, amelyet az angol filozófus

a *„mindenki mindenki ellen”* világaként írt le. Az államok ellenségesek, és harcolnak az uralomért és a relatív előnyökért. A fegyveres erő a meghatározó.

A locke-i anarchia a versenyről szól. Az elrettentésről, a konfliktuskezelésről és az erőegyensúlyról szól. Az államok riválisnak vagy ellenfélnek tekintik egymást, és erőszakhoz folyamodnak, de kerülik annak túlzott alkalmazását.

Kant anarchiája a barátok anarchiája. A jogi érték- és normarend és a megkonstruált *„együvé tartozás”* szolgál alapjául. Itt megfigyelhetjük a nemzetközi politika természetéről alkotott nézetek, valamint az államok egymásról alkotott elképzelései közötti kapcsolat dinamikus változását. Az uralkodók és elnökök elképzelései, nézetei tehát nagy szerepet játszanak abban, hogy a nemzetközi rendszer végül hogyan épül fel, és hogyan viselkednek a rendszer szereplői.

Az identitás fogalma azért olyan fontos a konstruktivizmus számára, mert feltárja a normák államok viselkedésére gyakorolt hatásának jelentőségét és természetét. A normák nem pusztán a további előnyök megszerzésének eszközei, hanem egyben összetevői annak is, hogy az államok milyennek látják önmagukat. Bizonyos normák betartása, illetve megszegése szükségszerűen megváltoztatja az állam arculatát, mivel az identitást az adott állam által legitimnek tartott normák halmazaként is meghatározhatjuk. A konstruktivisták meggyőződése, hogy egy állam identitása és érdekei változhatnak, hiszen azok konstrukciók, ahogy például konstrukciónak tekinthetjük a nemzetközi környezet állítólagos anarchiáját is. Ha tovább folytatjuk ezt a gondolatmenetet, akkor azt mondhatjuk, hogy a hatalom, a háború, a konfliktus vagy az államok közötti rivalizálás elképzelései is konstrukciók. Ezek az elképzelések ugyan a társadalmi interakciók hatására születnek meg, azonban a jövőbeni kapcsolatok jellegét és irányát ettől függetlenül is képesek meghatározni. A világ, amelyben élünk, nagyrészt annak tükröződése, hogy mit gondolunk róla.

Az identitásbeli különbségek egy része kizárólag az egyes államok nemzetközi színtéren tanúsított magatartásával áll kapcsolatban. Ezt a komponenst *stratégiai kultúrának* nevezzük.

A stratégiai kultúra

Miért döntenek a különböző államok azonos körülmények fennállása esetén is eltérő módon külpolitikai kérdésekben? A racionális választás elmélete szerint egyszerűen azért, mert hibákat követnek el. A nemzetközi politika egy játékhoz hasonlít egy racionálisan gondolkodó szereplő számára. A játszmákat a szabályok határozzák meg, függetlenül attól, hogy írásba vannak-e foglalva, vagy sem. A játéknak van néhány alapvető szabálya és kerete, vagy legalábbis az, amit alapvetőnek hisznek, vagyis amit az államok figyelembe vesznek a döntéseik meghozatalakor. Ilyen például az anarchia vagy a hatalmi egyensúly.

A szabályok és keretrendszerek kombinációja képezi az alapját azoknak a stratégiáknak, amelyeket az államok egymással való kapcsolattartásuk során alkalmaznak. A játék logikája akkor sem változik, ha egyes játékosok kicserélődnek. A *„Monopoly-játékban”* való ügyesség a valószínűségek kiszámításának és a várható események matematikai felmérésének képességétől függ, nem pedig az asztalnál ülők személyes jellemvonásaitól. Legalábbis ezt állítja a racionális választás elmélete.

A nemzetközi politikát a *„Monopoly-játék”* sokkal bonyolultabb és kibővített változatának is tekinthetjük. A játékban való sikeres helytálláshoz az embernek lehetőleg racionálisan kell döntéseket hoznia. A racionalitást a játékszabályokban rögzített, vagy ha nincsenek írott szabályok, akkor a mindenki által elfogadott győzelmi kritériumok alapján határozzuk meg. A valóság azonban gyakran másként fest.

Neorealista szemszögből nézve például a szabályokat valahol a nemzetközi rendszer szintjén és a nemzetközi politika természetének megfelelő módon határozzák meg, és azok megkövetelik, hogy az államok bármi áron a túlélésük esélyeinek lehető legnagyobb mértékű növelésére törekedjenek. Ezzel ellentétben a konstruktivizmus szerint a szabályokat sokkal inkább az államok történelme és az határozza meg, ahogyan az államok önmagukról és másokról vélekednek. Másképpen fogalmazva, bár a Monopolyban minden játékos célja a győzelem, mindenki egyénileg értelmezi, hogy mit is jelent számára a győzelem. A győzelemmel kapcsolatos elképzeléseket, a győzelem elérésének módjait és a siker kritériumait együttesen nevezzük az adott állam stratégiai kultúrájának.

Ennek elemei a nemzetállam építése során szerzett tapasztalatokban, a történelemben, az állam elitjének világszemléletében, kultúrájában és felfogásában gyökereznek. Azok számára, akik a stratégiai kultúrában hisznek, mindezek egy állam célkitűzéseinek és érdekeltségeinek meghatározásában még fontosabb szerepet játszhatnak, mint az olyan anyagi tényezők, mint például a nemzetközi rendszer polarizáltsága. Az említett okok miatt az anarchia nem feltétlenül váltja ki a *„csakis önmagadra számíthatsz”* elv érvényesítését, és a hatalmas szomszédoktól sem kell mindig tartani, vagy arra törekedni, hogy szövetségek segítségével féken tartsák őket.

Kanada például erőfeszítéseit nem a *„délről érkező fenyegetés”* elhárítására összpontosítja, pedig ezt kellene tennie, legalábbis akkor, ha a kanadai politikusok a világot szigorúan realisztikusan néznék, vagy ha a kétoldalú kapcsolatok története tele lenne ellenségeskedésekkel és konfliktusokkal. Ehelyett Kanada és az Egyesült Államok szövetségesek, és mindketten tisztában vannak a másik szándékaival. A tapasztalat igenis kihat a stratégiai döntéshozatal folyamatára, és ennek eredményeként azok korántsem mindig a strukturális tényezők által diktált absztrakt normák szerint alakulnak. Persze, esete válogatja, hogy ezek

az eltérések ténylegesen hogyan alakulnak a gyakorlatban. Mindenesetre ez az oka annak, hogy különböző államok hasonló körülmények között más-más módon dönthetnek külpolitikai kérdésekben.

A stratégiai kultúra koncepciójának felhasználásakor figyelembe kell vennünk néhány módszertani jellegű kérdést. Először is, az ember könnyen elkövetheti azt a hibát, hogy a nemzetközi jelenségek magyarázatakor a kulturális tényezőkre hivatkozunk: engedhetünk annak a kísértésnek, hogy kijelentsük, hogy a szó szoros értelmében minden a stratégiai kultúra összetevője. Földrajz, hagyományok, történelem, ideológia, politikai gyakorlat, mentalitás – miért is ne? Persze, mindezek és még számtalan más tényező így vagy úgy, de mindenképpen befolyásolja azt, amit korábban stratégiai kultúraként határoztunk meg. De a fogalom ennyire tágan való értelmezése nem vezet sehová.

Másodszor, egy további érdekes kérdés a stratégiai kultúrák kialakulásának idejére vonatkozik. Vajon például német stratégiai kultúrának nevezhetjük-e azt, amely a 19. század végén vagy a 20. század első felében alakult ki az erős hadsereg, a hadviselés és a háború kultuszának középpontba állításával? Vagy pedig inkább a mai német külpolitika jellegzetes elemei, azaz az együttműködés, a békésség és a multilateralizmus jelenítik meg a német stratégiai kultúra lényegét? Első – és nem csak első – pillantásra a száz évvel ezelőtti és a mai Németország merőben másfajta magatartásmintákat követ és stratégiai irányultságot képvisel.

Még egy lépéssel tovább léphetnénk, és elgondolkodhatnánk azon, hogy vajon a mai Németország és a száz évvel ezelőtti Németország ugyanaz az ország-e, és hogy vajon jogos-e párhuzamot vonni különböző történelmi korszakok államai között pusztán azon a tényen alapulva, hogy azok megközelítőleg ugyanazon a területen helyezkednek el? Ha a német stratégiai kultúrát bizonyos jellemzőkkel ruházzuk fel, akkor mennyire időtállóak ezek a vonások?

Egy szűkebben értelmezett és sokkal gyakorlatiasabb megközelítés a stratégiai kultúrát a stratégiai döntéseket megszabó vagy azokat korlátozó bizonyos szimbólumkészletként értelmezi. Ez a halmaz nagy vonalakban a következő kérdésekre adott explicit vagy implicit válaszokból áll:

Mennyire ellenséges a külső környezet? Az erre a kérdésre adott válasz hatással van a külpolitikára, például azáltal, hogy a megelőző stratégiák alkalmazására és az agresszív fellépésre, vagy éppen a megbékélésre vagy a semlegességre ösztönöz. Egy olyan állam, amelyet a történelem során ellenségek, vagy általa ellenségnek tekintett országok vesznek körül, aligha fog olyan külpolitikát folytatni, amely hasonlít a kanadaihoz.

Milyen ellenségképről beszélhetünk? A történelem folyamán mindig is ellenségként viselkedő, esküdt ellenségről, az állam létét fenyegető ellenségről van szó? Az öröktől fogva ellenséges államokkal való kapcsolatok általában antagonisztikusak, negatív elvárásokkal terheltek, és *zéró-összegű játszmának*

minősülnek. A realisták azt tanácsolják, hogy mindenkiről feltételezzük azt, hogy lehetséges ellenfelünk, minden egyes ellenségünkről feltételezzük azt, hogy a legrosszabb szándék vezérli, és ebből induljunk ki; a valóságban azonban ennél árnyaltabban érzékeljük a jelenséget.

Mi a szerepe a hadviselésnek és az erő alkalmazásának, és mennyiben alkalmas a nemzetközi konfliktusok megoldására a katonai erő mint eszköz? Ha az ilyen és más kérdésekre adott válaszokat együttesen vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy azok nem minden esetben adnak optimális válaszokat ezekre a kérdésekre – feltéve, természetesen, hogy egyáltalán létezhet-e az *„optimális"* fogalma a konstruktivizmusban. Végtére is az államoknak maguknak kell értelmezniük a játékszabályokat, köztük a győzelem vagy a vereség ismérveit is.

A stratégiai kultúrát képviselhetik vagy akár közvetíthetik is filozófusok és gondolkodók, a múlt nagy stratégái, a katonai hagyományok, vagy akár az ünnepségek. Azokat a szempontokat tartalmazza, amelyek szerint a döntéshozók elképzelik, hogy az állam milyen célokat tűzhet ki saját maga számára a világpolitikában. Metaforikusan fogalmazva, a stratégiai kultúra azt határozza meg, hogy egy állam melyik játszmát játssza más államokkal, és hogy a játszmában részt vevő partnerekkel való kapcsolata vajon inkább a sakkhoz, a pókerhez vagy a bridzshez hasonlít-e. E játékok mindegyikében a játékosok hajlamosak egy meghatározott stílust követni és bizonyos játéktechnikát alkalmazni, és ez nagyban hasonlít az államok stratégiai kultúrájára.

Bizonyos esetekben könnyebben felismerhetőek a stratégiai kultúra egyes elemei. Például a hosszú történelmi előzményekre visszatekintő államokban annak elemei sokkal hangsúlyosabb formát öltenek. Ennek alapján beszélhetünk például az Egyesült Államok kinyilatkoztatott rendeltetésének hagyományairól, az orosz expanzionizmusról vagy a Közép Birodalmára vonatkozó kínai elképzelésekről. A stratégiai kultúra elemeit természetesen át is lehet venni, ahogy ezt például a középkori császárok vagy az orosz uralkodók példája mutatja, akik a Római Birodalom vélt világszemléletét próbálták utánozni, kezdve azzal, hogy a *„császár"* és a *„cár"* címeket használták. Moszkva önmagát a *„harmadik Rómának"* tekintette, és kulturális tekintetben nem is annyira a Római Birodalmat, mint inkább a Bizánci Birodalmat próbálta utánozni. Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy az általános jellemző továbbra is az, hogy az államiság megszakítás nélküli léte elősegíti a stratégiai kultúra elemeinek kialakulását és megerősödését.

A nagyhatalmi lét ehhez nagyban hozzájárul. A nemzeti nagyság kifejezés sokkal inkább a realizmusban használatos, a neorealizmusra pedig különösen jellemző, hogy az államokat nagy, közepes és kis hatalmak kategóriáiba sorolja. Mindazonáltal a jelek szerint a nagyhatalmak külpolitikája sokkal markánsabb, valószínűleg a háborúkban való gyakoribb részvételük, a nagy területi kiterjedésük és a sokrétű érdekeik miatt. Úgy tűnik, a külpolitika esetükben

sokkal nagyobb szerepet játszik, mint a nagyhatalomnak nem tekinthető államok esetében.

A stratégiai kultúra mitológiája és szimbólumai a figyelem középpontjába kerülnek, és meghatározzák az államokról a világban kialakított képet. Ezek a vélekedések pedig befolyásolják az államok további viselkedését. Ez a hatás a szóhasználatban is tetten érhető: aforizmákban, jellegzetes kifejezésekben, mint például a *„finnesítés"*.

A stratégiai kultúráról, annak forrásairól, megnyilvánulásairól és befolyásolási módjairól szóló tanulmányokban visszaköszönnek a konstruktivizmusra általánosságban jellemző vonások és problémakörök, többek között a definíciók bizonytalansága és változékonysága, az eszmék és a tényleges valóság közötti erős kétoldalú kapcsolat, a racionalitás viszonylagossága és szubjektív jellege. És ami a legfontosabb: vajon mennyire lehetnek meggyőzőek a konstruktivizmus tudományos jellegű felvetései, ha maga a megközelítés a világ bármilyen pozitivista értelemben vett megismerhetőségének lehetetlenségére épül?

A „puha hatalom" koncepciója

Gyengéd erő, okos hatalom, az eszmék hatalma, szelíd hatalom, *„a sárgarépa"* – a puha hatalom fogalmának jelölésére szolgáló kifejezések egész sorát javasolta Joseph S. Nye, a Harvard Egyetem professzora a hidegháború végén (Nye, 1990). Maga a *„puha hatalom"* kifejezés konstruktivista hangvételű: a vonzerőre, a rokonszenvre, a más szereplők kívánságainak, érdekeinek és motivációinak átalakítására való hivatkozás azt az elképzelést sugallja, hogy a világ változik és szubjektív jellegű, és hogy a saját megértési és értékelési módok ráerőltetésével meg lehet változtatni a valóságot.

Mint sok más, a hatalom lényegének mélyebb megismerésére irányuló kísérlet esetében, a döntő lökést egy módszertani probléma felmerülése adta. Lehetetlen ugyanis egy bizonyos nemzetközi szereplő hatalmát felmérni pusztán az erőforrásainak vizsgálatával, vagy azzal, hogy megfigyeljük, hogyan változik más szereplők magatartása, főleg amiatt, mert gyakran nem ismerjük célkitűzéseiket és valódi érdekeiket. Hogy lehet kimutatni azt, hogy a hatalom alkalmazására került-e sor abban az esetben, ha az, akivel szemben a hatalmat alkalmazzák, hajlandó volt a tőle megkövetelt magatartást tanúsítani?

A hatalmat kizárólag kényszerként és az erőforrások feletti uralomként értelmező elméletek nem tudják megmagyarázni az ilyen interakciók végeredményeit. E hiányosság orvoslására Nye azt javasolja, hogy a hatalom két hagyományos arculatát (például a fenyegetések alkalmazását és a jutalmazás megígérését) egészítsük ki egy harmadikkal – azzal, hogy másokat a saját vágyainkhoz kötünk. Mások bevonásának képessége az alapja az állam puha hatalmának,

amelyet gyakran olyan fogalmakkal társítanak, mint a vonzerő, a vonzalom, a tekintély és a karizma. A nemzetközi politika világában ezek nagyon elvont, tünékeny képződmények. Meglehetősen nehéz őket operacionalizálni, és erre a puha hatalom koncepció kritikusai is gyakran rámutatnak.

Mindazonáltal a koncepció hívei meg vannak győződve arról, hogy a modern világpolitika jellemzői nemcsak azt teszik lehetővé, hogy a politikai kapcsolatokban olyan dolgokat is felhasználjanak, mint a tekintély vagy a szeretet, hanem azt is, hogy tanulmányozzuk, hogyan, milyen módon alkalmazzák a puha hatalmat. Ez annak köszönhető, hogy a kortárs politikai világ egyre inkább egy olyan társadalmasodott rendszerre hasonlít, amely nemcsak a szereplők vertikális hierarchiájának tekinthető, hanem a különböző szintű kapcsolatok kiterjedt hálózatának kialakulását is lehetővé teszi, ahol a morális erőforrások és a közvélemény befolyásolása esetenként döntő jelentőségre tehet szert.

A puha hatalom olyan képesség, amellyel az egyén el tudja érni azt, hogy önnön érdekeit mások saját érdeküknek tekintsék azok morális, illetve kulturális vonzereje miatt, és ezáltal megkönnyítse a politikai célok elérését. Ebben az esetben az erőforrásai között szerepel a kultúra, a politikai értékek és az állam külpolitikájának erkölcsi alapja. A puha hatalom erőforrásai között megtalálhatóak az állam által képviselt értékek, a belpolitikai normák és a külpolitikában érvényesülő módszerek.

Az államok puha hatalmi képességeinek mérése örök probléma a konstruktivisták számára; és az államok puha hatalmi képességeit bemutató mérőszámok sokkal sokrétűbbek, mint a hadászati képességeket vagy akár a demokrácia fenntarthatóságát mérő mutatók. Az államok puha hatalmának mérésére használható indikátorok közé tartozik többek között például az exportált filmek, zeneművek és könyvek száma, valamint ezek nézettsége, hallgatottsága vagy olvasottsága; a turisták száma; a különböző rangsorban első helyen álló egyetemek számával mérve az oktatás színvonala; a Nobel-díjasok száma stb.

Bár ezek a jelzőszámok kétségtelenül pontatlanok, és nem közvetlenül határozzák azt meg, hogy mennyire hatékony külpolitikát folytat az adott ország, mégis olyan általános értékeket érintenek, mint a nemzetközi tekintély vagy a nemzetközi hírnév. Akár szándékoltan, tudatosan használják azt, akár nem, a puha hatalom alkalmazásának eredményeként kialakul egy adott ország elképzelhető törekvéseiről és szándékairól valamiféle általános elképzelés a világban. Ennek alapjául nemcsak az állam általában vett anyagi képességeinek értékelése szolgál, ahogyan azt a realisták sugallják, hanem az is, hogy mennyire komolyak az állam szándékai ezek alkalmazására vonatkozóan.

A puha hatalommal kapcsolatos egyik legérdekesebb és elméletileg legnehezebb kérdés az, hogy vajon mi is az alapja, meghatározható-e a jellege, és milyen tényezők biztosítják a vonzerejét. A probléma az, hogy egyrészt az esz-

mék és az értékek vonzerejét sokan valamiféle objektív dolognak tekintik: a demokráciára és a békére feltételezhetően mindenki vágyik, és ebből következően az ezek megvalósítását célzó ideológia *„természetes"* vonzerejével rendelkezik. Másrészt, bármiről is legyen szó, annak vonzereje a kommunikáció és az abban részt vevők közötti eszmecsere eredménye, tehát társadalmi konstrukció. Ebből pedig az következik, hogy nem léteznek objektív értékek, és hogy bármely eszme vonzereje a kommunikáció eszközeinek alkalmazásával manipulálható, növelhető, vagy csökkenthető.

Létezik egy másik, a puha hatalommal kapcsolatos paradoxon is. Ha az említett vonzalmat a kommunikáció során mások meggyőzésével alakíthatjuk ki, akkor az tulajdonképpen saját akaratunk érvényesítésével történik meg. Ha azonban erről van szó, akkor eltűnik a hatalom puha természete, helyét a kényszerítési technika váltja fel. Másképpen fogalmazva, a *„puha hatalom"* néha nehezen különböztethető meg *„a kemény hatalomtól"*.

Az értékekről és az azok által gyakorolt befolyásról szóló fejtegetések képezik az alapját a vonzerővel kapcsolatos elképzeléseknek. Az értékek vonzereje az, ami miatt az értékeket a puha hatalom forrásaként használhatjuk fel. Bizonyos értelemben a befolyásolás puha módszereinek vonzerejét ugyanúgy eszközként használhatjuk, mint a kemény hatalmi források esetében a kényszerítést. Az értékek a kommunikáció folyamatában válhatnak vonzóvá, ezért azok vonzereje nem természeti, hanem társadalmi eredetű dolog. Ha tehát az értékek vonzereje valamiféle természet adta és objektív dolog lenne, akkor az emberiség történelmi útja minden valószínűség szerint az objektív vonzerővel bíró értékeken alapuló kulturális egység kialakítása lenne. Ha azonban ez a vonzerő társadalmilag konstruált és változékony, akkor a nemzetközi politika az állandó kulturális konfrontáció csataterévé válik, ahol az adott pillanatban tapasztalható vonzerő a társadalmi, kulturális és nyelvi valóság megteremtéséért folytatott verseny átmeneti, ideiglenes eredménye.

Szerencsésebb tehát, ha az értékek vonzerejét társadalmilag konstruáltnak tekintjük. Ennek segítségével elkerülhetjük, hogy számos paradoxon és ellentmondás merüljön fel amiatt, hogy a vonzerőt valamiféle természetből fakadó dolognak, a vonzerő főbb jellemzőit és megnyilvánulását pedig maradandónak tekintjük. Ha azonban a vonzerőre úgy tekintünk, mint ami a társadalmi interakció eredményeként áll elő, akkor az értékek – legyenek azok a liberális demokráciához, a vallási fundamentalizmushoz, a kommunizmushoz vagy bármi máshoz kapcsolódóak – a valóság alternatív értelmezései között zajló szüntelen verseny folyamatában válhatnak vonzóvá. Ebből egy fontos következtetést szűrhetünk le: nem egy bizonyos értékrend felvállalása és hirdetése képezi a puha hatalom tényleges alapját, hanem a saját értékek másokra való ráerőltetésének képessége.

Részben emiatt néha nehéz az államok kemény és puha hatalma közötti közvetlen kapcsolatra rámutatni. Előfordulhat, hogy egy hagyományos értelemben vett szuperhatalom csak kisebb mértékű puha hatalmi képességekkel rendelkezik, mint ahogyan például ez történt a Szovjetunióval az 1960–1980-as évek közötti stagnálás évei alatt. Ellenben kisebb államok gyakran nagy elismertségre tehetnek szert a komoly globális problémák megoldásával kapcsolatos számtalan kezdeményezésük, a békefenntartó missziókban való részvételük vagy a közvetítőkészségük révén (ahogyan azt Norvégia, Svédország, a Vatikán, Új-Zéland, vagy éppen Írország példája is tanúsítja). A modern világban a puha hatalmi képességek növelését elősegítheti a nemzetközi szervezetek tevékenységében, s különösen az erőszakot semmiféle módon nem alkalmazó nemzetközi szervezetekben való részvétel.

Az, hogy a kultúra és a vonzerő hogyan befolyásolja a politikai tevékenységet, nem teljesen világos. A puha hatalom elmélete abból indul ki, hogy egy állam a vonzó kultúra révén hatást gyakorolhat más országok társadalmának közvéleményére, s így azok nemzeti szintű céljait is alakíthatja. Azonban az ilyen jellegű befolyásgyakorlás képessége nagymértékben a különféle körülményektől függ, és gyakran teljesen elveszíti a jelentőségét. Például a nyugati tömegkultúra hagyományos eszköztára egyre hasonlatosabbá teszi az amerikaiak és az európaiak világszemléletét, ugyanakkor azonban tovább mélyíti a szakadékot például az európaiak és a mohamedánok között.

Az első esetben kétségtelenül növekvő hasonlóság politikai következményei persze változóak; az európaiak és a mohamedánok közötti szakadék mélyülése azonban már nyilvánvaló politikai károkkal jár. Végül is nem lehet mindenkinek tetszeni. Ezért az egyes országok kultúrája rokonszenvet, közömbösséget és elutasítást egyaránt kiválthat a különböző társadalmi csoportokba sorolható emberekből, függetlenül attól, hogy azok mely állam polgárai is éppen. Egyébként a kulturális vonzerő úgymond a múltban, a történelem során kialakult hagyományokban, vívmányokban és értékekben gyökeredzik, és így nem is mindig lehet gyorsan átalakítani egy-egy adott politikai cél elérése érdekében. A német filozófia vagy az olasz képzőművészet Németország és Olaszország aktuális külpolitikájától függetlenül esztétikai érzelmeket vált ki az emberekből. Másrészt pedig a mély kulturális, történelmi, hagyományokkal nem rendelkező államok nem képesek néhány év alatt ilyen hagyományokat teremteni.

Kulturális tekintetben a puha hatalom alapját elsősorban nem a klasszikus filozófia vagy a képzőművészet, hanem a tömegkultúra képezi. A fogyasztók széles társadalmi csoportjai számára készül, és tartalmazza a filmművészetet, a zenét, az irodalmat, a fotózást, a televíziózást és az online platformokat. A tömegkultúrák versenyében általában nem az nyer, aki színvonalasabb kulturális termékeket alkot, hanem az, aki gyorsabban képes bármilyen média-tartalmat legyártani és azt széles körben terjeszteni. A verseny tehát a kulturális

szférából a termelési szférába lép át. Azonban az effajta kulturális *„fegyverkezési verseny”* során a győztesek előtt megnyílik annak lehetősége, hogy a közvélemény kívánalmait, érdeklődését és reakcióját messze saját államhatáraikon túl is befolyásolni tudják.

A puha hatalom fogalmával gyakran társul az *„intelligens hatalom”* fogalma. Az intelligens hatalom a puha és a kemény hatalmi erőforrások egyazon stratégiában történő egyesítését jelöli. E hatalom intelligens mivolta abban a képességben mutatkozik meg, hogy képes a különböző erőforrásokat rugalmas módon egymással összeegyeztetve felhasználni az egyes célok elérése érdekében. Ehhez a kemény és puha hatalmi erőforrások kiegyensúlyozott, megfontolt és célzott alkalmazására van szükség.

Mint ahogyan bármilyen másfajta hatalom használata, a puha hatalom felhasználása is a körülményektől függ. Értékrendjének és eszméinek elterjesztéséhez egy államnak az ehhez szükséges lehető legkedvezőbb környezetet kell kialakítania. A puha hatalmat például a leghatékonyabban a decentralizált kormányzati rendszerrel és a véleménynyilvánítás szabadságát tiszteletben tartó demokratikus berendezkedésű, nyitott társadalmakban lehet alkalmazni. A zárt társadalmakban, ahol egy autoriter vezető hatalmi helyzete szilárd, korlátozottak a lehetőségek mások kívánalmainak befolyásolására. Az értékeket könnyebb egymáshoz kulturális szempontból hasonló társadalmakban népszerűsíteni.

Elemi különbségek elutasító reakciókat váltanak ki; és ugyanilyen reakciókat válthat ki bármely életstílus vagy kulturális sztereotípia túl agresszív népszerűsítése is. Ehelyett jobb, ha meghagyjuk mások számára a választás szabadságát. Hosszú távon pedig az a legcélravezetőbb, ha sikerül megtalálni a puha és a kemény hatalom alkalmazásának a helyes arányát. E tekintetben nem létezik általános érvényű szabályrendszer, de általánosságban kijelenthető, hogy a kemény hatalom hatékonyabban szolgálja a konkrét célok elérését vagy a nemzetbiztonságot közvetlenül fenyegető veszélyek elhárítását, míg a puha hatalmat arra alkalmazzák, hogy hosszú távon alakítsák a külpolitika végrehajtásának feltételeit, valamint barátságos és kedvező nemzetközi környezetet teremtsenek.

Ez elősegíti, hogy a hatalmat úgy értelmezzük, mint a játékszabályok megszabásának, a választási lehetőségek korlátozásának és a normalitás, vagy abnormalitás meghatározásának képességét. Az itt felsorolt elméleti állásfoglalások alapján ugyanis elmondhatjuk, hogy a hatalom jóformán észrevehetetlenül, valójában gyakran közvetetten, a politikai folyamatokban szinte követhetetlen módon fejti ki hatását. Ha a hatalom a legitimitás, az igazságosság és a napirend kérdéseihez társítottan jelenik meg, akkor gyakran elhalványul az erőszakhoz, a kényszerhez és a tekintélyelvű politizáláshoz való kapcsolódása.

Ebből a szempontból világos, hogy a nagyhatalmú nemzetközi szereplők közé nem csak az erőszak monopóliumával bíró államokat sorolhatjuk, hanem azokat nemzetközi szervezeteket is, amelyek befolyásolni képesek a közvéle-

ményt, a viselkedési normák kialakítását és azt, hogy a világpolitika napirendjén bizonyos kérdések elsőbbséget élvezzenek. Az államok népszerűségre és értékrendjük népszerűsítésére való törekvése talán a legszemléletesebb bizonyítéka annak, hogy a nemzetközi politikáról alkotott konstruktivista szemléletmód mennyire erőteljesen és tartósan jelen van napjainkban.

A konstruktivizmus kritikája

Ahogy sejthető, a konstruktivizmust mind a racionalista, mind a reflektivista oldalról azzal támadják, hogy nem következetes, illetve hogy nem kellően radikális. A racionalista kritika a megfogalmazott érvelés empirikus bizonyítékait hiányolja. Azt állítják, hogy a konstruktivizmus által felvetett talányok többségére megfelelő magyarázatot lehet adni az érdekek és más *„anyagi"* tényezők segítségével, és hogy az olyan dolgokkal, mint a normák, az állam viselkedésében tapasztalható változásoknak csak egy nagyon kis részét lehet magyarázni.

Egyes kutatók ugyancsak problematikusnak találják azt az elképzelést, hogy az identitást, illetve a normákat magyarázó tényezőknek kell tekinteni. Érvelésük szerint ezeket nem lehet egyértelműen meghatározni. Észrevehetjük, hogy végső soron a kérdés az, hogy elfogadjuk-e, vagy sem a legtöbb konstruktivista munka kritikai-realista ismeretelméleti alapelveit. Ennek elutasítása esetén e kritika ellen nehéz védekezni. Remélhetőleg ebben a fejezetben azonban sikerült bemutatnunk, hogy a konstruktivizmus igenis gazdagítja a nemzetközi politikáról szóló elemzéseket néhány olyan értékes meglátással, amelyek nem, vagy csak nehezen illeszthetők be a racionalisztikus értelmezési keretrendszerbe.

A racionalista kritikával szemben védekezésként a konstruktivizmus hívei általában azt hangoztatják, hogy az félreérti az egész konstruktivista megközelítést, amely nem az eredmények független változókra való hivatkozással történő magyarázatára irányul, hanem inkább arra, hogy megmutassa, hogy a társadalmi kapcsolatokban tulajdonképpen nem léteznek független változók, és hogy a nemzetközi politikát a szereplők viselkedésének *„belülről"* történő megértése révén kell megközelítenünk. Azt a kritikai állítást, hogy *„a társadalmi konstruktivizmus nem igazán elmélet",* a konstruktivizmus hívei pedig azzal próbálják elhárítani, hogy az nem is igazán akar elmélet lenni abban az univerzális értelemben, mint például a neorealizmus.

Ennek ellenére néhány jelentős probléma továbbra is fennáll a konstruktivizmussal kapcsolatban. Az egyik az, hogy a konstruktivisták által használt fogalmak nagy része meglehetősen ködösen van meghatározva. Egyes elemzések például *identitásról*, *kultúráról*, *normákról* és *intézményekről* beszélnek, ám ezeket meglehetősen nehéz egymástól különválasztani. Mondanunk sem kell, hogy ez a probléma annál szembetűnőbbé válik, minél távolabb kerül a konst-

ruktivista munka a racionalizmus gondolati kiindulópontjától, és ténylegesen magyarázatokat kíván alkotni. Például minden olyan kísérlet, amely a különböző cselekvési logikák közötti empirikus különbségtétel leírására irányul, komoly nehézségekbe ütközik.

Ennek az az oka, hogy bár például a *„stratégiai cselekvés"* és *„a racionális észérvekkel alátámasztott cselekvés"* absztrakt ontológiai értelemben való megkülönböztetésének lehet némi értelme, de amíg nem találunk módot arra, hogy belelássunk egy politikai döntést hozó személy fejébe, nem tudjuk eldönteni, hogy amit tesz, azt leginkább az érdekek, a normák figyelembe vétele, vagy esetleg a legmeggyőzőbb, racionális érv hatására teszi-e.

Az egyik kritika, amelyet sok racionalista és reflektivista egyaránt hangoztat, az, hogy a legtöbb konstruktivista szerző – annak ellenére, hogy a struktúra és a cselekvő személyek közötti kölcsönhatásra helyezi a hangsúlyt – elemzésében elsősorban a struktúrákra, például az identitásokra, intézményekre, kultúrákra és normákra koncentrál. Ez valóban így van, és ezt sok konstruktivista is elismeri. Ennek a torzításnak az az oka, hogy a konstruktivisták által végzett empirikus munkák többsége a racionalista magyarázatok kritikájából indul ki, amelyek viszont a cselekvésre összpontosítanak.

A reflektivista kutatók részéről is számos kritika fogalmazódik meg. Hedley Bull munkásságának bemutatásakor már említettük, hogy az Alexander Wendthez hasonló konstruktivistákhoz hasonlóan ő is nagymértékben államközpontú szemléletet képvisel. A *„főáramvonalú"* konstruktivista munkák nagy részében az államot problémamentes kategóriának tekintik, és a nemzetközi kapcsolatok központi szereplőjeként kezelik. Ezzel sem a kritikai elméletalkotók, sem a posztmodern kutatók nem értenek egyet.

Különösen a posztmodern szerzők részéről hangzik el gyakran az a kritika, hogy a konstruktivisták nem veszik elég komolyan a nyelvet. Bár elismerik a diskurzus fontosságát, a diskurzus megértése sekélyes marad, és nagyon kevés konstruktivista gondolkodó ismeri fel a nyelv erejét a maga valójában, s azt nem úgy értelmezi, mint ami a normák közvetítője és a szocializáció egyik eszköze.

Végül pedig, lehetséges-e úgy érvelni amellett, hogy a valóság társadalmilag konstruált, hogy ugyanakkor nem feltételezzük azt is, hogy a tudomány és a tudás, következésképpen a saját elméleti alkotásunk is ugyancsak társadalmi konstrukció? Ha pedig így áll a helyzet, akkor mégis mennyiben tekinthető ez az elmélet olyan alkotásnak, ami valami újjal gazdagítja a világról szerzett ismereteinket?

Mindez természetesen nem von le semmit azoknak a kritikai felismeréseknek az értékéből, amelyeket a konstruktivizmusnak az 1990-es évektől kezdődően köszönhetünk. Befejezésül a konstruktivizmussal kapcsolatosan meglehetősen gyakran felmerülő néhány állítást sorolunk fel, s röviden rámutatunk

arra, hogy ezek miért tekinthetőek a konstruktivizmus lényegi vonásaival kapcsolatos félreértéseknek.

A konstruktivizmussal kapcsolatos félreértések

1. *„A konstruktivizmus azt jelenti, hogy az emberek egyszerűen megalkotják a saját világukat."* Ezzel szemben a konstruktivisták azt hangsúlyozzák, hogy minden, amit teszünk, olyan struktúrákba ágyazódik be, és olyan struktúrák befolyásolják, mint amilyenek például az intézmények és a kultúrák. Ugyanakkor viszont elutasítják azt a vélekedést is, hogy ezek a struktúrák örök időkre megváltoztathatatlanok lennének. Ehelyett arra mutatnak rá, hogy ezeket a struktúrákat a cselekedeteink révén kell reprodukálnunk, és ezért sosem zárható az ki, hogy megváltozhatnak.

2. *„A konstruktivizmus egy absztrakt elmélet, amelynek nincs mondanivalója a valós világról."* Sok konstruktivista munka valóban kissé elvontnak tűnhet. Ez nagyrészt azokkal az alapvető ismeretelméleti és ontológiai kérdésekkel függ össze, amelyekkel a konstruktivistáknak foglalkozniuk kell ahhoz, hogy kialakíthassák saját álláspontjukat. Ugyanakkor nagyon sok nagyon empirikus konstruktivista munka létezik, és mivel a konstruktivizmus inkább egy megközelítés, mint elmélet, valódi értékét sok tekintetben csak konkrét empirikus kutatások keretében lehet értékelni.

3. *„A konstruktivizmus tele van olyan bonyolult fogalmakkal, amelyeket senki sem ért."* Ez az állítás összemossa a konstruktivizmust a posztmodernizmussal (pontosabban a posztstrukturalizmussal), amelyet néha „*radikális*" konstruktivista nézőpontnak tekintenek, mivel elismeri, hogy tudásunk társadalmilag is konstruált, és hogy a nyelv döntő szerepet játszik ebben a konstrukcióban.

4. *„A konstruktivisták idealisták, akik nem ismerik fel a nemzetközi politika gyakorlati jelentőségű problémáit."* A középúton elhelyezkedő számos konstruktivista az érdekek és a stratégiai megfontolások fontosságára hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozzák azonban, hogy nem ezek az egyedüli fontos tényezők, amelyek a nemzetközi kapcsolatokat meghatározzák. Mivel a racionalisták az érdekek szerepére összpontosítanak, sok konstruktivista inkább az eszmék, az identitások vagy a normák hatására koncentrál, de ez nem jelenti azt, hogy tagadják az érdekek fontosságát.

8. A NEMZETKÖZI POLITIKAI GAZDASÁGTAN: A KLASSZIKUS ELMÉLETEK

Ez a fejezet a politika és a gazdaság, az államok és a piacok globális kérdésekben betöltött szerepét tárgyalja. A nemzetközi politikai gazdaságtan végső soron a jólét és a szegénység kérdésével foglalkozik, azzal, hogy kik és mit szereznek meg maguknak a nemzetközi gazdasági és politikai rendszerben. A legfontosabb klasszikus elméletek közé e tekintetben a merkantilizmust, a gazdasági liberalizmust és a neomarxizmust sorolhatjuk. Ezeket csak tágabb értelemben tekinthetjük *„elméleteknek"*, mivel olyan feltételezéseket és értékrendszereket tartalmaznak, amelyekből kiindulva a nemzetközi politikai gazdaságtan kérdéskörét különböző módon közelíthetjük meg. Az egyes elméleteket részletesen bemutatjuk; a következő fejezet a közöttük folyó legfontosabb vitákkal foglalkozik.

Mi is tulajdonképpen a nemzetközi politikai gazdaságtan?

Bizonyos értelemben és bizonyos szempontból az életünk alapvetően a politikai gazdasággal kapcsolatos kérdések körül forog. Ahhoz, hogy életben maradjunk, élelemre, ruházatra és sok egyéb dologra van szükségünk. Legtöbbünk ezeket a javakat a piacon vásárolja meg, és a piacon megkeresett pénzünkből fizetünk értük. A modern gazdaság a piac politikai jellegű elvei alapján meghatározott keretrendszer szabályait követve működik (ha ez nem így lenne, akkor nem lenne más, mint egy fenyegetésekre, megvesztegetésekre és erőszakra épülő *„maffiagazdaság"*). A törvények és jogszabályok alkotják azt a keretrendszert, amely a piac működését meghatározza. Másrészt viszont a gazdasági hatalom a politikai hatalom fontos alappillére. Ha a közgazdaságtan a vagyonszerzésről, a politikatudomány pedig a hatalom megszerzéséről és gyakorlásáról szól, akkor tagadhatatlan, hogy a két tudományág bonyolult és rejtélyes módon kölcsönhatásban áll egymással (Polányi, 1957; Gilpin, 1987, 2001). A nemzetközi politikai gazdaságtan lényege tulajdonképpen nem más, mint a politika és a gazdaság, az államok és a piacok közötti, nemzetközi környezetben lejátszódó bonyolult kölcsönhatásának vizsgálata.

A korábbi fejezetekben bemutatott elméleti irányzatok a háború és a béke, az államok közötti konfliktus és együttműködés kérdéseit tekintik vizsgálódásuk elsődleges tárgyának. A nemzetközi politikai gazdaságtan a gazdagság és a szegénység kérdéskörére koncentrál, valamint arra, hogy ki, mit és hogyan szerez meg a nemzetközi rendszerben. Ez a fejezet abban is különbözik az előzőektől, hogy nem egyetlen elméleti irányzattal foglalkozik. Ehelyett a nemzetközi politikai gazdaságtan három legfontosabb, klasszikus elméletét mutatja be. Egyes elméleti szakemberek azt állítják, hogy a nemzetközi politikai gazdaságtan az átfogóbb tudományág, és hogy nemzetközi kapcsolatok elmélete tulajdonképpen a nemzetközi politikai gazdaságtan egyik alterületének tekintendő. Mások szerint viszont mind a nemzetközi kapcsolatok elmélete, mind pedig a nemzetközi politikai gazdaságtan egy tágabb tudományág, a nemzetközi tanulmányok részterületének tekinthető (Strange, 1995). Sok közgazdász pedig úgy véli, hogy a közgazdaságtan módszereit és elméleteit a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok területén is alkalmazni lehet. A politikatudomány számos kutatója tiltakozik ez ellen, mert úgy látja, hogy ez a szemlélet a politikatudományt a közgazdaságtan egyik alágazatává degradálja. Ez a vita tulajdonképpen alapvetően arról szól, hogy mely elméletek és mely kutatási kérdések a legfontosabbak.

Amint korábban említettük, a nemzetközi kapcsolatok elméletének a 20. század elején történt létrehozatala mellett hangoztatott egyik fő normatív jellegű érv az volt, hogy az elméletnek elő kell segítenie egy békésebb világ megteremtését. A hidegháború évei alatt a figyelem középpontjában az 1950-es és 1960-as években a háború és a béke kérdésköre és problematikája állt. Ez természetes volt az olyan kutatók és politikusok számára, akik nemzetközi látásmódját a két világháború tapasztalatai formálták. Charles de Gaulle francia elnök (és tábornok) például a gazdasági kérdéseket valamiféle *„hadtáphoz hasonló fajsúlyú ügyeknek"* és *„alacsonyabb rendű politikai területhez sorolható fontosságú ügyeknek"* tekintette, amelyekkel a gyengébb képességűek is foglalkozhatnak, míg az olyan államférfiakra, mint ő maga, a *„magas-politika körébe eső kérdések",* azaz a legfontosabb, a háborúval és a békével kapcsolatos ügyek tartoznak.

Ezt a hozzáállást egy másik tényezővel is magyarázhatjuk, azzal, hogy a modern társadalmakban az állam, a politikai szféra és a piac által uralt gazdasági szféra elkülönül egymástól. Amint majd azt a gazdasági liberalizmusról szóló részben látni fogjuk, a liberalizmust képviselők úgy vélik, hogy a gazdasági rendszer akkor működik a leghatékonyabban, ha azt politikai beavatkozástól mentesen, saját törvényeit követve teszi. Ezt a liberális elképzelést azonban nem szabad úgy értelmezni, hogy a gazdaságnak és a politikának semmi köze egymáshoz. A *„szabad piac"* kifejezés nem a politikától való függetlenséget sugallja. A szerződések, a fogyasztó- és termelővédelem, az adózás, a munkafel-

tételek stb. politikai szabályozása alkotja azt a rendszert, amelynek keretében a *„szabad piac”* működik. A politika és a gazdaság bonyolult módon kapcsolódik egymáshoz, még a legliberálisabb *„szabad piacgazdaságokban”* is.

Az 1950-es és 1960-as években könnyen az a benyomásunk támadhatott, hogy számos, a nemzetközi kapcsolatok elméletével foglalkozó kutató elkövette azt a hibát, hogy a gazdaság és a politika kérdéseit egymástól elválaszthatónak tekintette. A nemzetközi kapcsolatok területén a gazdaságot és a politikát sokáig egymástól szinte teljesen elkülöníthetőnek, kvalitatív szempontból különböző jellegű tevékenységeknek tekintették, melyek különböző kvalitatív jellegű módszerekkel tanulmányozhatók. Ezt a szemléletmódot azonban az 1970-es évek elejétől kezdődően egyre többen kezdték megkérdőjelezni.

Miért változott meg ez a szemléletmód? Először is, a második világháború után a politikusok által a gazdasági növekedés és a nemzetközi kereskedelem előmozdítása érdekében létrehozott rendszer, az úgynevezett Bretton Woods-i rendszer a válság jeleit mutatta. Különösen az Egyesült Államok küzdött gazdasági nehézségekkel, amelyeket a vietnámi háborúba (1961–73) való erőteljes belekeveredése okozott. Az amerikai aranytartalékok elszívásának megállítása érdekében fel kellett hagyni az amerikai dollár aranyra való átválthatóságával. Ezt az intézkedést Richard Nixon amerikai elnök hozta meg. Más szóval olyan politikai intézkedéseket foganatosítottak, amelyek megváltoztatták a gazdasági élet játékszabályait. Az 1973-tól kezdődő olajválság hozzájárult az elveszett sebezhetetlenség érzéséhez. Gazdasági válság idején általában világosabbá válik, hogy a politika és a gazdaság szorosan összefonódik. Másodszor, a gyarmati rendszer felszámolása a nemzetközi államrendszerben a politikailag gyenge és gazdaságilag szegény államok egy új csoportjának létrejöttét eredményezte.

A legtöbb újonnan függetlenné vált ország korántsem volt elégedett a nemzetközi gazdasági rendszerben elfoglalt alárendelt helyzetével. Az 1970-es években az ENSZ-ben *„Új nemzetközi gazdasági rendet”* követeltek, azaz olyan politikai intézkedéseket, amelyek célja a harmadik világ (ma már fejlődő) országok gazdasági helyzetének javítása volt. Bár ezek a javaslatok sokkal kisebb jelentőséggel bírtak, mint a Bretton Woods-i nemzetközi válság, mégis megmutatták, hogy az országok nemzetközi rendben elfoglalt gazdasági helyzete szorosan összefügg az egyes politikai intézkedésekkel. Végül pedig a hidegháború befejeződése is rávilágított a politika és a gazdaság közötti kapcsolatra. Kelet-Európa és a volt Szovjetunió 1989 után kezdett visszailleszkedni a Nyugat által létrehozott nemzetközi rendszerbe. Ezek az országok egyszerre vágytak politikai integrálódásra, mint például a nyugati szervezetekhez való csatlakozásra, és gazdasági integrálódásra, a nyugat-európai, észak-amerikai és japán fejlett gazdaságokkal való intenzívebb és erőteljesebb gazdasági együttműködésre.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a politika és a gazdaság, az államok és a piac között komplex kapcsolat áll fenn, és ezt a nemzetközi kapcsolatok elméletének képesnek kell lennie feltárni. A nemzetközi politikai gazdaságtan ezzel foglalkozik. A politika és a gazdaság közötti kapcsolat vizsgálatához különböző elméleti megközelítési módokra van szükségünk. A lehetséges elméleti irányzatok közül (Balaam és Dillman, 2018) három olyan elméletet mutatunk be, melyet a legtöbb szakértő a nezetközi politikai gazdaságtan fő irányzatainak tekint: a merkantilizmust, a gazdasági liberalizmust és a marxizmust. Ezeket csak tágabb értelemben tekinthetjük *„elméleteknek",* mivel olyan feltételezéseket és értékrendszereket tartalmaznak, amelyekből kiindulva a nemzetközi politikai gazdaságtan kérdéskörét különböző módon közelíthetjük meg. Mint azt látni fogjuk, a merkantilizmus szemléletmódja sok hasonlóságot mutat a realizmus szemléletmódjával, a gazdasági liberalizmust pedig a liberális elmélet kiegészítésének tekinthetjük. Ez a két elmélet tehát alapvetően a nemzetközi politikai gazdaságtannal kapcsolatosan realista és liberális felfogást képvisel. A marxizmus saját, eredeti elméleti álláspontot képvisel, és erre egy kicsit több időt fogunk fordítani, mivel a marxista megközelítést korábban még nem mutattuk be.

A merkantilizmus

Az irányzatok bemutatását azért kezdjük a merkantilizmussal, mert ez az elmélet szorosan kapcsolódik a modern, szuverén állam 16. és 17. századi létrejöttéhez. A merkantilizmus a modern állam megteremtésében élenjáró politikai elit világlátását tükrözte. Azt a felfogást képviselték, hogy a gazdasági tevékenységet az erős állam kiépítésének szolgálatába kell állítani. Más szóval a gazdaság a politika eszköze, a politikai hatalom alapja. Ez a merkantilista szemléletmód meghatározó jellemzője. A merkantilisták a nemzetközi gazdaságot az ellentétes nemzeti érdekek közötti konfliktus arénájának tekintik, nem pedig olyan térnek, ahol kölcsönösen előnyös együttműködés valósulhat meg. Röviden, az államok közötti gazdasági verseny egy *„zéró összegű játék",* ahol az egyik állam csak a másik állam rovására tehet szert nyereségre. Az államok gyanakvással kell tekintsenek más államok gazdasági gyarapodására, mert az így felhalmozott gazdagság katonai-politikai hatalom megalapozására szolgálhat, amelyet más államok ellen lehet felhasználni. Itt azonnal tetten érhető a nagymértékű hasonlóság a merkantilista gondolkodásmód és az anarchikus rendszerben az államok közötti versengést hangsúlyozó neorealista gondolkodásmód között.

Az államok közötti gazdasági rivalizálás két különböző formát ölthet (Gilpin, 1987:32). Az elsőt védekező vagy *„jóindulatú"* merkantilizmusnak nevezik: az államok azért figyelnek nemzeti gazdasági érdekeikre, mert ez nemzetbizton-

ságuk fontos összetevője; az ilyen politikának nem feltétlenül kell túl negatív hatást gyakorolnia más államokra. A másik forma azonban az agresszív vagy *„rosszindulatú"* merkantilizmus. Itt az államok a nemzetközi gazdaságban nyíló lehetőségeket expanziós politikával próbálják kihasználni; ilyen volt például az európai gyarmatosító hatalmak által Ázsiában és Afrikában megnyilvánult imperializmus.

A merkantilisták tehát a gazdasági erősséget és a katonai-politikai hatalom megteremtését egymást kiegészítő, nem pedig egymással vetélkedő célkitűzéseknek tekintik. A gazdasági erő megszerzésére való törekvés hozzájárul az állam katonai és politikai hatalmának növekedéséhez; a katonai-politikai hatalom pedig tovább növeli és erősíti az állam gazdasági hatalmát.

Ez éles ellentétben áll a korábbi fejezetben bemutatott liberális felfogással. A liberálisok gyökeresen más szemléletmódot képviselnek: a gazdasági felvirágzás szabad kereskedelem és globális gazdasági kapcsolatok révén történő megvalósítását a katonai erő és a területi terjeszkedés révén történő hatalomszerzéssel szemben. Más szóval, az államok dönthetnek úgy, hogy a gazdasági fejlesztés és a kereskedelem utat választják, és így *„kereskedő államokká"* válnak, mint ahogyan azt Nyugat-Németország és Japán tette a második világháború után. Vagy pedig a katonai erő és a területi terjeszkedés ösvényére lépve, a fegyveres erőre alapozhatják tekintélyüket, ahogyan azt a Szovjetunió tette a kommunista időkben. A merkantilisták elutasítják ezt a liberális álláspontot. A megnövelt nemzeti vagyon és a megnövekedett katonai-politikai hatalom egymást kiegészítő módszerek, amelyek ugyanazt az alapvető célt szolgálják: az erősebb, hatalmasabb állam megteremtését.

A kettő közötti választási kényszer csak különleges helyzetekben merül fel; az egyik példa erre az a korlátozás, amelyet a nyugati hatalmak a hidegháború idején a keleti blokkal folytatott gazdasági kereskedelemre alkalmaztak. Itt a Nyugat gazdasági áldozatot hozott a hadászati biztonság védelme érdekében. A merkantilisták ezt rendkívüli helyzetnek tekintik. Normális esetben a gazdagsági és a politikai erő növelését párhuzamosan, egyidejűleg, egymást kölcsönösen támogató módon lehetséges elérni.

A merkantilisták azt állítják, hogy a gazdaságot az államhatalom növelésének szolgálatába kell állítani: a politikai megfontolásoknak elsőbbséget kell kapniuk a gazdasági megfontolásokkal szemben. A fő cél elérése érdekében ajánlott konkrét intézkedések azonban az idők során sokat változtak. A 16. századi merkantilisták felfigyeltek arra, hogy Spanyolország számára milyen előnyös volt az Amerikából származó arany és ezüst behozatala; ez arra késztette őket, hogy a nemzeti gazdagsághoz vezető fő útként a nemesfémek megszerzését szorgalmazzák. Amikor azonban Hollandia nem a nemesfémek, hanem elsősorban hatalmas tengerentúli kereskedelmi birodalmának köszönhetően Európa vezető országává vált, a merkantilisták a kereskedelem, illetve a lehető

legnagyobb kereskedelmi többlet megteremtésének, mint a nemzeti felvirágzáshoz vezető út szerepét kezdték kiemelni. Onnantól kezdve, hogy Nagy-Britannia az iparosítás révén vezető szerepre tett szert a világpolitikában, a merkantilisták az országok iparosításának szükségességét, mint a nemzeti hatalom növelése szolgálatába állítható legmegfelelőbb eszköz alkalmazásának fontosságát kezdték hangoztatni. A merkantilizmus különösen népszerű volt azokban az országokban, amelyek az ipari fejlődés tekintetében elmaradtak Nagy-Britanniától; úgy érezték, hogy az ipar tekintetében sürgősen fel kell zárkózniuk, annak érdekében, hogy felvehessék a versenyt Nagy-Britanniával. Ezt a felzárkózást nem lehetett a piaci erőkre bízni; a helyi ipar védelmét és fejlesztését szolgáló politikai intézkedéseket követelt meg.

A merkantilizmust jó néhány neves politikus és közgazdász is népszerűsítette. Alexander Hamilton, az Egyesült Államok egyik alapító atyja, az Egyesült Államok hazai iparának előmozdítását célzó, protekcionista politika formájában megvalósuló merkantilizmus elkötelezett híve volt. A merkantilizmus másik nagy támogatója Friedrich List német közgazdász volt. Az 1840-es években kidolgozta a *„termelőerő”* elméletét, amely hangsúlyozta, hogy a termelési képesség megteremtése fontosabb, mint a termelő tevékenység eredményeként létrejött eredmény. Más szóval, egy állam jóléte nem elsősorban attól függ, hogy milyen gazdagsággal rendelkezik, hanem attól, hogy milyen mértékben fejlesztette ki *„termelőerejét”*.

Napjaink merkantilista kutatói a sikeres kelet-ázsiai *„fejlődő”* államokra összpontosítanak: Japán, Dél-Korea, Tajvan és Kína eredményeire. Hangsúlyozzák, hogy a gazdasági siker mindig az állam a gazdasági fejlődés előmozdítására irányuló erőteljes, irányító tevékenységének eredményeként állt elő. Japánban például a japán állam igen átfogó szerepet játszott az ország gazdasági fejlődésében. Az állam kijelölte a stratégiai iparágakat, megvédte őket a külső versenytől, és még a cégek közötti verseny szabályozásával is támogatta fejlődésüket.

Összefoglalva, a merkantilizmus a gazdaságra mint a politikának és különösen a kormányzatnak alárendelt tényezőre tekint. A gazdasági tevékenységet az államhatalom növekedését elősegíteni hivatott tevékenységnek tekinti. A nemzeti érdekek védelméért és előmozdításáért felelős szervezetnek, nevezetesen az államnak, uralkodnia kell a gazdasági szereplők magánérdekei felett. A gazdagság és a hatalom növelése egymást kiegészítő, nem pedig egymással ellentétben álló célkitűzések. A más államoktól való gazdasági függőséget a lehető legnagyobb mértékben el kell kerülni. Ha a gazdasági és a biztonsági érdekek egymással konfliktusba kerülnek, a biztonság megteremtésének célja elsőbbséget kell hogy élvezzen.

A gazdasági liberalizmus

A gazdasági liberalizmus a 16 és 17. században az európai államépítésben uralkodó átfogó politikai ellenőrzés és szabályozás, azaz a merkantilizmus kritikájaként született meg. A gazdasági liberalizmus elutasítja azokat az elméleteket és politikákat, amelyek a gazdasági kérdéseket a politikai szempontoknak alárendelik. Adam Smith (1723–90), a gazdasági liberalizmus atyja úgy vélte, hogy a piacok az emberi szükségletek kielégítése érdekében spontán módon bővülnek – feltéve, hogy a kormányok nem avatkoznak ebbe bele. Smith a korábban ismertetett liberális eszmékre épített. Ezek közé az alapgondolatok közé tartozik például az, hogy az egyén racionálisan cselekszik, hisz a haladásban és abban, hogy a kölcsönösen előnyös, szabad árucseréből kölcsönös nyereség származik. Smith azonban néhány saját elemmel is kiegészítette a liberális gondolatokat, többek között azzal a kulcsfontosságú nézettel, hogy a piacgazdaság a haladás, az együttműködés és a jólét fő forrása.

A politikai beavatkozás és az állami szabályozás ezzel szemben gazdasági szempontból nem kifizetődő, visszafejlődést eredményez, és konfliktusokhoz vezethet. A liberális közgazdaságtant *„a gazdasági növekedés és az egyéni jólét megszervezésével és irányításával foglalkozó doktrínának és alapelvek gyűjteményének"* nevezték (Gilpin, 1987:27). Alapját az az elképzelés képezi, hogy a piacgazdaság, ha magára hagyják, spontán módon, saját mechanizmusai vagy *„törvényei"* szerint fog működni. E törvényszerűségek a gazdasági termelés és csere természetéből fakadónak tekintendők. Ennek egyik példája a David Ricardo (1772–1823) által kidolgozott *„komparatív előnyök törvénye"*. Azt állította, hogy a szabad kereskedelem – azaz az országhatároktól függetlenül folytatott kereskedelmi tevékenység – minden résztvevő számára előnyökkel jár, mivel a szabad kereskedelem lehetővé teszi a specializációt, a specializáció pedig növeli a hatékonyságot és ezáltal a termelékenységet. Paul Samuelson a következőképpen foglalta össze ezeket az érveket:

> *„Függetlenül attól, hogy két régió közül az egyik abszolút hatékonyabb minden áru előállításában, mint a másik, ha mindkét régió arra a termékre specializálódik, amelyben komparatív előnye van (amit a nagyobb relatív hatékonyság jellemez), a kereskedelem kölcsönösen jövedelmező lesz mindkét régió számára"* (Samuelson, 1967:651).

A szabadkereskedelemre épülő világgazdaságban a szakosodás révén minden ország profitálni fog, és a globális jólét növekedni fog.

A gazdasági liberalizmus tehát elutasítja azt a merkantilista felfogást, amely szerint a gazdasági ügyekben az állam a főszereplő. A legfontosabb szereplő az egyén mint fogyasztó és mint termelő. A piac az a nyitott színtér, ahol

az egyének találkoznak, azért, hogy termékeket és szolgáltatásokat cseréljenek. Az egyének racionálisan követik saját gazdasági érdekeiket, és amikor ezt a racionalitást a piac működésére alkalmazzák, minden résztvevő nyer. A piacon megvalósuló cserekapcsolat tehát pozitív összegű játék: a hatékonyság növekedése miatt mindenki többet nyer, mint amennyit befektetett. Az egyének és a vállalatok nem lennének aktívak a piacon, ha az nem szolgálná a javukat.

A liberális közgazdászok úgy találják, hogy az egyéneknek ez a racionális és én-központú (önmagukat jobb helyzetbe hozni akaró) szemlélete kiindulópontként használható nemcsak a piacgazdaság, hanem a politika megértéséhez is. Ez a sajátos nézőpont a racionális választás elmélete néven ismeretes. A liberálisok tehát elutasítják a merkantilisták zéróösszegű szemléletét, amely szerint az egyik állam gazdasági nyeresége szükségszerűen a másik állam gazdasági veszteségével jár. Az emberi jóléthez vezető út tehát a szabad piacgazdaság, a kapitalizmus korlátlan, nemcsak az egyes országokban, hanem a nemzetközi térben történő akadálytalan terjeszkedésén keresztül vezet.

A gazdasági liberalizmus hívei között azonban rendszeresen felmerül a vita arra vonatkozóan, hogy a kormányok politikai beavatkozására milyen mértékben lehet szükség. A gazdasági liberalizmus első képviselői a *„laissez-faire”,* azaz a piac mindenféle politikai korlátozástól és szabályozástól való mentességét szorgalmazták. Ugyanakkor még maguk is tisztában voltak azzal, hogy a piac alapjául szolgáló, politikai úton kialakított jogi keretrendszerre van szükség. A *„laissez-faire”* nem jelenti a politikai szabályozás teljes hiányát; azt jelenti, hogy az államnak csak azokat a minimális alapokat kell megteremtenie, amelyek a piac megfelelő működéséhez szükségesek. Ez a gazdasági liberalizmus klasszikus változata. Jelenleg ezt a nézetet olyan címkékkel is illetik, mint *„konzervativizmus”* vagy *„neoliberalizmus”;* a tartalom azonban alapvetően ugyanaz. Margaret Thatcher konzervatív, illetve *„neoliberális”* gazdaságpolitikája Nagy-Britanniában és Ronald Reagané az Egyesült Államokban egyaránt a klasszikus *„laissez-faire”* tanokon alapult.

A gazdasági liberalizmus képviselői már a kezdetektől fogva tisztában voltak azzal, hogy a piac bizonyos esetekben nem a hatékonyság és a kölcsönös haszon elvárásainak megfelelően működik; az ilyen eseteket általában *„a piac kudarcának”* nevezik. A piaci kudarcok kijavítása vagy elkerülése érdekében politikai szabályozásra lehet szükség. A gazdasági liberalizmus egyes képviselői ezért a piac működésébe való nagyobb mértékű állami beavatkozás mellett kardoskodnak. John Stuart Mill sok tekintetben *„laissez-faire”* szellemű közgazdasági liberalizmus képviselője volt, de ugyanakkor kritikával tekintett a jövedelem, a vagyon és a hatalom terén a 19. századi Nagy-Britanniában mutatkozó szélsőséges egyenlőtlenségekre is. Ez késztette arra, hogy korlátozott állami fellépést szorgalmazzon bizonyos területeken, többek között az oktatásban és a szegények segélyezésében. Az 1930-as években John Maynard Keynes, a 20. század

elejének vezető közgazdásza még egy lépéssel továbbment. Keynes szerint a piacgazdaság nagy hasznot jelent az emberek számára, de magában hordozza a *„kockázat, a bizonytalanság és a tudatlanság"* potenciális ártalmait is. Ezt a helyzetet a piac jobb politikai irányításával lehetne orvosolni. Keynes ezért az állam által *„bölcsen irányított"* piac mellett érvelt (Keynes, 1963:321).

Az államnak ez a pozitív megítélése a liberális gazdasági doktrína jelentős mértékű változásával járt. A keynesi eszmék egy jelentősen megreformált liberális elmélet előtt nyitották meg az utat: ez a liberális elmélet továbbra is a piacgazdaságon alapult, de jelentős mértékű állami beavatkozást és irányítást is magában foglalt. Ez a keynesiánus nézet a második világháborút követő évtizedekben népszerű volt Európában. Az 1980-as években azonban az inga visszalendült a klasszikus *„laissez-faire"* liberalizmus felé. A korlátlan piacba vetett megújult liberális hit egyik fő oka az a meggyőződés, hogy a gazdasági globalizáció mindenki számára jólétet hoz.

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy a gazdasági liberalizmus szerint a piacgazdaság a társadalom autonóm szférája, amely a saját gazdasági törvényei szerint működik. A gazdaságban zajló csere pozitív összegű játék, és a piac a racionális, önérdekük által vezérelt egyének, a háztartások és a piacon végbemenő cserefolyamatokban részt vevő vállalatok számára a haszon maximalizálását szolgálja. A gazdaság az államok és az egyének közötti, kölcsönös előnyök érdekében folytatott együttműködés szférája. A nemzetközi gazdaságnak tehát a szabad kereskedelmen kell alapulnia. A klasszikus liberális közgazdászok az állam szerepét abban látják, hogy hagyja békén a piacot, beleértve a nemzetközi és a nemzeti piacokat is. Ez az ún. *„laissez-faire"* szemléletmód lényege. Néhány 20. és 21. századi liberális azonban a piacba való fokozott állami bevatkozás mellett foglal állást.

A marxizmus

A *„Munkások Nemzetközi Szövetsége"* (Nemzetközi Munkásszövetség) 1864-ben Londonban tartott kongresszusán elmondott nyitóbeszédében Marx úgy fogalmazott, hogy a történelem *„megtanította a munkásosztályt arra, hogy el kell sajátítsa a nemzetközi politika művészetét"*. Annak ellenére azonban, hogy maga Marx bőséggel írt a nemzetközi ügyekről, írásai – jellegüket tekintve – zsurnalisztikáknak minősíthetőek. A kapitalizmus jellemző vonásainak elemzéséről írott elméleti munkáiba nem foglalta bele a nemzetközi dimenziót. Marx munkásságának hatalmas kiterjedését tekintetbe véve ez a mulasztás talán nem kellene meglepjen bennünket. Annak az elméleti munkának a puszta nagysága, melybe belevetette magát, s maga a téma, melyet vizsgált, továbbá saját metodológiájának természete elkerülhetetlenné tette, hogy munkássága befejezetlen marad-

jon és esetlegesen *(„eseménytől függően")* igaz, vagy másképpen kifejezve, *„kontingens"* módon érvényes maradjon. Halála óta számosan próbálkoztak azzal, hogy elméletének pozitívumait a nemzetközi kapcsolatok elemzésére is használhatóvá tegyék.

Tekintetbe véve, hogy Marx maga hihetetlenül termékeny író volt, s azt is, hogy az idők során az általa kifejlesztett nézetrendszer jelentékeny mértékben fejlődött és átalakult, egyáltalán nem meglepő, hogy a marxi örökség nyitott maradt a számtalan különféle, gyakran ellentmondásos interpretáció előtt. Ráadásul a világ eseményei ugyancsak arra indítottak sok, Marx nézetei által befolyásolt szerzőt, hogy Marx nézeteit a későbbi tapasztalatok fényében átalakítsák. Így tehát *„iskolák"* változatos sokasága jött létre, melyek vagy azt állították, hogy közvetlenül *„Marx inspirálta létrejöttüket",* vagy pedig azt, hogy *„Marx örökségéhez kapcsolódnak"*. Itt most azokkal a mai irányzatokkal vagy *„iskolákkal"* foglalkozunk, melyek a világpolitikáról alkotott nézetrendszert jelentékeny módon gazdagították. Ezek a következőek: a *világrendszer-elmélet,* a *gramscizmus, kritikai elmélet* és a *neomarxizmus*. Mielőtt azonban az őket megkülönböztető jellegzetességeket tárgyalnánk, azzal foglalkozunk, mi is a közös vonás ezekben.

Először is, a fentiek közül valamennyi azt állítja, hogy – Marxot követve – a társadalmi világot totalitásként kell elemezni. Számukra tehát a világ akadémiai diszciplínák, vizsgálati területek szerinti felosztása: történelemre, közgazdaságtanra, politikatudományra, szociológiára, nemzetközi kapcsolatok elméletére stb. mind mesterkélt, mind pedig nem hasznos dolog. Sőt, úgy látják, ezen diszciplínák közül egyik sem képes értelmezni a világot a többi felhasználása nélkül: következésképpen azt állítják, hogy a társadalmi világot, a *„társadalmi valóságot"* egészében kell vizsgálni. A társadalmi világ, a *„társadalmi valóság"* komplexitását és nagyságrendjét tekintve azonban ez a kívánalom óriási követelmények elé állítja az elemzőt. Marx saját módszere a legnagyobb művében, *„A tőke"* első fejezetében az volt, hogy a legegyszerűbb társadalmi viszonyrendszerek leírásával kezdte és ezeket aztán egyre komplexebb képpé szőtte össze. Akárhogyan is operacionalizáljuk azonban a társadalmi világ, a *„társadalmi valóság"* annak egészében történő vizsgálatát, nem lehet kétség afelől, hogy a marxista szerzők számára a mai társadalomtudományokat egymástól elválasztó határvonalakat meg kell haladni ahhoz, hogy a világpolitika dinamikájának valódi megértését remélhessük.

A marxista gondolkodás másik kulcsfontosságú eleme a történelem materialista alapú szemlélete. A központi állítás itt nem más, mint az, hogy a történelmi változás egyszerűen csak tükrözi a társadalomban végbement gazdasági fejlődést. Azaz, a történelem *„motorja"* a gazdasági fejlődés. Marx a központi dinamikát a termelési viszonyok és a termelőeszközök (ezek együtt alkotják az adott társadalom gazdasági alapját) közötti feszültségben vélte felfedezni. A termelési eszközök fejlődésével – ez pl. bekövetkezhet technikai fejlődés útján – a korábbi

termelési viszonyok meghaladottá válnak, s ténylegesen az új termelési kapacitás hatékony kihasználását gátló tényezővé válnak. Ez pedig társadalmi változás elindulásához vezet, melynek során a termelési viszonyok annak érdekében és olyan módon alakulnak át, hogy jobban lehetővé tegyék a termelési eszközök jobb, újfajta konfigurációjának kiépülését.

A gazdasági alap terén végbemenő fejlődés a társadalom mint egész szélesebb értelmű átalakulását katalizálja. Ennek okát Marx az *„Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához"* című munkájában abban jelöli meg, hogy *„az anyagi élet feltételeinek termelési módja általában véve kondicionálja a társadalmi, gazdasági és szellemi (intellektuális) élet folyamatát"*. Tehát egy adott társadalom jogi, politikai és kulturális intézményei, valamint ezek gyakorlati működése tükrözi és megerősíti – többé-kevésbé közvetített formában – a gazdaságban tapasztalható hatalmi és uralmi, valamint az ellenőrzési mintákat. Ebből tehát logikusan következik, hogy a gazdasági alapban bekövetkezett változások végül is a *„jogi és politikai felépítmény"* megváltozásához vezetnek.

Az osztály kulcsszerepet játszik a marxista elemzésben. A liberálisokkal ellentétben, akik abban hisznek, hogy a különböző társadalmi csoportok érdekei között lényegében harmónia áll fenn, a marxisták azt tartják, hogy a társadalom – rendszerszerű szerveződéséből fakadóan – osztálykonfliktusok színtere. A Friedrich Engelssel közösen írott Kommunista Kiáltványban Marx úgy érvelt, hogy *„minden eddig létezett társadalom története osztályküzdelmek története"*. A kapitalista társadalomban a konfliktus főleg a burzsoázia (a tőkés osztály) és a proletariátus (a munkásosztály) között áll fenn.

A szigorú tudományosság normái melletti elkötelezettsége ellenére Marx nem általtatta magát azzal, hogy az elemző maga képes lehet különállóként, illetve semleges megfigyelőként szemlélni a tőke és a munka közötti összeütközést. Marx nem is gondolta azt, hogy az efféle semleges elzárkózás jó dolog lenne. Sőt, talán az egyik leggyakrabban idézett kijelentése úgy hangzik: *„a filozófusok eddig csak különféle módon értelmezték a világot – a feladat azonban most az, hogy azt megváltoztassuk"*. Marx az emancipáció elkötelezett híve volt. Saját munkásságából kitűnik azonban, hogy ez az elkötelezettség egyáltalán nem a valamiféle pártprogram, vagy párt által képviselt nézetrendszer melletti vak elkötelezettségként, vagy pedig az elméletbe nem illő tények feletti vak szemethunyás elfogadhatóságaként értelmezendő. Marx többször hangoztatta, hogy a tudományos módszer lényegét az adott érvelés alátámasztására, vagy a megcáfolandó érvelés ellen felhozott szilárd bizonyítékok jelentik. Ő maga az elsők közé tartozott, akik társadalomtudományi írásokban hivatalos statisztikai adatokat használtak fel. A kapitalizmus és a kapitalista társadalom dinamikájának megértése azonban Marxot egyáltalán nem csak mint öncélú intellektuális tevékenység érdekelte. Ehelyett azt remélte, hogy ezt a célt elérhetővé tevő eszközrendszert épít fel, mert úgy vélte, hogy ezáltal megkönnyítheti a fennálló rend eltörlé-

sét és egy kommunista társadalommal való felváltását – olyan társadalommal való helyettesítését, melyben a bérmunka és a magántulajdon nem létezik, s melyben a társadalmi viszonyok átalakulnak.

Nagyon fontos, hogy megértsük: a marxista eszmerendszer itt röviden ismertetett elemeit nagyon erős kritikával is illetik. A Marx által befolyásolt szerzők maguk között is heves vitákat folytatnak arról, hogy vajon hogyan is lehet vagy kell a leghelyesebb módon értelmezni ezeket az elképzeléseket, s hogyan is lehetséges operacionalizálni ezeket. Az elemzők abban a tekintetben is eltérő álláspontonvannak, hogy mit is kellene a marxista eszmerendszerből a legfontosabbnak tartani – melyről bizonyosodott be, hogy tévedés; s mit is kellene ma már meghaladottnak és radikálisan átalakítandónak tekinteni. Pl. az általunk itt tárgyalandó három, Marxhoz köthető elméleti irányzat (a világrendszer-elmélet, a gramscizmus és a neomarxizmus) mindegyike vallja Marx emancipációval kapcsolatos elkötelezettségét, de nagyon kevesen vélik úgy, hogy a kapitalizmus szocializmus általi felváltása elkerülhetetlenül be fog következni. Sőt, ezen irányzatok képviselői között lényegi nézet- és attitűdbeli különbségek állnak fenn a Marx-féle gondolatokban rejlő örökség iránt is. Pl. a neomarxisták munkáikban sokkal nagyobb mértékben, közvetlenebbül építenek Marx eredeti munkásságára, mint pl. a kritikai elmélethez sorolható szerzők. Ez utóbbiak valószínűleg sokkalta inkább elfogadnák a posztmarxista, mint a marxista jelzőt. De még esetükben is arról beszélhetünk, hogy Marx nézeteihez képest, mint kiindulóponthoz képest határozzák meg saját álláspontjukat – a posztmarxista jelző tehát bizonyos értelemben jogosultan használható.

Ezek után nézzük meg kissé részletesebben a nemzetközi politikai gazdaságtan marxistának, vagy ahhoz közel állónak minősíthető elméleteinek sajátos, az elméleteket egymástól elkülönítő vonásokat.

A „világrendszer-elmélet"

A világrendszer-elmélet eredetei az első, Marx elméletét a nemzetközi életben lejátszódó folyamatok elemzésére és értelmezésére irányuló szisztematikus kísérletekhez nyúlnak vissza. Ezek tulajdonképpen az imperializmust kritizáló elméletek. Az ezzel foglalkozó szerzők közé a 20. század elején olyan gondolkodók tartoztak, mint Hobson, Rosa Luxemburg, Buharin, Hilferding és Lenin (Brewer, 1990). Ezek közül a munkák közül kétséget kizáróan a legismertebb, a legnagyobb hatást gyakorló az a pamflet, melyet Lenin 1917-ben *„Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka"* címmel írt. Lenin gondolatai egyaránt képviselik a marxi gondolatok továbbfejlesztését – de ugyanakkor az azoktól való eltávolodást is. A marxi elképzelések továbbfejlesztésekor Lenin elfogadta

azt az alapvető marxi nézetet, mely szerint a termelés gazdasági módja az, ami végső soron meghatározza a szélesebb értelemben vett politikai és gazdasági viszonyokat; ezt a viszonyt a híres alap-felépítmény ábrával szokták szemléltetni. Lenin ugyancsak elfogadta Marx azon tanítását is, mely szerint a történelmet helyesen csak mint osztályharcot lehet megérteni.

Lenin azonban amellett érvelt munkájában, hogy a kapitalizmus némiképp megváltozott azóta, amióta Marx először publikálta *„A tőke"* első kötetét – azaz 1867 óta. Lenin szerint a kapitalizmus azóta új korszakba lépett – legmagasabb fejlettségi szintet jelentő és legutolsó fejlődési szakaszába. Az új fejlődési szakasznak Lenin a monopolkapitalizmus nevet adta. A monopolkapitalizmus korszakában Lenin szerint a világgazdaságon belül egy kétpólusú struktúra alakult ki, melyben a domináns központi régió kizsákmányolja a kevéssé fejlett perifériát. Egy efféle struktúra megjelenése drámai módon változtatja meg és teszi komplexebbé azt az egyszerű marxista nézetet, mely szerint a proletariátus és a burzsoázia között egyszerű és feloldhatatlan érdekkonfliktus áll fenn. Lenin szerint a központ és a periféria kialakulásával többé már nincs alapvető érdekazonosság a központ és a periféria munkássága között. A központ országainak burzsoáziája ugyanis a periféria kizsákmányolásából származó profitot saját országa proletariátusa életkörülményeinek javítására használhatja fel. Más szóval, a központ országainak burzsoáziája a periféria fokozottabb kizsákmányolásával képessé válik a központ országainak munkásságát megbékíteni – durvábban szólva, megvesztegetni. Lenin elemzése szerint tehát a központ és a periféria közötti strukturális megosztottság határozza meg minden egyes országban a burzsoázia és a proletariátus közötti viszony természetét.

Még az imperializmusról felállított lenini elmélet efféle leegyszerűsített bemutatása is képes arra, hogy felhívja a figyelmünket a világrendszer-elméletek két, a világpolitika értelmezésében megjelenő lényegi vonására. Az első jellegzetességnek az tekinthető, hogy a világrendszer-elméletek szerint mind a nemzetközi politika, mind pedig a belpolitika a kapitalista világrendszeren belül létezik. A második jellegzetessége ezeknek az elméleteknek az, hogy úgy érvelnek, hogy a világpolitikában nemcsak az államok, de a társadalmi osztályok is rendkívül jelentős szereplők. Sőt, éppenséggel ezen osztályoknak és államoknak a kapitalista világgazdasági struktúrában elfoglalt helyzete az, ami meghatározza viselkedésüket, valamint a köztük levő interakció mintáit – beleértve ebbe az uralmi viszonyokat is.

Lenin nézeteit a latin-amerikai függőség-elméleti iskola fejlesztette tovább. Az ehhez az irányzathoz tartozó szerzők továbbfejlesztették a centrumról és a perifériáról szóló nézeteket. Az ide tartozó munkák közül különösen Paul Prebisch munkássága jelentős. Prebisch úgy érvelt, hogy a periféria országai a *„kereskedelmi feltételek egyre előnytelenebbé válását"* kénytelenek elszenvedni. Egyszerűen megfogalmazva, azt állítja, hogy a késztermékek ára sokkal gyor-

sabban emelkedett, mint az előállításukhoz szükséges nyersanyagoké. Pl. évről évre egyre több kávét kell egy hűtőszekrényért fizetni. A késztermékektől való függés következtében tehát a periféria országai a centrum országaihoz képest egyre szegényednek. Ezeket az elképzeléseket André Gunder Frank, valamint Fernando Cardoso fejlesztette tovább. Az efféle érveket alkalmazó szerzők munkásságából nőtt ki a mai világrendszer-elmélet.

Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletének kulcsfontosságú vonásai

A világrendszer-elmélet kulcsfontosságú jellemzőinek megértéséhez az iskolához tartozó talán legismertebb szerző, Immanuel Wallerstein elméletét ismertetjük.

Wallerstein számára a társadalmi szerveződés domináns formája az, amit ő *„világrendszernek"* nevez. Szerinte a történelem során kétféle világrendszer létezett: világbirodalmak és világgazdaságok. A kettő közötti alapvető különbség abban áll, hogy hogyan születnek meg az erőforrások megosztásáról szóló döntések. Egy világbirodalomban a központosított politikai rendszer arra használja erejét, hogy a perifériáról a centrumba irányítsa át az erőforrásokat. A Római Birodalomban ez a provinciák által az itáliai területnek fizetendő *„tributum"*, azaz sarc, adó formáját öltötte. Ezzel szemben a világgazdaságban nincs egyetlen központi politikai hatalom – helyette több, egymással versengő politikai központot találhatunk. Az erőforrások nem a központ által kiadott parancsokkal, hanem a piac közvetítő mechanizmusának útján kerülnek megosztásra. Mindazonáltal – habár az erőforrások elosztásának módja különbözik ugyan egymástól – mindkét rendszer esetében azonban a hatás ugyanaz: a perifériától a centrumba történik az erőforrások átirányítása.

A modern világrendszer ma világgazdasági rendszer. Wallerstein szerint ez a rendszer a 16. század fordulóján alakult ki Európában. Ezt követően mára már kiterjedt annyira, hogy ma már lényegében nincs a világnak olyan pontja, amit nem érintene. A látszatra könyörtelenül előrehaladó és részterületeket a világgazdaságba foglaló folyamat mögötti mozgatóerő a *„tőke szüntelenül folyó felhalmozása"*; azaz a kapitalizmus. A modern világrendszer tehát mindenekfelett kapitalista rendszer – ez az, ami központi dinamikáját adja.

Wallersein a kapitalizmust olyan termelési rendszerként határozza meg, mely *„piacra való termelésen alapszik, profittermelés céljából, s melyben a profit kisajátítása egyéni vagy kollektív birtoklás alapján történik"* (Wallerstein, 1979a:66). Érvelése szerint e rendszer kontextusában folyamatosan jönnek létre a különféle intézmények. Ez a folyamat nemcsak iparágakra, illetve a szűken értelmezett gazdasági társaságokra, azaz vállalatokra igaz. Ugyanígy igaz olyan intézmé-

nyekre is, melyeket pedig állandónak és „örökéletűnek" tartanak – pl. a családra, etnikai csoportokra és államokra. Wallerstein szerint ezek egyike sem maradandó – valamennyi megváltozik az idők során. Ha valaki nem ezt állítja, akkor szemlélete történelmietlen [*„ahistoric"*], vagyis nem érti meg, hogy a társadalmi intézmények jellemzői történelmileg különösek. Wallerstein szerint minden társadalmi intézmény – kicsi és nagy egyaránt – folyamatosan adaptálódik és változik a dinamikusan változó világrendszer keretén belül. Sőt – és ez a döntő – nemcsak a rendszeren belüli elemek változnak állandóan. Wallerstein úgy érvel, hogy maga a rendszer is történelemhez kötött, azaz valamikor elkezdődött a létrejötte, kifejlődött és véget fog érni valamikor.

A modern világrendszernek olyan jellemző vonásai vannak, melyek időbelileg és térbelileg leírhatóak. A térbeli dimenzió tekintetében azt lehet leírni, hogy a világgazdaságon belül a különböző régiók miféle, gazdaságilag különféle jellegű szerepeket töltenek be. Az alapvető centrum-periféria megosztáshoz, melyet Lenin állított fel és függőség-elmélettel foglalkozó szerzők fejlesztettek tovább, Wallerstein további, közvetítőnek nevezett félperifériát adott – igaz, helyenként ellentmondásosan. Wallerstein szerint a félperifériának a világrendszeren belül közvetítő szerepe van – a félperiféria a centrum és a periféria bizonyos sajátosságait is mutatja. Pl. annak ellenére, hogy a centrum gazdasági érdekei átszövik, a félperifériának megvan a saját, viszonylag életképes, saját burzsoáziája által birtokolt ipari alapbázisa. E hibrid állapot miatt a félperiféria fontos gazdasági és politikai szerepet tölt be a modern világrendszerben. Különösen abban a tekintetben, hogy olyan munkaerőforrást biztosít, mely ellensúlyozza a centrum egyre magasabb bérek elérésére irányuló bérharcát, valamint új otthont nyújt azon iparágak számára, melyek nem tudnak már profitábilisan termelni a centrumban (pl. autó-összeszerelés és textilipar). A félperiféria a világrendszer politikai struktúrájának stabilizálásával is fontos szerepet tölt be.

A világrendszer-elmélet szerzői szerint a világgazdaság három zónáját kizsákmányoló jellegű viszonyrendszer köti össze, melyben a vagyont a centrum elszívja a perifériától. Ennek eredményeképpen a zónák relatív helyzete egyre jobban stabilizálódik: a gazdag egyre gazdagabb lesz, a szegény pedig egyre szegényebb.

A félperiféria, a periféria és a centrum együttesen alkotja a világgazdaság térbeli szövetét. Önmagában azonban a világrendszer meglehetősen statikus képét rajzolják elébünk. Annak érdekében, hogy az idők során át közöttük lejátszódó interakció dinamikáját megérthessük, meg kell ismerjük, Wallerstein mit is állít a világgazdaság időbeli dinamikájáról. Wallerstein ezzel kapcsolatban ciklikus trendekről, szekuláris trendekről, ellentmondásokról és válságról beszél. A rendszer történelmi jellegzetességeit ezeknek az időbeli dimenzióval kombinált interakciója adja.

Az első időbeli dimenzió, a ciklikus ritmus tulajdonképpen azt a jelenséget jelöli, melynek lényege a kapitalizmus kiterjedési és az ezután bekövetkező összehúzódási szakaszainak váltakozása, vagy hétköznapibb kifejezésel élve a gazdasági *„boom"* és recesszió váltakozása. Akármi is okozza ezeket a szakaszokat, illetve váltakozásaikat – ezzel a kérdéssel itt most nem foglalkozunk –, az azonban bizonyos, hogy nem ugyanolyan fejlettségi szakaszba térnek vissza, melyről kezdődtek. Ha mindegyik esetében megvizsgáljuk a hullám végét, a rendszer szekuláris trendjeit figyelhetjük meg. A kifejezés a világgazdaság hosszú távú növekedési trendjére, illetve ellentmondására vonatkozik, azokat jelöli.

A világrendszer harmadik, időbeli dimenzióban jelentkező jellegzetessége az ellentmondások. Ezek azért keletkeznek, mert *„a rendszer struktúrája által a szereplőkre gyakorolt kényszer egyféle viselkedésmintát optimálissá tesz rövid távon a szereplők számára, míg ettől eltérő, sőt, esetenként ezzel ellentétes viselkedés válik optimálissá hosszabb távon"* (Wallerstein, 1991:261). Ezeket a kényszereket a legjobban úgy lehet megérteni és megmagyarázni, ha megvizsgáljuk azt a jelenséget, melyet Wallerstein a kapitalista rendszer egyik legnagyobb ellentmondásának nevez: az ún. alulfogyasztás válságáról van szó.

Rövid távon a kapitalisták érdeke az, hogy a termelők (azaz a munkások) béreinek leszorításával maximalizálja az elérhető profitot. A profit tényleges megszerzéséhez azonban a tőkésnek el kell adnia a termékeket a fogyasztóknak, olyan fogyasztóknak, akik képesek azokat megvenni és meg is akarják azokat venni. Az ellentmondás abból következően áll elő, hogy a munkások (a termelők) ugyanakkor potenciális fogyasztók is, és minél lejjebb szorítják a munkabéreket, annál kisebb lesz a potenciális fogyasztók vásárlóereje. Ennek következtében a tőkések magukra maradnak az olyan árucikkekkel megrakott polcokkal, melyeket nem képesek eladni, s ennek eredményeképpen képtelenek lesznek a profitot kezükbe kaparintani. Tehát lehetséges, hogy rövid távon nagyon is hasznosnak tűnik a tőkés számára, hogy leszorítsa a bérszínvonalat, de hosszabb távon ez a profit csökkenéséhez vezethet el, mivel alacsonyabb bérrel rendelkezők kevesebb árut tudnak megvásárolni: más szóval előáll az alulfogyasztás válsága. Tehát a világgazdaságban az ellentmondások abból fakadnak, hogy a rendszer struktúrája miatt az egyének egy adott szituációban egyértelműen értelmes döntései egymással az idők során át kombinálódva az eredeti szándéktól rendkívül eltérő – és előfordulhat, hogy nem várt és kellemetlen – eredményekhez vezethetnek.

Hétköznapi nyelven általában hajlunk arra, hogy a válság szót túlságosan gyakran használjuk – azért, hogy dramatizáljuk a meglehetősen kis jelentőségű problémákat is. A világrendszer kontextusában azonban Wallerstein arra törekszik, hogy megőrizze a válság kifejezés értékét, és ténylegesen csak a valóban nagyon különleges helyzetekre alkalmazza. Wallerstein számára a válság

a különleges körülmények együttállásakor bekövetkező jelenséget illeti, mely a világgazdaság „életidejében" általában csak egyszer következik be. Akkor játszódik le, amikor a rendszeren belüli ellentmondások, a szekuláris trendek és a ciklikus ritmus olyan módon kombinálódnak egymással, hogy ezek eredményeképpen a rendszer többé már nem képes reprodukálódni. Így tehát az egy adott világrendszeren belüli krízis annak végét, s annak egy másik rendszerrel történő felváltódását jelzi.

Wallerstein nézete szerint a jelenlegi rendszer most éppen ilyen válságperiódusban van, melynek eredményeként szét fog hullani, s egy másik rendszer fogja helyettesíteni. Érdekes, hogy Wallerstein érvelése szerint éppenséggel a válság időszaka az, amikor a világrendszer szereplői a legnagyobb cselekvési szabadsággal rendelkeznek. Amikor a rendszer többé-kevésbé simán működik, akkor a szereplők magatartását nagyon is a struktúra természete határozza meg. Amikor azonban a rendszer végső hanyatlásának szakaszába érkezik – a válságperiódusba –, a struktúra erejének nagyobb részét elveszíti, s az egyéni és kollektív cselekvés sokkal értelmesebbé válik. Ez az érvelés azért fontos, mert Wallerstein a válság időszakát a bizonytalanság periódusának tekinti, amikor is bármilyen végkimenetel lehetséges. A jelenlegi válság pedig eredményezheti egy olyan rendszer kialakulását, mely sokkal kiegyensúlyozottabb és szabadabb, mint a jelenlegi – de eredményezheti egy olyan rendszer létrejöttét is, mely a mainál sokkal kegyetlenebb és korlátoltabb. Tevékenységünkkel elősegíthetjük bármelyik kialakulását.

Világrendszer-elmélet: napjaink fejleményei

Wallerstein munkáját sokan keményen kritizálják – kritika érkezett és érkezik marxisták és nem-marxisták felől egyaránt. Ugyannakor viszont számtalan más szerző is épített Wallerstein munkásságára, felhasználva azt a keretrendszert, melyet megalkotott. Ami azt illeti, nem túlzás azt állítani, hogy a világrendszer-elmélet ma már mind a marxizmus, mind pedig a nemzetközi kapcsolatok elméletének virágzó elmélete.

Wallerstein mellett más szerzők is komoly munkákkal járultak hozzá a világrendszer-elmélet kiteljesedéséhez. Közéjük tartozik pl. Christopher Chase-Dunn, aki Wallersteinnél nagyobb hangsúlyt fektet az államközi rendszer szerepére. Chase-Dunn amellett érvel, hogy a termelés tőkés módja egyetlen, meghatározó logikával rendelkezik, melyben mind politikai-katonai, mind pedig gazdasági kapcsolatok kulcsszerepet játszanak. Bizonyos értelemben arra tesz kísérletet, hogy Wallerstein munkája és a neomarxista munkák között áthidalja azt a szakadékot, ami az efféle munkákat egymástól elválasztja. Chase-

Dunn nagyobb hangsúlyt fektet a világgazdaságban lezajló termelés, valamint annak vizsgálatára, hogy hogyan befolyásolja ez annak fejlődését és jövőbeli fejlődési pályáját (lásd Chase-Dunn, 1998).

Frank és Gills úgy érvelnek, hogy Wallerstein úgy tekint a tőkés világrendszer kialakulására, mint ami egy alapjában véve európai jelenség, s innen terjedt el az egész világon. Érvelésük szerint viszont ez a nézet téves és eurocentrikus. Ezzel szemben Frank és Gills amellett érvelnek, hogy az európai világrendszer egy, a közel-keleten található központtal rendelkező, sokkal régebbi világrendszer hajtása (Frank és Gills, 1996). Munkájukban Janet Abu-Lughod munkáira építenek. Janet Abu-Lughod amellett érvelt, hogy Wallerstein tévedett, amikor úgy vélte, hogy a modern világgazdasági rendszer a 16. században Európában kezdett kialakulni – Janet Abu-Lughod e helyett úgy véli, hogy a középkorban Európa a közel-keleti centrummal rendelkező világgazdaság perifériája volt (Janet Abu-Lughod, 1989). Frank és Gills pedig úgy érvel, hogy a jelenlegi világrendszer messze a középkor előtti időkre nyúlik vissza, s kulcsfontosságú vonásai 5000 évvel korábbi időkre vezethetőek vissza.

Gramscizmus

A következőkben az olasz marxista, Antonio Gramsci munkássága nyomán kialakult marxista elméletet mutatjuk be.

Antonio Gramsci (1891–1937) Szardínia szigetén született, és az olasz kommunista párt egyik alapítója volt. 1926-ban bebörtönözték politikai tevékenységéért, s élete hátralevő éveit a Mussolini-féle fasiszta rendszer börtönében töltötte – melyben sokszor a legalapvetőbb ellátást is megtagadták tőle. Habár sokan Gramscit az egyik legkreatívabb marxista gondolkodóként tartják számon, nem írt egyetlen, integráltnak tekinthető tanulmányt sem. Intellektuális örökségét elsősorban a nevezetes *Levelek a börtönből* tartalmazza. Amint azt a cím is sugallja, ez az írásgyűjteménye jegyzeteket, valamint néhány hosszabb esszét tartalmaz, melyeket Gramsci fogsága hosszú ideje alatt írt. Ezek az írások nemcsak a politikaelmélettel, hanem más témával kapcsolatos elmélkedéseit is tartalmazzák: többek között közgazdaságtani, filozófiai, történelmi és irodalomkritikai jellegű esszék is találhatóak bennük. Tekintetbe véve, hogy milyen körülmények között írta ezeket, hanyatló egészséggel, továbbá úgy, hogy nem juthatott hozzá könyvekhez, valamint olyan kódrendszert volt kénytelen használni, mellyel ki tudta játszani a börtöncenzor éberségét – ha mindezt figyelembe vesszük, akkor nem meglepő, hogy a *Levelek a börtönből*-ben leírt nézetei meglehetősen töredékesen, s alkalmanként homályosan fejezik ki Gramsci gondolatait. Sokkal inkább kétértelműek, mintsem határozott állítások, s emiatt sokféleképpen lehetséges ezeket értelmezni.

Gramsci elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy miért is bizonyult oly nehéz feladatnak a forradalom előmozdítása Nyugat-Európában? Marx végül is megjósolta, hogy a forradalom s a szocializmusba való átmenet elsősorban és először fejlett tőkés társadalmakban fog bekövetkezni. Ennek ellenére azonban mégis a viszonylagosan elmaradott Oroszországban a bolsevikok voltak képesek áttörést elérni – míg az ő modelljüket utánzó nyugat-európai és közép-európai kísérletek mind kudarcba fulladtak. A 20. század elejének eseményei ezért – úgy tűnik – azt sugallják, hogy a klasszikus marxi elemzésbe valahol hiba csúszott. De pontosan hol is követték el ezt a hibát?

Gramsci válasza erre a kérdésre az, hogy meg kell vizsgálni a hegemónia kérdését. A hegemónia fogalmát széles körben használják a nemzetközi kapcsolatok elméletében – leggyakrabban annak érdekében, hogy ezzel írják le a nemzetközi rendszerben legnagyobb hatalommal rendelkező államot, vagy egy adott régióban domináns államot. Pl. Nagy-Britanniát a 19. században a nemzetközi rendszer hegemón államának tartották, Indiát pedig napjainkban a délkelet-ázsiai térség hegemón államának tekintik. Gramsci hegemónia fogalomhasználatából kitűnik, hogyan is értelmezte a hatalom természetét. Hatalomfelfogása azonban sokkal gazdagabb és szélesebb értelmű, mint kortársaié, a korabeli realistáké.

Gramsci elfogadja Machiavelli hatalomfelfogását. E szerint a hatalom olyan, mint a kentaur: félig szörnyeteg, félig ember: kényszer és beleegyezés keveréke. Annak megértésében, hogy hogyan is tartották fenn az uralkodó rendet, a marxisták csaknem kizárólag az állam kényszerítő erejének és képességének elemzésére koncentráltak. Semmi sem jellemzőbb jobban erre az álláspontra, mint Engels kijelentése: *„az állam semmi más, mint egy gépezet, mely arra szolgál, hogy az egyik osztály vele elnyomja a másikat”*. Ezt az értelmezést követve a puszta kényszer, vagy az attól való félelem volt az, ami a társadalom elidegenedett tömegeit visszatartotta attól, hogy felkeljenek és megdöntsék azt a rendszert, melynek köszönhették szenvedésüket. Gramsci felismerte azt, hogy bár ez lehet, hogy így van kevésbé fejlett társadalmakban (pl. a forradalom előtti Oroszországban), de semmi esetre sem igaz fejlett országokban – a Nyugat fejlett ipari országaiban. Itt a rendszer fenntartása nem pusztán a kényszeren, hanem a beleegyezésen is alapult.

Gramsci értelmezése szerint a beleegyezést a társadalom uralkodó rétege hozta és hozza létre folyamatosan. Éppen a hegemónia állapota az, melynek körülményei között lehetséges az, hogy a domináns társadalmi csoport morális, politikai és kulturális értékrendszere az egész társadalomban elterjed, és azt az alávetett osztályok sajátjukként fogadják el. Gramsci elemzése szerint a domináns ideológiák mintegy üledékként rakódnak rá a társadalomra, s olyan mértéket érhet ez el, hogy a megkérdőjelezhetetlen *„józan ész”* szintjére emelkednek. Mindez pedig a civil társadalom intézményei által megy végbe. Civil

társadalomnak azokat az intézményeket és gyakorlatokat tekinti, melyek az állammal szemben némi autonómiával rendelkeznek, s melyek által az állampolgárok megszervezik, megjelenítik és kifejezik egymás és az állam irányába is magukat, illetve érdekeiket. Ezek közé sorolja pl. a médiát, az oktatási rendszert, az egyházakat, az önkéntes szervezeteket stb.

Ebből az elemzésből számos fontos következtetés adódik. Az első az, hogy a marxi elméletnek komolyan kellene vennie a felépítményt. Ennek oka pedig az, hogy míg a társadalom struktúrája lehet, hogy végső soron a gazdasági termelésben tapasztalható társadalmi viszonyrendszert tükrözi, de a felépítmény területén létező kapcsolatok természete nagymértékben meghatározza azt, hogy mennyire is hajlik a társadalom változásra és átalakulásra. Gramsci az egy adott rendet együttesen meghatározó, a társadalmi-gazdasági viszonyok (az alap) és a politikai és kulturális gyakorlatok (a felépítmény) közötti, egymást kölcsönösen megerősítő és inverz kapcsolat leírására a *„történelmi blokk"* kifejezést alkotta meg. Ennek használata figyelmeztetőként szolgál arra, hogy Gramsci és követői szerint az elemzésnek a szűken értelmezett gazdasági kapcsolatrendszerre történő leszűkítése ugyanolyan hiba, mint pusztán a politikákkal és nézetekkel foglalkozni, ezeket elemezni. Az, ami ténylegesen fontos, az éppenséggel a kettő közötti interakció, és Gramsci szerint ezt kell megvizsgálni.

A másik következtetés, ami a Gramsci-féle nézetekből fakad, a politikai tevékenység számára fogalmazható meg. Ha ugyanis elfogadjuk azt, hogy egy adott társadalom uralkodó osztálya vagy rétege hatalmának folytonosságát csak hegemón pozíciójának megőrzése közepette képes biztosítani, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalmat csak akkor lehetséges sikeresen átalakítani, ha ez ellen a hegemón pozíció ellen intézünk sikeres kihívást. Ez pedig a civil társadalomban zajló, a létező hegemónia elleni küzdelem szükségességére világít rá. Csak az itt folyó küzdelem eredményeként lehetséges aláásni az uralkodó hegemóniát, s válhat lehetségessé egy alternatív történelmi blokk létrehozatala.

Gramsci írásai egy adott történelmi korszak egyedi körülményeit tükrözik. Ez a tény számos szerzőt arra indított, hogy megkérdőjelezze Gramsci nézeteinek alkalmazhatóságát. Leginkább azzal érvelnek, hogy Gramsci elsődlegesen egy adott ország, Olaszország társadalmával foglalkozott, s nem annyira a nemzetközi rendszer sajátosságaival; valamint hogy gondolkodása egy sajátos történelmi korszakot tükrözött, s ezért nem lehetséges azt *„nemzetek feletti"* koncepciók forrásául használni (Burnham, 1991; Germain és Kenny, 1998). Mások viszont amellett érvelnek, hogy a *„Levelek a börtönből"* alapos elemzéséből kiderül, hogy Gramsci ténylegesen arra tett kísérletet, hogy egy olyan elméleti keretrendszert alakítson ki, mely ha nem is időtálló és egyetemes, de amelyet azért fel lehetne használni más társadalmak elemzésére is. Továbbá, mint azt az olasz társadalomról szóló elemzése is mutatja, Gramsci nagyon is tudatában volt a nemzetközi térben végbemenő események jelentőségének. A legfontosabb

természetesen az, hogy mennyire használható és értelmes koncepciók származtak munkásságából, mennyire használhatóak ezek akkor, ha ezek az eredeti kontextusból kiszakítva kerülnek megfogalmazásra, s mennyire lehetséges ezekkel más kérdéseket és problémákat vizsgálni. A következőkben ezzel fogunk foglalkozni.

Robert Cox nézetei

Az a személy, aki talán a legtöbbet tette annak érdekében, hogy Gramsci nézeteit a világpolitika vizsgálatakor is alkalmazni lehessen, nem más, mint a kanadai Robert W. Cox, aki egy sajátos, *„gramsciánus"* megközelítést fejlesztett ki. Egyrészt kritikával illette a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi politikai gazdaságtan terén alkalmazott mai elméleteket, másrészt a világpolitikai események elemzésére egy alternatív keretrendszer alkotott.

Cox elképzeléseinek megértéséhez szükség van arra, hogy először is megvizsgáljuk azt a kijelentését, melyet az 1980-ban *Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory* („Társadalmi erők és világrendek: a nemzetközi kapcsolatok elméletén túl") címmel megjelent tanulmányában tett, s mely talán az egyik legggyakrabban idézett állítás a nemzetközi kapcsolatok elméletére vonatkozólag napjainkban. A mondat így hangzik: *„Egy elmélet mindig valamire és valamilyen célból születik és kerül alkalmazásra"* (Cox, 1981:128). Ez a mondat tulajdonképpen jól tükrözi azt a világnézetet, mely logikusan következik a Gramsci-féle nézetekből, illetve szélesebb értelemben véve a marxista nézőpontból. Ha ugyanis az értékek és a nézetek, elméletek végső soron meghatározott társadalmi viszonyrendszert tükröznek, akkor a viszonyrendszer átalakulásával maguk is átalakulnak. Ez tehát azt sugallja, hogy minden tudás (legalábbis minden, a társadalmi világról szóló tudás) bizonyos kontextust, bizonyos időt, bizonyos teret kell tükrözzön. Más szóval, a tudás nem lehet objektív és időtlen – semmi esetre sem abban az értelemben, ahogyan napjainkban néhány realista állítja azt.

Az egyik, ebből adódó, kulcsfontosságú következtetés az, hogy tényeket és értékeket nem lehet egymástól egyszerűen elkülöníteni. Akár tudatosan, akár öntudatlanul, de minden elméletalkotó elkerülhetetlenül saját értékrendszerét használja az elemzés során. Ennek felismerése Coxot arra vezette, hogy felismerje: éppenséggel azokat az elméleteket és elemzéseket kell alaposan megvizsgálnunk, melyek azt állítják magukról, hogy objektívek és értékmentesek, s fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mire is szolgálnak, s milyen célból alkották meg ezeket? Cox erre az alapkiindulópontra helyezkedve a realizmust, s különösen annak mai variánsát, a neorealizmust alapos kritikának veti alá. Cox szerint ezek az elméletek arra szolgálnak, illetve azok érdekeit szolgálják,

akik a fennálló rendszerből hasznot húznak: azaz a fejlett országok lakosságának érdekét, s ott is elsősorban az uralkodó elitek érdekét szolgálják. Céljuk ugyanis (akár tudatosan, akár nem) az, hogy a status quót legitimálják és megerősítsék. Azt pedig azáltal teszik, hogy a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi konfigurálódását természetesnek és megváltoztathatatlannak tüntetik fel. Amikor a realisták (tévesen) azt állítják, hogy a világot úgy írják le, ahogyan az van, akkor tulajdonképpen nem tesznek mást, mint megerősítik a jelenlegi világrend hegemóniáját.

Cox ugyancsak elutasítja az úgynevezett *„problémamegoldó elméleteket"*. Ezek jellegzetessége, hogy elfogadják a fennálló rend paramétereit, s melynek következtében segítenek legitimálni egy igazságtalan és mélyen gonosz rendszert. Ezzel szemben Cox a kritikai elmélet kiindulópontját és módszerét állítja szembe. A kritikai elmélet szerinte arra tesz kísérletet, hogy kihívást intézzen a fennálló rendszer ellen. Teszi ezt azáltal, hogy olyan társadalmi erőket és folyamatokat keres, és amikor az lehetséges, elemez, melyek emancipatív jellegű változásokhoz vezethetnek.

Ezek elősegítésének egyik módja az lehet, hogy a világrend olyan, elméleti szintű megértésének kialakítására törekszik, mely egyaránt képes megragadni egy adott rendszernek stabilitást biztosító erőforrásokat és az átalakulási folyamatok dinamikáját. Itt Cox Gramsci hegemóniával kapcsolatos meglátásait használja fel, s ezeket a nemzetközi területre is kiterjeszti. Cox úgy érvel, hogy a nemzetközi területen a hegemóniára a stabilitás és a folytonosság megőrzése érdekében legalább akkora szükség van, mint a belpolitikai területen. Cox szerint a nemzetközi rendszerben az egymást váltó domináns hatalmak a világrendet olyanra alakították, mely megfelelt érdekeiknek és szükségleteiknek. Ezt pedig nemcsak kényszerítő erejüknek és képességeiknek köszönhetően voltak képesek megtenni, hanem azért is, mert képesek voltak ezzel kapcsolatban széles körű egyetértést kialakítani – még azok körében is, akik pedig hátrányt szenvedtek el ennek következtében.

Cox két hegemóniát elemez. Az egyik az USA, a másik Nagy-Britannia hegemóniája. Érvelése szerint az uralkodó hegemón ideológia a *„szabadkereskedelem"*. Az az állítás, hogy ebből mindenkinek csak haszna származik, oly széles körű elfogadottságot nyert, hogy immár *„hétköznapi, józan ész szerinti"* álláspont rangjára emelkedett. A realitás azonban az, hogy a *„szabadkereskedelem"* nagyon is a hegemón érdekét szolgálja (mely a globális gazdaság leghatékonyabban termelő szereplője, s így képes arra, hogy olyan termékeket állítson elő, melyek minden piacon versenyképesek – feltéve persze, hogy bejutnak termékei azokra a piacokra). A *„szabadkereskedelem"* elfogadásából származó haszon már nem annyira nyilvánvaló a periféria, illetve a félperiféria államai, illetve régiói számára. Sokan pedig éppenséggel amellett érvelnek, hogy a *„szabadkereskedelem"* éppenséggel akadályozza azok gazdasági és társadalmi fejlődését. Azt, hogy egy

állam mekkora hatalommal rendelkezik, azáltal lehet lemérni, hogy megvizsgáljuk, milyen sikeresen és milyen mértékben képes előállítani és reprodukálni hegemón pozícióját. Az tehát, hogy az USA milyen sikeresen volt képes a neoliberalizmus elveit világszerte elfogadtatni, mutatja, hogy milyen dominánssá is vált a jelenlegi hegemón.

A jelenlegi világhelyzet dominanciája ellenére Cox nem állítja azt, hogy ezt nem fogják kihívások érni, s hogy a jelenlegi világrend fennmarad. Éppen ellenkezőleg: elfogadja Marx azon állítását, mely szerint a kapitalizmus egy eredendően instabil rendszer, melyet elkerülhetetlen ellentmondások terhelnek. Az elkerülhetetlen gazdasági válságok pedig a hegemónellenes mozgalmak jelentkezését katalizálják. E mozgalmak sikere azonban egyáltalán nem vehető biztosra. Ebben az értelemben Cox és a hozzá hasonló szerzők a jövőbe a Gramsci által leírt attitűddel tekintenek: *„az értelem pesszimizmusát a szabad akarat optimizmusával kombinálják”*.

A marxisták szerint az USA hegemón hatalmát nagyon jól illusztrálja az, hogy milyen sikeresen fogadtatta el az USA a neoliberális elveket az egész világon. Azok az elvek és szakpolitikai eljárások, melyek a neoliberális projekttel legszorosabb kapcsolatban állnak, *„washingtoni konszenzus”* néven ismeretesek. Ezek közé olyan elvek tartoznak, mint az állami költekezések visszafogása, a valuták leértékelése, privatizálás és a szabad piac térnyerésének elősegítése. Sokan persze úgy érvelnek, hogy ezeket az eljárásokat maga a józan ész diktálja, s az ezeket elfogadó és alkalmazó harmadik világbeli országok kormányai pusztán csak felismerték, hogy ezek alkalmazása szolgálja leginkább érdekeiket. A marxisták azonban úgy érvelnek, hogy a hegemón önérdekének, kényszerítő erejének elemzése sokkal meggyőzőbb magyarázatot szolgáltat arra, hogy végül is miért kerültek ezek a szakpolitikák elfogadásra.

A neoliberális politikák harmadik világbeli országok körében történő elfogadásának számos következménye lett. Az oktatási és az egészségügyi kiadásokat visszafogták, s arra kényszerültek, hogy nagyobb mértékben támaszkodjanak nyersanyagok exportálására, piacaikon pedig megjelentek a fejlett ipari országok termékei. Nem kell összesküvés-elmélet hívévé válnunk ahhoz, hogy felismerjük: ezeknek a szakpolitikáknak az alkalmazása ténylegesen a fejlett világ tőkéseinek érdekeit szolgálják. Három tekintetben is elmondhatjuk, hogy ez a fejlett ipari országok érdekét közvetlenül is szolgálja. Először is, ott van a szabad kereskedelem kérdése. Anélkül, hogy a szabadkereskedelem használával kapcsolatban vitába bocsájtkoznánk, megállapítható, hogy mindig is a hegemón érdekében áll a szabadkereskedelem elősegítése – mivel (feltéve, hogy a leghatékonyabban termel) termékeit a legolcsóbban adhatja szerte a világon. A hegemon termékeit csak az drágíthatja, ha az országok kereskedelmi korlátot emelnek a termékek elé: vámokat. Másodszor, ott van a nyersanyagok kérdése. Ha a harmadik világbeli országok be akarnak kapcsolódni a szabadke-

reskedelembe, akkor ez általában azt kell eredményezze, hogy sokkal nagyobb részarányban kell a nyersanyagok exportjára hagyatkozzanak, mint korábban, azért, mert iparcikkeik kevésbé versenyképesek a fejlett országok iparcikkeinél. Ismét azt lehet mondani, hogy ez a hegemón érdeke, mivel a nyersanyagmennyiség piaci megjelenése lenyomja ennek árát. Ráadásul, ha harmadik világbeli országok leértékelik valutájukat a neoliberális elveknek megfelelően, akkor az általuk exportált nyersanyagok ára lecsökken. Végül pedig, amikor a harmadik világbeli országok privatizálták iparágaikat, nagyon gyakran az következett be, hogy észak-amerikai és európai befektetők képesek voltak olajvállalatokat, légi szállítási vállalatokat és telekommunikációs vállalatokat olcsón, fillérekért megszerezni. Duncan Green (1995) a neoliberalizmus latin-amerikai országokra gyakorolt hatásáról ad szemléletes leírást.

Ha a neoliberális politikák a harmadik világbeli országokra nézve olyannyira negatív hatásokkal járnak, akkor miért fogadták el ezeket olyan széles körben? Itt bukkanunk rá a kényszerítő elemre. Az 1970-es és az 1980-as évektől kezdődően egészen napjainkig a harmadik világbeli országok a Nyugat országai felé óriási adósságot kezdtek felhalmozni, s ez a folyamat napjainkban is tart. Az adósságválság elsősorban a nyugati bankok túlzott és meggondolatlan hitelezési gyakorlatának következtében alakult ki. A harmadik világbeli országok nem voltak képesek kifizetni a hitelek kamatait – nem is beszélve a hitelek visszafizetéséről. Segítségért a nagyobb nemzetközi szervezetekhez, a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) fordultak. Annak ellenére, hogy az IMF az ENSZ intézménye, nagyon erőteljesen a nyugati országok, s különösen az USA ellenőrzése alatt áll. Pl. az USA a szavazatok 18 százalékával rendelkezik, míg pl. Mozambik csak 0,07 százalékkal. A 10 legiparosodottabb ország a szavazatok több mint 50 százalékával rendelkezik. A harmadik világbeli országok számára a segítség megkapásának ára a neoliberális politikák elfogadása és alkalmazása volt. Az IMF csak ezen feltételek elfogadása és szakpolitikák gyakorlati bevezetése, valamint a fenntartásukra történt kötelezettségvállalás után adta és adja meg a segélyeket.

A marxisták tehát úgy érvelnek, hogy a neoliberális politikák elfogadásának elemzését kell elvégezni. Az efféle elemzés azt mutatja, hogy a neoliberalizmus globális elfogadtatása nagyon is a fejlett országok érdekében áll, és ebben nagymértékben alkalmazták a kényszer eszközét. Véleményük szerint az, hogy ezek *„természetesnek”* és *„józan észnek megfelelőnek”* tűnnek, csak azt jelzi, hogy milyen erős az USA hegemón pozíciója.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aalberts, T. E. (2010). "Playing the Game of Sovereign States: Charles Manning's Constructivism Avant-la-lettre", *European Journal of International Relations,* 16(2): 247–68.

Abu-Lughod, J. L. (1989). *Before European Hegemony: The World System AD 1250–1350*. Oxford: Oxford University Press

Angell, N. (1909). *The Great Illusion.* London: Weidenfeld & Nicolson

Angell, N. (2017). *The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power in Nations to Their Economic and Social Advantage.* New York: Andesite Press

Bain, W. (2007). "Are There Any Lessons of History? The English School and the Activity of Being an Historian", *International Politics,* 44(5): 513–30.

Balaam, D. N. – Dilman, B. (2018). *Introduction to International Political Economy.* London: Routledge

Baldwin, D. (1993). *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate.* New York: Columbia University Press

Bellamy, A. J. (ed.) (2005). *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press

Booth, K. (1995). "Human Wrongs and International Relations", *International Affairs,* 71: 103–26.

Brewer, A. (1990). *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey.* London: Routledge

Brown, C. – Ainley, K. (2009). *Understanding International Relations.* Basingstoke: Palgrave Macmillan

Brown, M. E., – Lynn-Jones, S. M. – Miller, S. E. (eds.) (1995). *The Perils of Anarchy, Cambridge.* MA: MIT Press

Bull, H. (1966). "International Theory: The Case for a Classical Approach", *World Politics* 18(3): 361–377.

Bull, H. (1977). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics.* London: Macmillan

Burnham, P. (1991). "Neo-Gramscian Hegemony and International Order", *Capital & Class,* 45: 73–93.

Buzan, B. (1993). "From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School", *International Organization,* 47(3): 327–52.
Buzan, B. (2014). *An Introduction to the English School of International Relations.* Cambridge: Polity Press
Buzan, B. – Falkner, R. (2019). "The Emergence of Environmental Stewardship as a Primary Institution of Global International Society", *European Journal of International Relations,* 25(1): 131–55.
Buzan, B., – Jones, C. – Little, R. (1993). *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism,* New York: Columbia University Press
Carr, E. H. (1964). *The Twenty Years Crisis.* New York: Harper & Row
Chase-Dunn, C. (1998). *Global Formation: Structures of the World-Economy,* Updated edition, London: Rowman & Littlefield
Cox, R. (1981). "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium Journal of International Studies,* 10(2): 126–55.
Deutsch, Karl W. et al. (1957). *Political Community and the North Atlantic Area.* Princeton: Princeton University Press
Doyle, M. (1983). "Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs", *Philosophy and Public Affairs,* 12. (3):205-235
Doyle, M. (1986). "Liberalism and World Politics", *American Political Science Review.* 80(4): 1152.
Dunne, T. (2005). "The New Agenda", in: A. J. Bellamy (ed.) *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press, 65–79.
Dunne, T., – Kurki, M. – Smith, S. (eds.) (2016). *International Relations Theory: Discipline and Diversity.* Oxford: Oxford University Press
Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life.* New York: Wiley
Finnemore, M. (1996). *National Interests in International Society.* Ithaca, NY, and London: Cornell University Press
Finnemore, M. (2001). "Exporting the English School", *Review of International Studies,* 27(3): 509–13.
Frank, A. G. – Gills, B. (eds.) (1996). *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* London: Routledge
Friedman, T. (2005). *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century.* New York: Farrar, Straus & Giroux
Gallagher, A. (2016). "Conceptualizing Humanity in the English School", *International Theory,* 8(2): 341–64.
Germain, R. – Kenny, M. (1998). "Engaging Gramsci: International Relations Theory and the New Gramscians", *Review of International Studies,* 24(1): 3–21.
Gilpin, R. (1983). *War and Change in World Politics.* Cambridge: Cambridge University Press

Gilpin, R. (1987). *The Political Economy of International Relations.* Princeton, NJ: Princeton University Press
Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order.* Princeton, NJ: Princeton University Press
Gramsci, A. (1949). *Levelek a börtönből,* Budapest: Szikra Könyvkiadó
Green, D. (1995). *Silent Revolution: The Rise of Market Economics in Latin America.* London: Latin America Bureau
Griffiths, M. (2011). *Rethinking International Relations Theory.* Basingstoke: Palgrave Macmillan
Haas, E. (1958). *The Uniting of Europe.* Notre Dame: University of Notre Dame Press
Hobbes, T. (2001). *Leviatán.* Budapest: Polis Könyvkiadó (ford. Vámos Pál)
Hughes, B. (1994). *Continuity and Change in World Politics: The Clash of Perspectives.* 2nd ed., Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
Huntington, S. (2016). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* New Delhi: Penguin Books India
Huth, P. – Allee, T. (2002). *The Democratic Peace and Territorial Conflict in the Twentieth Century.* Ann Arbor: University of Michigan Press
Jackson, R. (1990). *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World.* Cambridge: Cambridge University Press
Jackson, R. H. (2000). *The Global Covenant: Human Conduct in a World of States.* Oxford: Oxford University Press
James, A. (1993). "System or Society?", *Review of International Studies,* 19(3): 269–88.
Jeffery, R. (2006). *Hugo Grotius in International Thought.* Basingstoke: Palgrave Macmillan
Jones, E. L. (1981). *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia.* Cambridge: Cambridge University Press
Kegley, C. W. Jr., (2009). *World Politics: Trend and Transformation.* Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning
Keohane, R. O. (1986). *Neorealism and its Critics.* New York: Columbia University Press
Keohane, R. O. – S. Nye, J. Jr. (1973). "Power and Interdependence", *Survival: Global Politics and Strategy,* 15(4): 158–65.
Keynes, J. M. (1963). *Essays in Persuasion.* New York: Norton
Knudsen, T. B. – Navari, C. (eds.) (2019). *International Organization in the Anarchical Society: The Institutional Structure of World Order.* London: Palgrave Macmillan
Lake, D. A. (2013). "Theory is dead, long live theory: The end of the Great Debates and the rise of eclecticism in International Relations". *European Journal of International Relations,* 19(3): 567–587.

Lenin, V. I. (1973). *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka,* Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Linklater, A. (1995). "Neo-Realism: Theory and Practice", in: K. Booth – S. Smith (eds.) *International Relations Theory Today.* Cambridge: Polity Press, 241–61.
Linklater, A. (2010). "Global Civilizing Processes and the Ambiguities of Human Connectedness", *European Journal of International Relations,* 16(2): 155–78.
Linklater, A. (2016). *Violence and Civilization in the Western States-Systems.* Cambridge: Cambridge University Press
Linklater, A. – Suganami, H. (2006). *The English School of International Relations: A Contemporary Reassessment.* Cambridge: Cambridge University Press
Little, R. (2005). "The English School and World History", in: A. J. Bellamy (ed.) *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press, 45–63.
Luleci, C. – Sula, I. E. (2016). "Survival 'Beyond Positivism?': The Debate on Rationalism and Reflectivism in International Relations Theory", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science,* 30: 43–55.
Machiavelli, N. (1987). *A fejedelem.* Budapest: Gondolat
Maoz, Z. – Russet, B. (1993). Normative and Structural Causes of Democratic Peace, 1946–1986", *The American Political Science Review,* 87(3): 624–638.
Mayall, J. (1982). "The Liberal Economy", in: J. Mayall (ed.) *The Community of States: A Study in International Political Theory.* London: Allen and Unwin
Mead, W. (2004). *Power, Terror, Peace, and War: America's Grand Strategy in a World at Risk.* New York: Knopf
Mearsheimer, J. (1990). "Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War", *International Security,* Vol. 15, No. 1. (Summer, 1990), pp. 5–56.
Mearsheimer, J. (1994/5). "The False Promise of International Institutions", *International Security,* 19(3): 5–49; collected in M. E. Brown – S. M. Lynn-Jones – S. E. Miller (eds.) (1995) The Perils of Anarchy, Cambridge, MA: MIT Press
Mearsheimer, J. (2014). *The tragedy of great power politics.* New York: W. W. Norton & Company
Morefield, J. (2005). *Covenants without Swords: Idealist Liberalism and the Spirit of Empire.* Princeton, NJ: Princeton University Press
Morgenthau, Hans J., (1993). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace,* brief ed., Boston: McGraw-Hill, 1993
Morris, J. (2005). "Normative Innovation and the Great Powers", in: A. J. Bellamy (ed.) *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press, 265–81.
Navari, C. (1989). "The Great Illusion Revisited: The International Theory of Norman Angell", *Review of International Studies,* 15: 341–58.
Navari, C. – Green, D. (eds.) (2014). *Guide to the English School in International Studies,* http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118624722.ch0/summary.

Niebuhr, R. (1932). *Moral Man and Immoral Society: A Study in Ethics and Politics.* New York: Charles Scribner's Sons
Nye, J. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power.* New York: Basic Books
Nye, J. Jr., (2002). *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone.* New York: Oxford University Press
Nye, J. (2004). *Soft Power.* New York: Public Affairs
Onuf, N. (1989). *A World of Our Making.* Columbia, SC: University of South Carolina Press
Papp, Z. (2003). *Elidézni a szépnél: Kant esztétikájáról,* ELTE: PhD disszertáció http://esztetika.elte.hu/segedanyagok/Kant/PZ/
Pasic, S. C. (1996). "Culturing International Relations Theory: A Call for Extension", in: Y. Lapid – F. Kratochwil (eds.) *The Return of Culture and Identity in IR Theory.* London: Lynne Rienner Publishers, 85–104.
Peterson, M. J. (1992). "Transnational Activity, International Society and World Politics", *Millennium,* 21: 371–88.
Polányi, K. (1957). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time.* New York: Farrar Rinehart
Powell, R. (1994). Anarchy in international relations theory: the neorealist-neoliberal debate. *International Organization,* 48(2): 313–344.
Reus-Smit, C. (2002). "Imagining Society: Constructivism and the English School", *British Journal of Politics and International Relations,* 4(3): 487–509.
Reus-Smit, C. (2005). "The Constructivist Challenge after September 11", in: A. J. Bellamy, (ed.) *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press, 81–94.
Reus-Smit, C. (2012). "International Relations, Irrelevant? Don't Blame Theory", *Millennium: Journal of International Studies,* 40(3): 525–40.
Reus-Smit, C. (2013). "Constructivism", in: S. Burchill – A. Linklater (eds.) *Theories of International Relations.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 217–40.
Robert B. Marks (2007). *The Origins of the Modern World.* 2nd ed., Lanham, MD: Rowman & Littlefield
Rosenau, J. N. (1990). *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.* Princeton, NJ: Princeton University Press
Rosenau, J. N. (2003). *"The Theoretical Imperative: Unavoidable Explication",* Asian Journal of Political Science, 11(2): 7–20.
Russet, B. (1993). *Grasping the Democratic Peace.* Princeton, NJ: Princeton University Press
Samuelson, P. A. (1967). *Economics: An Introductory Analysis.* New York: McGraw Hill
Schmidt, B. C. (1998). *The Political Discourse of Anarchy: A Disciplinary History of International Relations.* Albany: State University of New York Press

Shaw, M. (1992). "Global Society and Global Responsibility", *Millennium,* 21: 421–34.
Smith, M. J. (1992). "Liberalism and International Reform", in: T. Nardin – D. R. Mapel (eds.) *Traditions of International Ethics.* Cambridge: Cambridge University Press
Smith, S. (2000). "The Discipline of International Relations: Still an American Social Science", *British Journal of Politics and International Relations,* 2(3): 374–402.
Strange, S. (1995). *"Theoretical Underpinnings: Conflicts Between International Relations and International Political Economy",* paper for the British International Studies Association Annual Meeting, Southampton, December
Suganami, H. (2005). "The English School and International Theory", in: A. J. Bellamy (ed.) *International Society and its Critics.* Oxford: Oxford University Press, 29–44.
Sylvest, C. (2004). "Interwar Internationalism, the British Labour Party, and the Historiography of International Relations", *International Studies Quarterly,* 48(2): 409–32.
Sylvest, C. (2005). "Continuity and Change in British Liberal Internationalism c. 1900–1930", *Review of International Studies,* 31(2): 263–83.
Sylvester Ch. (2002). *Feminist International Relations: An Unfinished Journey.* Cambridge: Cambridge University Press, 161.
Thuküdidész (2023). A peloponnészoszi háború. (ford.: Muraközy Gyula.) Budapest: Osiris Kiadó
Tickner J. A. (2001). *Gendering World Politics.* New York: Columbia University Press
Tucker, R. (1952). "Professor Morgenthau's Theory of Political Realism", *American Political Science Review,* 46(1): 214–24.
Vasquez, J. A. (1996). *Classics of International Relations.* NJ: Upper Saddle River
Viotii, P. R. – Kauppi, M. V. (2009). *International Relations and World Politics: Security, Economy, Identity,* 4th ed., Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall
Wallerstein, I. (1979a). *The Capitalist World-Economy.* Cambridge: Cambridge University Press
Wallerstein, I. (1979b). *Theory of International Politics.* Reading, Mass. Addison–Wesley
Wallerstein, I. (1983). *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest: Gondolat
Wallerstein, I. (1984). *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements, and the Civilisations.* Cambridge: Cambridge University Press
Wallerstein, I. (1991). *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms.* Cambridge: Polity Press

Walt, S. (2013). *The Origins of Alliances.* Ithaca, NY: Cornell University Press
Waltz, K. N. (2008). *Realism and International Politics.* New York: Routledge
Waltz, K. N. (2008). *The Stability of a Bipolar World, in Realism and International Politics.* New York: Routledge, 99–122.
Waltz, K. (2001). *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis.* New York: Columbia University Press
Waltz, K. (2010). *Theory of International Politics.* New York: Waveland Press
Watson, A. (1990). "Systems of States", *Review of International Studies,* 16(2): 99–109.
Watson, A. (2001). *The Evolution of International Society.* London: Routledge
Wendt, A. (1992). "Anarchy is what States Make of it", *International Organization,* 46: 394–419.
Wendt, A. (1995). „Constructing international politics". *International Security,* 20: 71–81.
Wendt, A. (2003). *Social Theory of International Politics.* Cambridge: Cambridge University Press
Wheeler, N. (1996). "Guardian Angel or Global Gangster: A Review of the Ethical Claims of International Society", *Political Studies,* 44: 123–35.
Wheeler, N. J. – Dunne, T. (1996). "Hedley Bull's Pluralism of the Intellect and Solidarism of the Will", *International Affairs,* 72(1): 91–107.
Wight, M. (1966). "Western Values in International Relations", in: H. Butterfield – M. Wight (eds.) *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics.* London: George Allen & Unwin, 89–131.
Wight, M. (1987). "An Anatomy of International Thought", *Review of International Studies,* 13(3): 221–7.
Wight, M. (1991). *International Theory: The Three Traditions.* ed. G. Wight and B. Porter. Leicester: Leicester University Press
Williams, J. (2005). "Pluralism, Solidarism and the Emergence of World Society in English School Theory", *International Relations,* 19(1): 19–38.
Woolbert, R. (1940). The Twenty Years Crisis by Edward Hallett Carr. *Capsule Review/Foreign Affairs,* April 1940.